

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

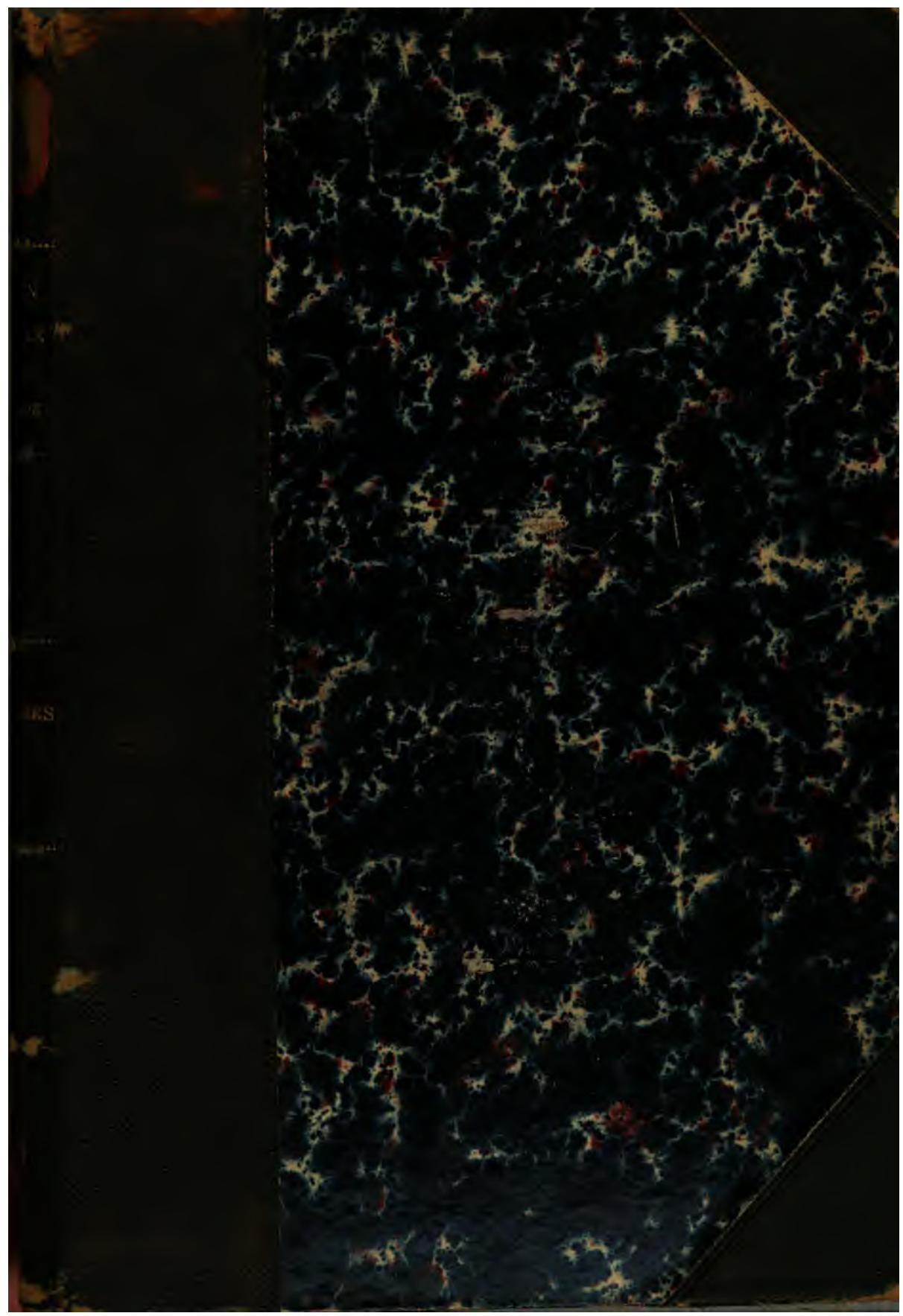
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

L Soc 3061.20

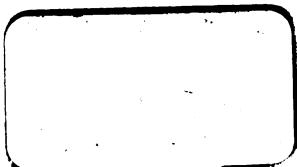
Harvard College Library

FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

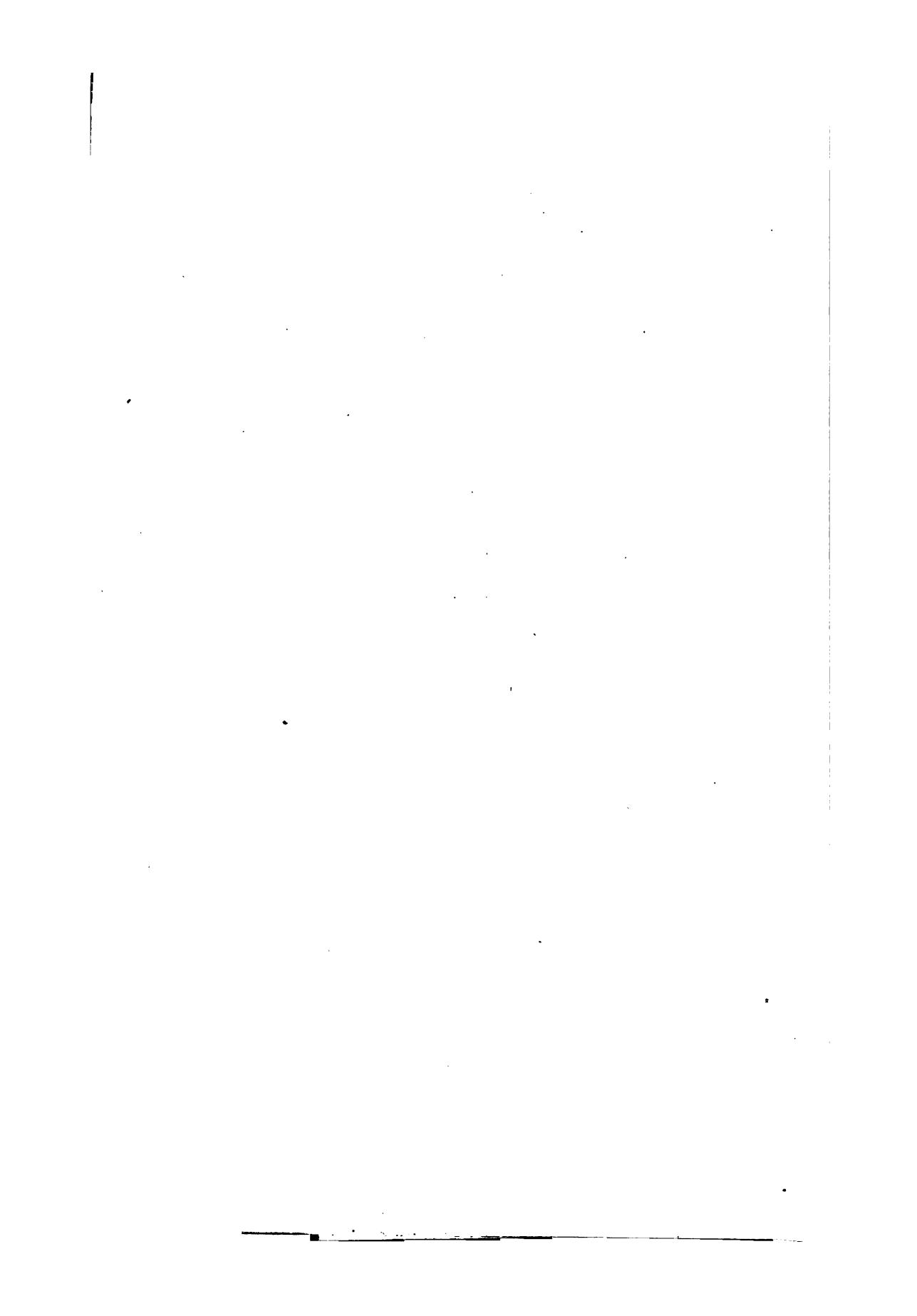
(Class of 1828).

Received 8 Dec. 1900 - 26 Feb. 1902.

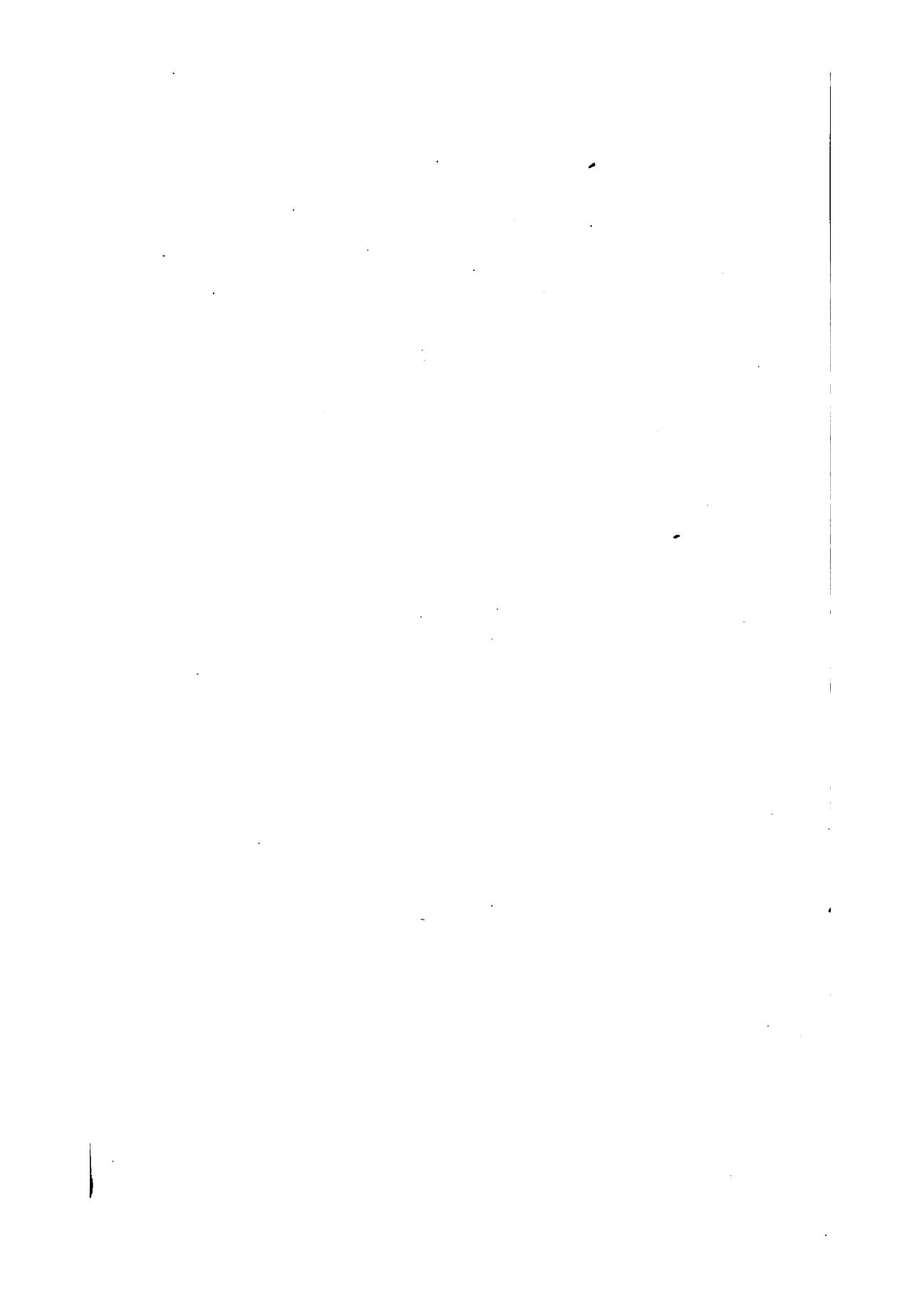
VERSLAGEN EN MEDEEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

◎

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

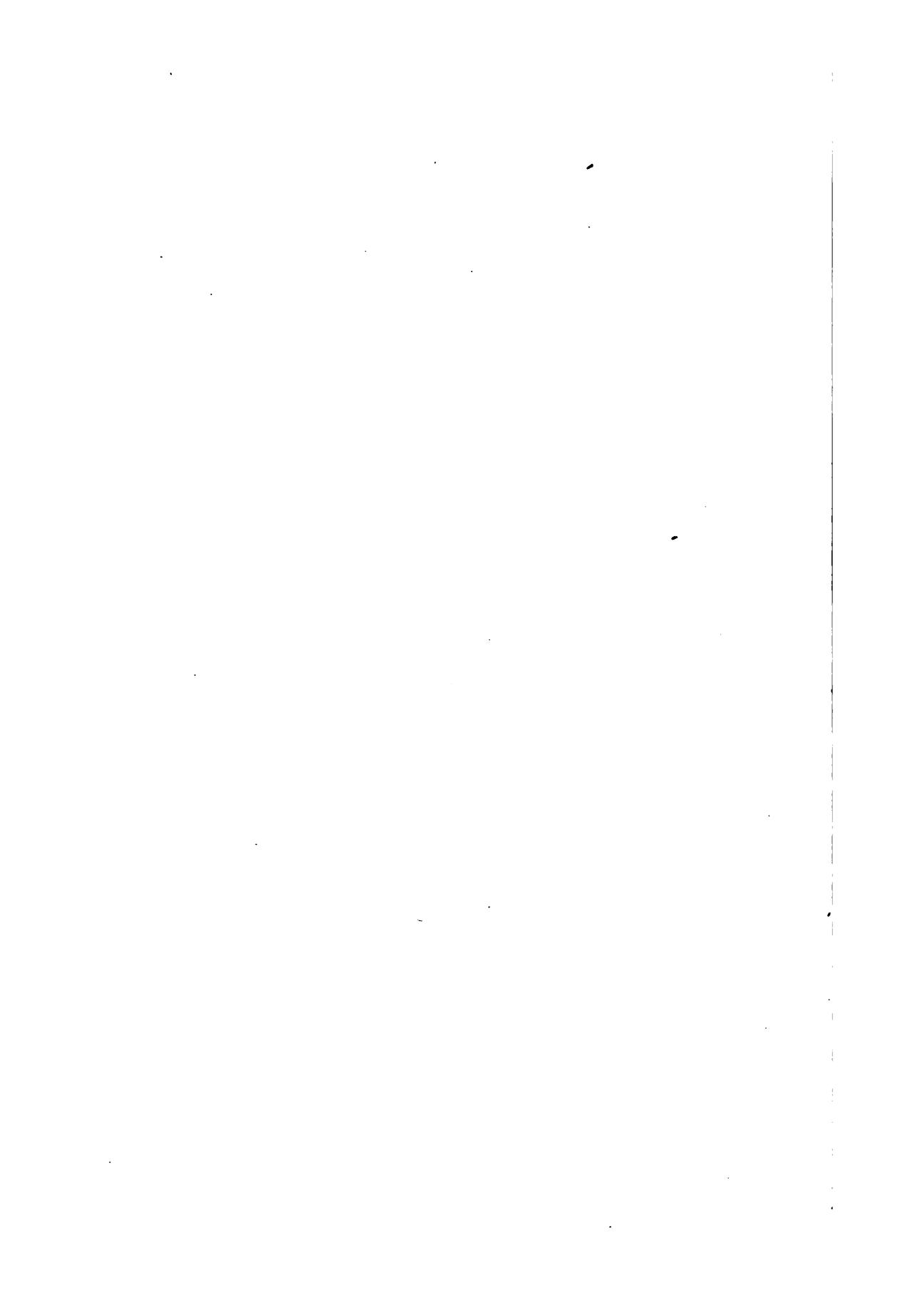
Afdeeling LETTERKUNDE.

VIERDE REEKS.

VIERDE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.

1901.

◎

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

VIERDE REEKS.

VIERDE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1901.

L Soc. 3041. 10

968
67

1950, Excc. - 8 -

1902, Oct. 26.

GEDRUKT BIJ JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN.

INHOUD

VAN HET

VIERDE DEEL

DER

VIERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden	9 October	1899	blz.	1.
"	13 November	"	"	6.
"	11 December	"	"	34.
"	8 Januari	1900	"	37..
"	12 Februari	"	"	57.
"	12 Maart	"	"	83.
"	9 April	"	"	115.
"	14 Mei	"	"	149.
"	11 Juni	"	"	155.
"	10 September	"	"	161.
"	8 October	"	"	192.
"	12 November	"	"	194.
"	10 December	"	"	205.
"	14 Januari	1901	"	209.

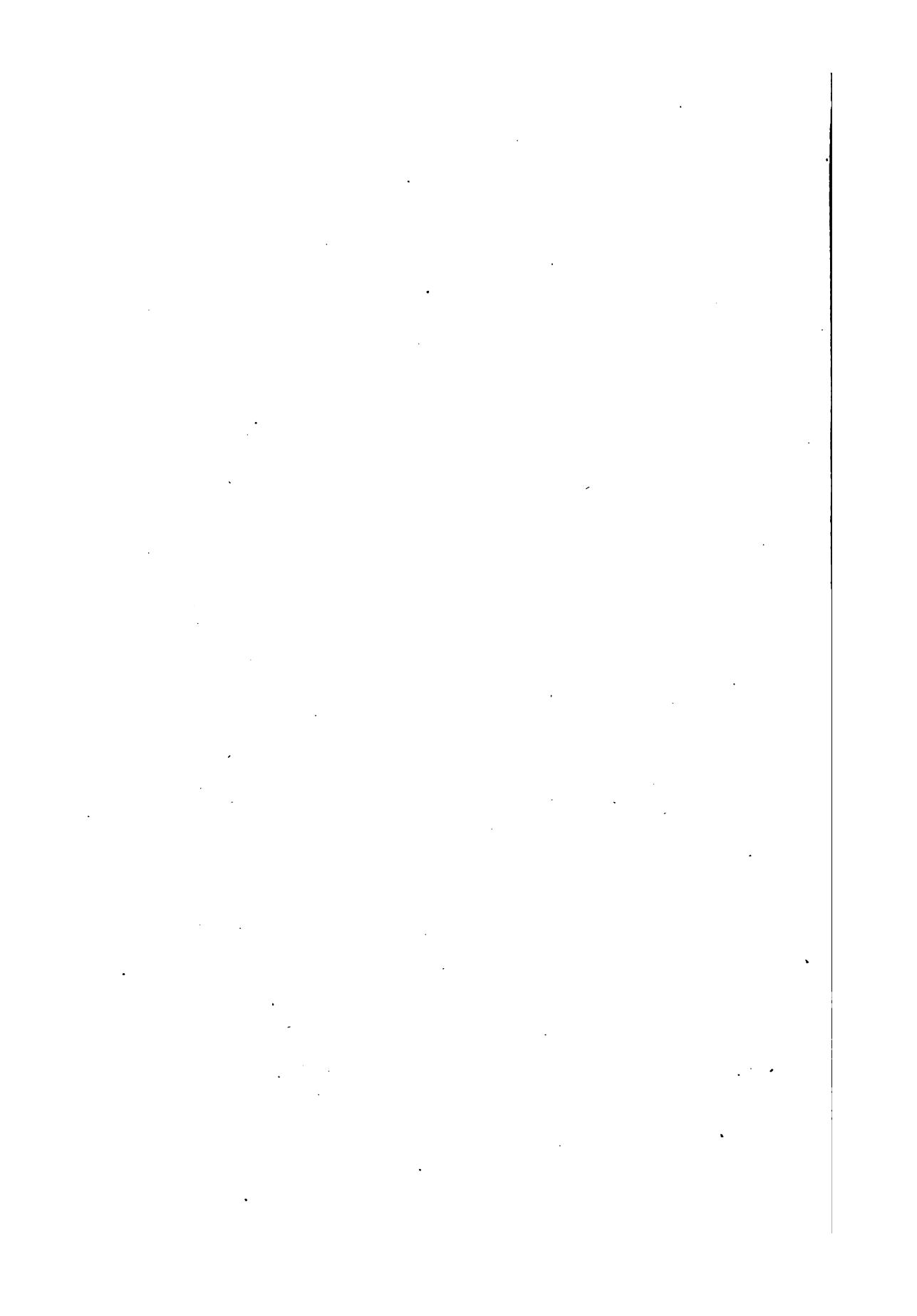
Vergadering gehouden 11 Februari 1901.....	blz. 231.
" " 11 Maart ".....	" 257.
" " 15 April ".....	" 266.
" " 18 Mei ".....	" 296.
" " 10 Juni ".....	" 355.

VERSLAGEN.

Verslag over eene verhandeling van Dr. W. CALAND, getiteld: „ <i>Altindisches Zauberritual. Probe einer Uebersetzung der wichtigsten Theile des Kaušika- Sūtra</i>	„ 62.
Bericht over den wedstrijd in Latijnsche poëzie van het jaar 1899.....	„ 87.
Programma certaminis poetici MDCCCCI	„ 95.
Verslag over de viering van het 2 ^e eeuwfeest der Kön. Preuss. Akademie der Wissenschaften....	„ 119.
Verslag over eene verhandeling van Mr. J. A. SIL- LEM, getiteld: „ <i>Tabellen van marktprijzen van granen te Utrecht in de jaren 1393 tot 1644..</i>	„ 165.
Verslag over eene verhandeling van Dr. H. KERN, getiteld: „ <i>De legende van Kuñjara-Karṇa'</i>	„ 202.
Bericht over den wedstrijd in Latijnsche poëzie van het jaar 1900.....	„ 261.

M E D E D E E L I N G E N .

M. J. DE GOEJE. De legende der Zevenslapers van Efeze,	blz. 9.
C. B. SPRUYT. Theodor Gomperz en Parmenides, .	„ 42.
P. L. MULLER. Prins Willem III en de twintig- jarige wapenstilstand van 1684.	„ 65.
U. PH. BOISSEVAIN. De dienstplicht der leden van het eerste Attische Zeeverbond.	„ 122.
H. C. ROGGE. De Briefwisseling tusschen Nicolaas van Reigersberch en Hugo de Groot.	„ 169.
W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN. Opmerkingen over eenige plaatsen van het Nieuwe Testament.	„ 213.
J. VAN LEEUWEN JR. Het paard van Troje	„ 235.
H. T. KARSTEN. Over de contaminatie van Plautus' Poenulus.	„ 271.
N. P. VAN DEN BERG. Coen en de vrije vaart en handel in Indië.	„ 300.
J. VERDAM. Het middelnederlandsch dichtwerk „Van den Levene ons Heren“	„ 358.

DEC 8 1900

(Bux)

Minet fund

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

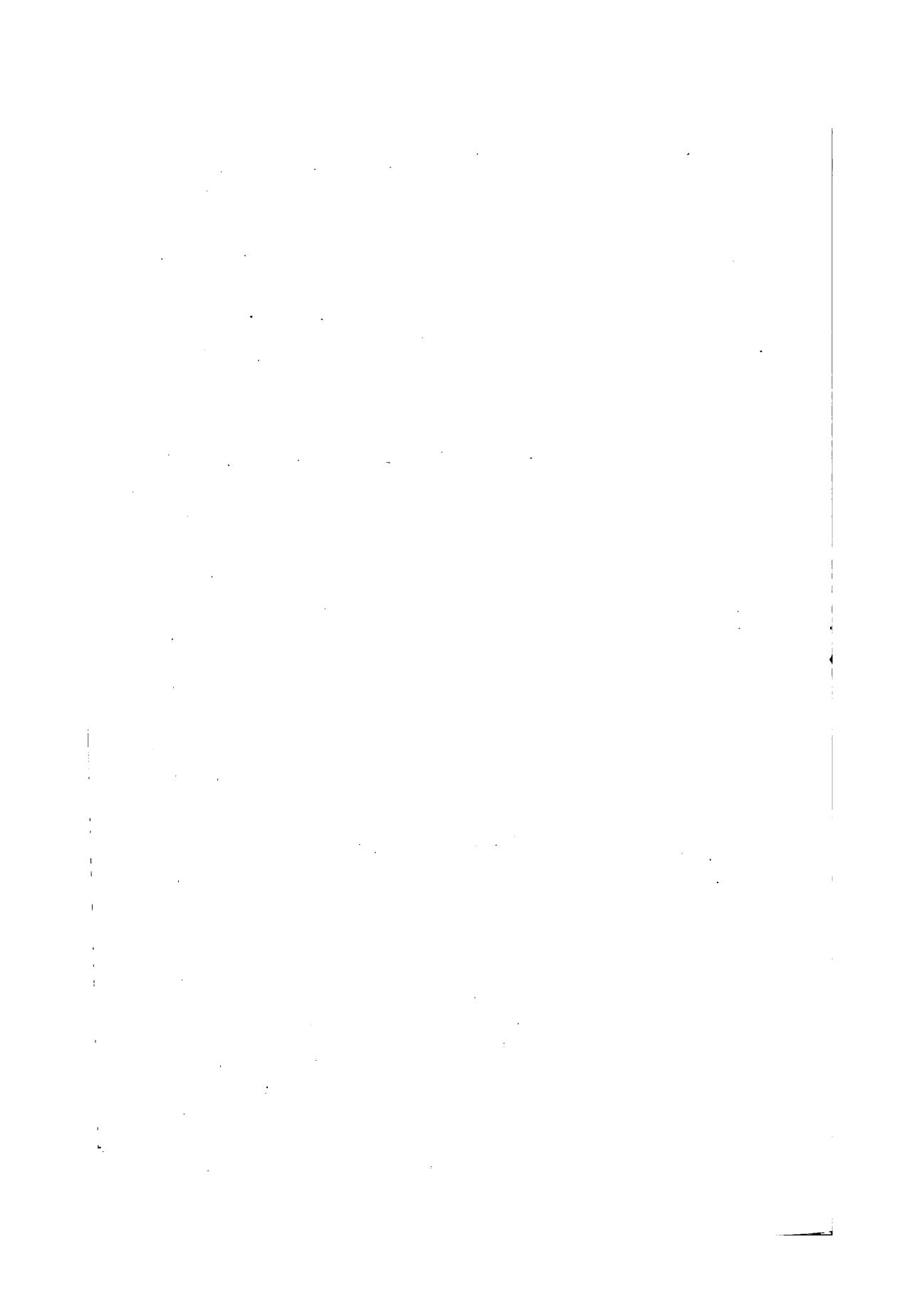
Afdeeling LETTERKUNDE.

VIERDE REEKS.

Vierde Deel. — Eerste Stuk.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1900.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

**AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 9^{den} OCTOBER 1899.

Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-voorzitter, DE VRIES, MATTHES, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, ASSER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, SIJMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEYER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, BLOK, HOLWERDA, KARSTEN, ROGGE, DE SAVORIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN en SPRUYT, secretaris.

De heer Van Herwerden heeft bericht gezonden dat hij door ongesteldheid verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd

De secretaris deelt mede dat ingekomen zijn voor de boekerij: „De waarheid bovenal”, een bezwaarschrift door Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, Utrecht 1899; „Paul Fredericq,
VERSL. EN MED. AFD. LETTERK. 4e REEKS. DEEL IV.

de l'Enseignement supérieur de l'histoire, Gand et Paris 1899; „Miguel de Robles Alabern, Traduction latina en verso exametro de el Vértigo, poema de D. Gaspar Nuñez de Arce”, Madrid 1897; „de Corde Jesu, Elegiae Blasii Carusi, nunc primum editae a Cajetano Millunti, Panormi 1899”, aangeboden door de schrijvers.

Daarna geeft de heer Asser zijne aangekondigde bijdrage over „het Permanente Hof van Arbitrage”. Spreker herinnert aan eenige woorden, door hem gesproken in de openingsrede der zitting van het Instituut voor internationaal recht van het vorig jaar, waarin hij betoogt dat in dezen tijd zelden een oorlog zal worden voorkomen door internationale arbitrage, omdat in onze dagen zelden een oorlog ontstaat uit een ernstig rechtsverschil, maar veeleer degene, die oorlog wenscht te voeren, een geschil doet ontstaan. Dit neemt echter niet weg dat internationale arbitrage een uitstekend middel is om werkelijk tusschen de staten bestaande rechtsgeschillen uit den weg te ruimen en daardoor een einde te maken aan een gespannen toesfand, die voor de internationale verhouding nadeelig is.

Het verdrag van 29 Juli 1899 — uitvloeisel der Haagsche vredesconferentie omtrent de middelen ter vreedzame beëindiging van geschillen tusschen Staten — is daarom te beschouwen als een staatsstuk van groot practisch belang, vooral omdat het, ontworpen door de gedelegerden van 26 staten (onder welke alle groote mogendheden) thans reeds door 16 staten (onder welke 3 der groote mogendheden) is geteekend, en, naar men mag verwachten, weldra ook door alle andere zal worden onderteekend.

Spreker gaat achtereenvolgens na wat in dit verdrag omtrent *mediatie*, omtrent *enquête-commissiën* en omtrent *internationale arbitrage* bepaald is. Hij wijst meer in het bijzonder op het *nieuwe*, dat in het verdrag voorkomt, en noemt als zoodanig, behalve de *médiation spéciale*, op voorstel van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika aangenomen (Art. 8),

de instelling van het Permanente Hof van Arbitrage, waarvan de zetel te 's Gravenhage zal zijn, en de vaststelling der wijze van procesvoering, voorzover partijen niet zullen overeenkomen daarvan af te wijken. Hij vestigt de aandacht op enkele belangrijke onderdeelen der nieuwe regeling; wat het Hof betreft, op de wijze van samenstelling, het te 's Gravenhage te vestigen internationaal Bureau, den Administratieven Raad aldaar, enz.; en, wat de procedure aangaat, op de inrichting van het compromis, de schriftelijke en mondelinge behandeling der zaken, het recht van interventie, de motiveering der uitspraken en het middel van revisie. Al deze bepalingen worden toegelicht door een beroep op de Handelingen der vredesconferentie.

Spreker houdt zich overtuigd dat het bestaan van het Hof en de vaststelling der wijze van procesvoering het onderwerpen van internationale geschillen aan scheidsrechterlijke beslissing zeer zal bevorderen, waartoe vooral het beleid van het Haagsch Bureau veel zal kunnen bijdragen. Intusschen verwachte men niet dat de nieuwe organisatie aan het oorlogvoeren voor goed een einde zal maken, zoolang niet door een verbeterde volksopvoeding de overtuiging zal gevestigd zijn, dat de nationale eer nimmer kan gediend worden door onrecht en geweld, en dat het welbegrepen nationaal belang nimmer door een veroveringsoorlog gebaat wordt. Eerst dan zal het eerzuchtigen en hebzuchtigen leiders niet meer zoo gemakkelijk vallen door het opzweepen der hartstochten der massa's de openbare meening ten gunste van een oorlog te stemmen.

De voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of die bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. De spreker wenscht die vraag enkele dagen in beraad te houden. De heer De Louter vraagt of er bij de vestiging van het Hof van Arbitrage ook gezorgd is voor het bijeenbrengen der bouwstoffen voor het internationaal recht, die zonder twijfel tot de belangrijkste vruchten van die instelling zullen behooren; eene vraag, die door spreker met verwijzing

naar art. 22 van het verdrag van 29 Juli 1899 bevestigend wordt beantwoord.

Nadat de heer Naber het voorzitterschap heeft overgedragen aan den heer De Vries, geeft hij eene bijdrage over sommige plaatsen uit de *Moralia* van Plutarchus.

Na eene inleiding, waarin de spreker handelde over hetgeen, ook na de editie van Bernardaces, nog te doen valt ter bevordering van het recht begrip en de teksterstelling der *Moralia* van Plutarchus, werd een viertal plaatsen uitgekozen om als voorbeelden te dienen van het vele dat de jongste uitgever voor latere beoefenaars heeft overgelaten. Op de eerste plaats, p. 273 C, stelt Plutarchus de vraag, waarom de Romeinen de gewoonte hebben niet verder om te zien naar de aan goden gewijde *spolia* en deze noch te vereeren, *προσκυνεῖν*, noch te repareren. Bevreemding wekt hier dat werkwoord *προσκυνεῖν* en, na eene beschouwing van het voornaamste, dat omtrent de *tropaia* bekend is, komt spreker tot de gevolgtrekking, dat er behoort gelezen te worden: *προσκαττύειν*.

Op de tweede plaats, p. 386 B, vindt men de tot nog toe niet welbegrepen uitdrukking *ἐκ πίνακος καὶ πυλαις*. Het resultaat is dat onder *πυλαις* verstaan moet worden de voddenmarkt die oudtijds buiten de stadspoort placht te worden gehouden.

Blz. 501 A somt Plutarchus onder de ziekte gevallen, die gevoelloosheid met zich brengen ook hoofdpijn op, *κεφαλαλγία*. Er wordt aangetoond dat hier moet gedacht worden aan greeuw-honger, *κεναγγία*.

Eindelijk haalt Plutarchus p. 664 A eene plaats uit Plato aan, waar *δψήματα* genoemd worden terwijl tegenwoordig bij Plato *ἔψηματα* gelezen wordt. Men pleegt Plutarchus met behulp van Plato te verbeteren; spreker is van oordeel dat juist omgekeerd de ware lezing bij Plutarchus bewaard is. Hij bewijst dit door de beteekenis van *ἔψηματα* na te gaan en te bepalen welk gerecht — druiven- of vijgengelei — onder dit woord verstaan wordt.

De waarnemende voorzitter dankt den spreker voor zijne

bijdrage en vraagt of zij afgestaan kan worden voor de *Ver-slagen en Mededeelingen*. Aan dit verzoek kan spreker niet voldoen daar zijn geschrift reeds een andere bestemming heeft. De heeren Valeton en Caland stellen aangaande het besprokene enkele vragen, die de spreker beantwoordt.

Daarop draagt de heer De Vries het voorzitterschap wederom over aan den heer Naber en volgt de rondvraag, waarbij de heer Matthes voor de boekerie een exemplaar aanbiedt van zijne Boegineesche vertaling van de kleine profeten.

Hierna volgt de sluiting der vergadering.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

**AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 13^{den} NOVEMBER 1899.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, MATTHES, NABER,
VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, QUACK, PLEYTE,
TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, S.
MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN,
VALETON, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, HOLWERDA, KARSTEN,
ROËLIJ, ROGGE, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN,
VÖLTER, VAN DER HOEVEN en SPRUYT, secretaris; voorts de
correspondent JONKER.

De heeren Boot, Asser en Sijmons hebben bericht gezonden
dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris deelt mede dat er een schrijven is ingekomen
van Zijne Excellentie, den Minister van Binnenlandsche Zaken,
van 30 October 1899, waarbij bericht en raad gevraagd wordt

over een aanvraag van den heer Martin Fortris namens eene door het Orientalisten-congres van 1897 benoemde commissie, om geldelijken steun voor een uitgave van een „Système unique de transcription en lettres latines des caractères du Dictionnaire de K'ang Hi.” De voorzitter benoemt de heeren Schlegel en De Groot tot leden eener commissie om over dit schrijven een verslag uit te brengen. Voorts heeft de secretaris voor de boekerie ontvangen een overdruk van een artikel over „Heksenprocessen te Goedereede” in het Tijdschrift voor Strafrecht, aangeboden door den schrijver Mr. L. M. Rollin Couquerue.

De heer Tiele draagt een levensbericht voor van wijlen den heer W. H. Kosters, nadat eenige familieleden van den overledene de vergadering zijn binnengeleid. De voorzitter dankte namens de vergadering den spreker voor de hulde, aan het overleden medelid bewezen.

Na een korte pauze, gedurende welke de familieleden van den heer Kosters door den secretaris de vergadering worden uitgeleid, geeft de heer De Goeje zijne aangekondigde bijdrage over de legende der zevenslapers van Efeze, vrome mannen, die bij een Christenvervolging in een spelonk gevvlucht, daar in slaap vallen om eerst na driehonderd jaren te ontwaken en natuurlijk in de omgeving veel veranderd te vinden. Spreker gaat in bijzonderheden de verschillende lezingen na, die de oudste bronnen, vooral Arabische en Syrische, van de bijzonderheden der legende geven; den tijd van 't ontwaken, door de oudste bronnen gesteld onder Theodosius II in 't jaar 446; den naam van den Christenvervolger, in de legende gewoonlijk Keizer Decius genoemd (249—251), maar in de Arabische en Syrische bronnen als Decianus aangeduid; het aantal der slapers, en eindelijk de plaats, waar zich de spelonk zal bevinden, waarin het wonder is voorgevallen. Die plaats moet, zoals spreker in het licht stelt, niet Efeze geweest zijn, maar Arabissos in Oostelijk Cappadocië, waar men inderdaad in een

spelonk welbewaarde lijken heeft gevonden, en waarvan de naam in 't Arabisch juist zoo klinkt als die van het meer bekende Efeze.

De voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of zij bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Nadat deze vraag toestemmend is beantwoord, worden door de heeren Verdam en Naber enkele vragen tot den spreker gericht en door dezen de gewenschte inlichtingen gegeven.

Bij de rondvraag wordt door den secretaris namens Dr. J. A. Worp te Groningen voor de boekerij aangeboden een exemplaar van het 9de (en laatste) deel der Gedichten van Constantijn Huygens, en richt de voorzitter eenige hartelijke afscheidswoorden tot den correspondent, den heer Jonker, die weldra naar Indië zal terugkeeren. De heer Verdam stelt voor den heer Dr. J. A. Worp geluk te wenschen met de voltooiing van zijn arbeid, en de vergadering vereenigt zich daarmede. Hierna wordt de vergadering gesloten.

DE LEGENDE DER ZEVENSLAPERS VAN EFEZE.

BIJDRAGE VAN

M. J. DE G O E J E.

De legende der zevenslapers van Efeze is in korte woorden deze: Tijdens eene vervolging der Christenen door een heidensch vorst vluchtten enige jonge mannen naar eene spelonk, waar zij in slaap vielen. Bij hun ontwaken zonden zij een hunner naar hunne stad om brood te koopen. Deze is verbaasd overal Christelijke symbolen te zien en mensen te ontmoeten die hij niet kent. De bakker wien hij zijn geldstuk geeft, kent deze munt niet en vermoedt dat de man een schat van oude munten heeft gevonden. Dit geeft aanleiding, dat hij voor de overheid gebracht wordt. Deze weet niet wat van hem te denken en is geneigd hem voor een leugenaar te houden. Er was echter toen eene partij die de leer van de opstanding des vleesches betwijfelde of ontkende, wat den regeerenden keizer Theodosius grooten kommer veroorzaakte. De bisschop, die bij de zitting tegenwoordig was, kreeg nu de ingeving, dat hier wellicht een wonder geschied was ter wederlegging der ketterij. Men besluit dus naar de spelonk te gaan en bevindt dat de heilige mannen werkelijk ruim drie eeuwen geslapen hadden. Dan sterven zij voor goed en wordt eene kerk bij de grot gebouwd. Dit zijn de trekken, die alle vormen der legende gemeen hebben, maar in de bijzonderheden zijn groote verschillen, die ik achtereenvolgens zal behandelen.

Eerst moet ik echter iets over de litteratuur der legende zeggen. Het oudste verhaal dat geheel uitgewerkt is, bezitten wij in de Syrische Kroniek van Dionysius van Tellmahre, door dezen vermoedelijk overgenomen uit de kerkelijke geschiedenis van Johannes van Efesus ¹⁾. Het eerste gedeelte daarvan vindt men in Tullberg's uitgave van Dionysius, het tweede is door Guidi gegeven in zijn uitmuntend geschrift: *Testi orientali inediti sopra i sette dormienti di Efeso*. De tijd van vervaardiging van dit verhaal, dat ik A zal noemen, is naar alle waarschijnlijkheid het allerlaatst der 5e eeuw. Nöldeke ²⁾ meent dat het oorspronkelijk in 't Syrisch geschreven is. Guidi houdt het voor eene vertaling uit het Grieksch en ik ben het met dezen eens. Nöldeke's meaning berust eigenlijk alleen hierop, dat de taal goed Syrisch is, hoewel er toch ten minste één door hemzelve aangewezen passage is, die duidelijk Grieksche constructie bevat. Dat er verscheidene Grieksche woorden in voorkomen, is geen afdoend bewijs tegen Nöldeke. Maar wel dat de vele eigennamen alle Grieksch zijn, met uitzondering misschien van Jamlichus (Jamilicho), welke naam van Oosterschen oorsprong is, hoewel reeds lang in Griekenland bekend. Het Grieksche origineel is tot nog toe niet teruggevonden, behalve dat Simeon Metaphrastes er een groot deel van schijnt bewaard te hebben ³⁾. Waar het geschreven is, weten wij niet, maar ik meen met Guidi (p. 103) dat het niet te Efeze, maar eerder in Griekenland geschied is. Aan dit verhaal dat niet zonder talent vervaardigd is, moeten andere voorafgegaan zijn. Ongeveer uit denzelfden tijd, omstreeks 500, bezitten wij in twee nog al uiteenlopende redacties (Guidi p. 17) eene Syrische homilie door Jacob van Sarug, die wel in hoofdzaak met A overeenkomt, doch te veel eigenaardigheden bezit om daaraan ontleend te zijn, zooals Nöldeke meent. De

¹⁾ Guidi p. 34.

²⁾ Gött. gel. Anz. 1886 S. 453 seqq.

³⁾ II, 428 seqq. bij Migne Gr. Ser. t. 115. Vgl. Guidi p. 103 en Nöldeke p. 457.

meeste van deze zijn opgesomd door Koch in zijn geschrift *Die Siebenschläferlegende, ihr Ursprung und ihre Verbreitung*, p. 82 seq. Bovendien hebben wij uit het begin der 6^e eeuw in 't boekje van Theodosius *De situ terrae sanctae* eene zeer belangrijke plaats, waarin niet alleen in plaats van acht jongelingen, zooals in A en bij Jacob v. Sarug, zeven genoemd worden en wel met geheel andere insgelijks Grieksche namen, maar ook de hond der zevenslapers vermeld wordt. Een Syrisch verhaal met deze laatste namen is door Land in zijne *Anecdota* III, 89 seqq. uitgegeven en is insgelijks uit het Grieksch vertaald ¹). Ik zal dit B noemen. Guidi houdt dit voor een weinig jonger dan A. In hoofdzaak stemmen de verhalen overeen. Aan deze texten knoopen zich dan die van Gregorius van Tours en vele andere Westersche aan, alsmede de Koptische, Aethiopische en Armenische bewerkingen. Eindelijk vindt men die met enkele afwijkingen terug in een Arabisch verhaal, dat aan Mohammed ibn Ishâq, den schrijver van het leven Mohammeds, wordt toegeschreven, doch naar alle waarschijnlijkheid pseudopigraaf is. Wat Tabarî op gezag van Ibn Ishâq geeft, steent noch wat 't getal, noch wat de namen betreft, met dit verhaal overeen. Daarentegen heeft dit aan de traditie van Ikrima bij Tabarî ontleend, dat de munt den vorm had van den hoef van een kameelveulen. Bovendien worden in den *Fihrist* wel geschriften over de mannen der Spelonk van Ibn al-Kelbî en Madâinî vermeld, doch niet van Ibn Ishâq ²). Eindelijk stemt het verhaal te nauwkeurig met A en B overeen om op mondelinge overlevering te berusten en bij Ibn Ishâq kan men niet de kennis van Syrisch of Grieksch onderstellen die den vertaler onontbeerlijk was. Ik zal dit verhaal C noemen.

Daarnaast echter heeft men de bekende Sûra 18 van den

¹) Koch p. 86.

²) Uit Halabi's citaat (Brockelmann I, 135) *Kit. al-mabda wa qîṣâq al-anbîjâ* is niets af te leiden. Zie echter eene noot aan 't slot van dit opstel.

Koran en verschillende mededeelingen bij Korancommentatoren, historici en geographen, die op eene oudere Syrische overlevering schijnen te berusten. Ik kan het bewijs hiervoor eerst later geven.

De vorst op wiens bevel de Christenvervolging plaats had, heet in A en B en al de daarvan afhankelijke verhalen, ook bij Eutychius I, 389 en naar dezen bij Masûdî, *Moroudj* II, 306 seq., *Tanbih*, 133 en 147, Dakius d. i. Decius, waarvoor echter bij Jacob v. Sarug ook Dûkos d. i. Dux voorkomt. Daarentegen hebben de Arabische, naar mijne meening uit oude Syrische bronnen afkomstige, berichten Dakianus, wat ook in C is ingedrongen. Decius regeerde van 249 tot 251. Als Christenvervolger is hij bekend, doch dat hij, zooals de legende wil, persoonlijk die vervolging in Klein-Azië zou geleid hebben, is volstrekt onaannemelijk. Zelfs is van eene Christenvervolging in Efeze behalve uit de legende niets vermeld.

De keizer, onder wiens regeering de zevenslapers zouden ontwaakt zijn, heet in alle vormen der legende Theodosius¹⁾. Eutychius en naar hem Masûdî, alsmede Ibn al-Athîr I, 237, noemen dezen Theodosius den Groote (379—395), maar al de anderen Theodosius II. Daar namelijk met uitzondering van Eutychius-Masûdî-Ibn al-Athîr, die het 8^e jaar opgeven, de gebeurtenis door meest allen²⁾ gesteld wordt in het 38^e regeeringsjaar van den vorst, kan alleen de laatste bedoeld zijn, die van 408 tot 450 regeerde, terwijl Theodosius de Groote slechts 26 jaar op den troon zat. Tusschen Decius en het 38^e jaar van Theodosius II liggen nog geen 200 jaar en nu is het merkwaardig, dat de legende met zekere halsstarrigheid vasthoudt, dat de slaap ruim drie eeuwen geduurd heeft, wat in de oudste Christelijke bronnen nauwkeurig op 372 jaar

¹⁾ Masûdî, *Moroudj* II, 325 heeft Valens, maar in zijn later werk de *Tanbih* heeft hij eveneens Theodosius.

²⁾ Theophanes I, 136 (Bonn) plaatst die in 423.

bepaald wordt ¹⁾). De munt was n.l. 372 jaar voor de herleving geslagen. Zelfs Eutychius heeft dit cijfer, hoewel hij zegt dat de munt de beeltenis van Decius droeg. Ibn al-Athîr moet wel wegens den Koran aan de drie eeuwen vasthouden, maar tobt over 't anachronisme (I p. 234) evenals Jacobus a Voragine (ed. Graesse p. 438). Trekt men nu dit cijfer 372 af van 't 35^e jaar van Theodosius II, berekend niet van 408 toen hij werkelijk keizer werd, maar van 402 toen zijn vader hem tot Augustus maakte, dan krijgt men 68, juist het sterfjaar van Nero. Koch (p. 71) aan wien ik deze laatste becijfering ontleen, zegt: „De eerste redacteur der legende, dien wij evenals aan velen zijner navolgers, slechts geringe historische kennis moeten toeschrijven, nam weliswaar volgens de overleving de regeering van Decius als den tijd van het martelaarschap der jongelingen aan, maar berekende ze van Nero af, wiens Christenvervolging een veel dieperen indruk bij het volk had achtergelaten.” Deze verklaring is niet zeer bevredigend, afgezien nog van het onhistorische der laatste woorden. Ik kan daar echter slechts eene gissing tegenoverstellen. 't Komt mij onwaarschijnlijk voor dat de naam Decius-Dakius tot Dakianus verbasterd is, wel omgekeerd dat uit den laatsten weinig bekenden naam Decius is gemaakt. Uit den tijd van Nero ken ik slechts eenen Decianus, n.l. Catus Decianus, die Procurator in Britannia was en wegens zijn hebzucht van daar naar Gallië moest vluchten (Tacitus, Annal. XIV, 32). Onderstellen wij dat deze daarna Procurator of Proconsul van Kappadocië is geworden en dat de munt zijnen naam droeg, dan zou de oplossing gevonden zijn. Of de naam Dux bij Jacob v. Sarug nog iets tot bevestiging van deze gissing kan bijdragen, durf ik niet beslissen.

Het tweede, veel belangrijker, punt is de stad, waar de geschiedenis heeft plaats gehad. Alle Christelijke verhalen noe-

¹⁾ Eerst bij lateren wordt dit gecorrigeerd (Koch p. 70). In den Koran worden 300 jaar en 9 daarbij opgegeven. De meesten verklaren dit als eene reductie van 300 zonnejaren tot 309 maanjaren.

men Efeze en dit is uit deze ook door verschillende Arabische schrijvers overgenomen. Daarentegen handhaeft zich in de Arabische berichten steeds de meening dat het Absus (Ebsus) of Afsus der legende Arabissos is. Dit Arabissos in Kataonia of zuidelijk Kappadocië, later het derde Armenia, gelegen, de geboorteplaats van keizer Mauricius¹⁾, was indertijd een gewichtige garnizoensplaats, die den belangrijken pas door den Taurus naar Commagene bewaakte²⁾. Een Arabisch verhaal bij Bekrî (p. 657) zegt dat de landvoogd van noordelijk Syrië eens bij Omar kwam en zeide „tusschen ons en de Rûm is eene stad Arabissos ('Arbasûs) genaamd, waarvan de bewoners al onze zwakke punten aan den vijand bekend maken.” Omar antwoordde: „Als gij teruggekeerd zijt, bied hun dan voor elk schaap twee schapen en zoo voor elk stuk bezit het dubbele. Nemen zij dit aan, verwoest de stad dan. Zoo niet, verklaar hun dan den oorlog, met een jaar uitstel, en verwoest haar na afloop van dien termijn.” Dit verhaal is stellig niet authentiek, maar bewijst wel het gewicht dezer stad. Zij is dan ook herhaaldelijk het voorwerp van strijd tusschen de Moslems en de Rûm geweest en eindelijk ongeveer 943 verwoest door Seifeddaula³⁾. Nu is 't slechts een dorp, dat echter den oude naam als Jarpuz bewaard heeft. De rol, die de stad vroeger bekleedde, is sedert vele eeuwen ingenomen door het enige mijlen verder zuidoostwaarts gelegen Albistân, reeds in de 11^e eeuw eene bloeiende stad. Ramsay, *The historical geography of Asia Minor*, p. 311 spreekt uit Albostan en verklaart den naam voor Arabisch „de tuin.” Dit is geheel onjuist. De naam is door omzetting van *b* en *l* uit Ablastan verbasterd. De Byzantijnen noemen de plaats τὰ Πλαστά (Thomaschek, *Historisch-Topographisches vom obern Euphrat und*

¹⁾ Zie Mannert VI, 2, 299 en noot a.

²⁾ Vgl. D. G. Hogarth *Modern and ancient roads in eastern Asia Minor*, R. Geogr. Soc. Suppl. Papers vol. III, p. 686 en 716.

³⁾ Jâqût III, 633 l. 10 seqq., Freytag *Selecta ex historia Halebi* p. 52 van den text (p. 40 der vertaling), waar de naam in Arnesus bedorven is.

aus Ost-Kappadokien in Kiepert-Festschrift, p. 144), Jâqût Ablostein of Ablastein, Edrisî II, 311 Ablasta, Dimaschkî 228 Balasten, St. Martin I, 192 geeft als Armenischen vorm Ablas-tha en vermeldt als vulgair Armenisch Ablesdan, de Kruisvaarders noemden het Plastentia (Tomaschek l.l. en Hogarth l.l. p. 677 noot ¹). Arabissos komt bij de Arabische schrijvers wel onder den vollen naam voor ²), maar gewoonlijk in den verkorten vorm Absus of Afsus, zooals Jâqût, I, 91 l. 4 seqq., 94 l. 2, 330 l. 12 seq., II, 806 l. 11, op al deze plaatsen met bijvoeging dat het vlak bij Ablastein ligt of in 't grensgebied van Tarsus en dat het de stad van de mannen der Spelonk is. Deze verkorte naam schijnt naast Jarpuz nog heden te bestaan. Wij lezen ten minste in het verslag van Prof. C. Haussknecht over zijne reizen in Kurdistan en Perzië ³): „Arabissos, das heutige Efsus mit seinem grossen Kloster über der angeblichen Grotte der Siebenschläfer”. Merkwaardig is het, dat Tabarî III, 647 l. 16 sprekende over den veldtocht van 182 der Hidjra de stad Dafsûs noemt, door Ibn al-Athîr, VI, 110 in Afsûs gecorrigerd. Zoo noemt hij elders Efeze I, 738 l. 4, waar hij zegt dat de Apostel Johannes gezonden werd naar Dafsûs, de plaats der jongelingen, de mannen der Spelonk. Deze *d* is een bewijs dat het verhaal aan een Syrische bron ontleend is, daar men in deze taal tusschen 't woord stad en den naam de partikel *d* zet, evenals in 't Fransch la ville d'Efèze. In de plaats over den veldtocht voegt hij eveneens bij den naam: „de stad der mannen van de Spelonk,” doch hier kan slechts Arabissos bedoeld zijn. Ook in eene plaats van den Korancommentaar van

¹) Merkwaardig is het dat 'Arâis p. 491 Jamlichus zich zoon van فلادطين noemt; waarschijnlijk is deze naam uit Ablastein gemaakt.

²) In de bovenaangehaalde plaatsen van Jâqût en Bekrif عربسوس, bij Damîrî II, 328 l. 3 أرسوس l.

³) Zeits. d. Gesellsch. f. Erdk. zu Berlin 1882, p. 344. Een voorbeeld van eene dergelijke verkorting hebben wij in Turuspa waarnaast Tuspa (Streck in Zeits. f. Assyr. XIV, 113).

Baghawî heet de stad der mannen van de Spelonk Dafsûs, met bijvoeging dat dit in den heidentijd de naam van Tarsus was.

Wij moeten dus eene keus tusschen Efeze en Arabissos doen. Voorhands wil ik slechts doen opmerken dat vóór de laatste en tegen de eerste pleit, dat eene inplaatsstelling van 't beroemde Efeze voor den verkorten vorm dien Arabissos in de legende heeft, zeer begrijpelijk is, niet omgekeerd. De twee namen zijn in 't Syrisch-Arabisch gelijkkluidend. Vervolgens dat de namen die de spelonk en de berg waarin deze zich bevond, bij het door alle tijden heen vrij nauwkeurig bekende Efeze zich niet laten terugvinden (Koch p. 59). Wel toont men daar eene grot die als de spelonk der heilige zevenslapers geldt, maar de richting dezer naar het oosten (Koch p. 102) komt niet overeen met die der legende bij de Moslims, volgens welke zij naar het noorden open, evenmin als de beschrijving. Eindelijk dat verscheidene Arabische geleerden, die Arabissos niet kennen, toch aan de ligging der spelonk in oostelijk Klein-Azië vasthouden en beweren dat Afsûs de oude naam van Tarsus was.

Het derde punt betreft 't getal en de namen der zevenslapers. In de beide oudste verhalen, die wij hebben, de homilie van Jacob van Sarug en A is het getal der jongelingen acht. De eerste spreekt van den zoon van den hyparchos en zijne zeven genooten. Van dezen noemt hij slechts Jamlichos, die naar de stad gaat om brood te koopen, en die voor de overheid verklaart dat hij de zoon van Rufus is. Daarenboven zegt Jacob dat, toen God hunne zielen in den hemel opnam, Hij een engel zond om hunne lichamen te bewaren. A noemt alle acht, de zoon van den hyparchos heet bij hem Maximiliaan. Hetzelfde bij C. Daarentegen heeft Theodosius: In provincia Asia civitas Ephesus, ubi sunt septem fratres dormientes et catulus viricanus ad pedes eorum." Daar hij er bijvoegt „quorum mater Caratina dicitur graece, latine Felicitas," blijkt het dat hij de legende vereenigd heeft met die van de zeven zonen der H. Felicitas, waarvan het tooneel

Rome is ¹⁾). De namen der heiligen zijn echter niet aan deze legende ontleend. Achillides neemt hier de plaats in van Maximiliaan, Diomedes van Jamlichos en zoo verschillen ook al de overige. Eveneens in B, waar de hyparchus een eigenaam is geworden. Voortaan wisselen die beide naamrijen met elkaar af, maar bij de Moslims vindt men enkel de eerste. Gregorius van Tours heeft beide en heeft er op gevonden dat zij vóór den doop Achillides, Diomedes enz. zouden geheeten hebben en daarna Maximilianus, Jamlichus of Malchus, zooals hij schrijft ²⁾. In de Christelijke letterkunde is voortaan 't getal zeven als vaststaande aangenomen. In de Arabische berichten is het verschil veel groter. In den Koran 18 vs. 21 lezen wij: „Eenigen zeggen: er waren drie en de vierde was hun hond; anderen: er waren vijf en de zesde was hun hond; radende naar het verborgene; weer anderen: er waren zeven en de achtste was hun hond. Spreek mijn Heer weet hun aantal; slechts weinigen kennen het.” De commentatoren teekeenen hierbij aan, dat de Jacobiten het getal drie, de Nestorianen dat van vijf ³⁾, de Melkiten, of volgens anderen de Moslems, dat van zeven voor juist hielden. Ibn Abbâs zeide dat hij een van de in den Koran bedoelde weinigen was, die het juiste getal kenden en dat dit zeven was met den hond als achtste. Volgens eene traditie van Ibn Ishâk bij Tabarî (I, 776) leerde deze dat zij acht in getal waren, zoodat de hond hun negende was, maar volgens eene andere ook bij Tabarî (p. 777) noemde hij negen personen. Volgens eene traditie van al-Dhâhhâk bij Kortobî waren het 21 personen. De schat-

¹⁾ Jac. a Voragine, *Legenda aurea*, p. 396. Vgl. Koch p. 67, 85.
Uit eene verwarring met deze legende is ook de verplaatsing van den gedenkdag der zevenslapers van 27 Juli op 27 Juni te verklaren (Koch p. 112).

²⁾ Koch p. 92—94. Voor Diomedes wordt ook dikwijls Dionysius gesteld. Vgl. Guy Le Strange, *Palestine under the Moslems* p. 286.

³⁾ Dit is misschien niet van gewicht ontbloot tegenover Guidi p. 102. Koch heeft deze plaats eerst goed vertaald, p. 104, daarna p. 131 geheel onjuist.

ting loopt dus nog al uiteen. Koch meent dat mythologische getallen daarop invloed geoefend hebben, met name dat der zeven Kabiren met Esmûn (Aesculapius) als achtste en de Sardinische negenslapers (p. 24 seqq., 62 seq.) of ook wel het zevengesternte en het getal der Pleiazen dat van *zeven* tot *zes*, dat der Hyaden, dat tusschen *zeren*, *vijf* en *drie* afwisselt (p. 104 seq.). 't Verwondert mij dat Koch niet ook het getal *drie* heeft afgeleid uit het verhaal van de drie jongelingen in Daniël, daar de inleiding der zevenslapers-legende daarmede eenige overeenkomst heeft (Koch p. 77 seqq.). Uit de onzekerheid zoowel van het getal als van de namen volgt dat wat in de legende op verschillende wijze verteld wordt omtrent het document waarop zij zouden berusten, ook geheel fictie is. Jacob van Sarug verhaalt dat, toen de booze vorst de grot waarin de jongelingen schuilden met steenen had laten dichtsluiten, twee wijze mannen, die hoopten dat de Heer hen eenmaal zou opwekken, hunne namen en geschiedenis op een looden tafel schreven. Deze werd door de overheid gevonden toen deze Jamlichos naar de grot vergezelde. Dit werden later twee looden tafels in een bronzen kistje met zilver verzegeld. Volgens anderen werd, toen de jongelingen vermist werden, een tafel met hunne namen in het koninklijk archief geplaatst. Tabari vermeldt ook de traditie dat hunne namen in de rots gebeiteld waren (p. 776).

In de Christelijke legende komt de hond niet voor, behalve in de reeds medegedeelde plaats van Theodosius. Enkele Korancommentatoren hebben voorgeslagen in plaats van *kalbohom* (hun hond) te lezen *kâli'ohom* (hun bewaker), waarschijnlijk met het oog op den engel, die volgens Jacob v. Sarug de lichamen moest bewaren. In latere vormen der Moslimische legende is aan een engel opgedragen, de lichamen van tijd tot tijd om te keeren, om ze frisch te houden in overeenstemming met Koran 18 vs. 17. Ook nog op andere wijzen heeft men geacht den hond weg te duiden (Damîrî II, 313). Doch de lezing *hun hond* is stellig de ware en wordt door Theodosius bevestigd. Over dezen hond wordt allerlei verhaald. Sommigen

zeggen dat 't hun eigen hond was, anderen de hond van een herder die zich bij hen aansloot. In enkele verhalen trachten zij den hond weg te jagen, maar deze wordt met menschelijke spraak begiftigd en overreedt hen hem toe te laten, opdat hij hen bewake. De naam die gewoonlijk aan den hond gegeven wordt is Qitmîr en Koch (p. 64) houdt dezen voor den eenigen, maar er zijn er ten minste nog vier andere¹⁾. Als varianten van Qitmîr komen voor Qotmûr en Qotaifîr d.i. waarschijnlijk Qotaimîr²⁾. Clermont Ganneau heeft mij zijne vernuftige conjectuur medegedeeld, dat de naam uit *κοιμητηρίου* gemaakt is³⁾. Gildemeester, de uitgever van Theodosius, hield Viricanus voor ontstaan uit Raqîm, dat in den Koran voorkomt in de woorden „de mannen van de Spelonk en den Raqîm,” en dat zelfs door enkele commentatoren⁴⁾ voor den naam van den hond verklaard wordt. Koch (p. 64) houdt het voor verschreven uit Yrcanus voor Hyrcanus, daar Hyrkanische honden in de oudheid welbekend waren. Guidi (p. 64 n. 2) heeft de conjectuur uitgesproken, dat de afbeelding van den Verlosser met een grooter of kleiner getal apostelen aan rechter- en linkerzijde en het lam daarvoor op 't boek met zeven zegelen op enkele voorstellingen in de legende⁵⁾ invloed zou gehad hebben en met name dat uit het lam de hond is geworden. Doch hij verwijst zelf op Theodosius' getuigenis, dat zulk eene verklaring hoogst onwaarschijnlijk maakt⁶⁾. Inderdaad moet de hond tot het oorspronkelijk verhaal behoord hebben en vormt mede

¹⁾ Damîrî II, 313 en 327, Kortobî en Baghawî in hunne Korancommentaren, Ibn al-Fakîh p. 147.

²⁾ De naam dien Djâhîz geeft bij Van Vloten in Wiener Zeitschr. VII, 172 schijnt hieruit bedorven, met Syrische uitspraak van de letter q.

³⁾ Zie thans zijn *Recueil d'archéologie orientale*, III, p. 295 n. 3.

⁴⁾ Zamachscharî *Kasschâf* p. 791 en misschien reeds in het aan Oinaya ibn abi 'ç-Çalt toegeschreven vers bij Beidhâwî I, 555 l. 23: „En daarin is niets dan ar-Raqîm dicht bij den ingang en de mannen slapen in de spelonk.”

⁵⁾ Zooals bij Beidhâwî I, 559 l. 24 seqq., *'Arâis* 398.

⁶⁾ Wat Koch p. 65 seq. schrijft, laat ik onbesproken.

een van de bewijzen, dat de oud-Syrische overlevering, die wij door de Arabieren kennen, de oorspronkelijkste is. Wat het woord *Raqîm* betreft, het is niet met zekerheid uit te maken of dit eigenlijk een nomen appellativum is, dan wel een nomen proprium. Men vindt in zuidoostelijk Palaestina in de nabijheid van 'Ammân, het oude Ammon, eene necropolis, welke in de handschriften van Istachrî (p. 64 l. 11 mijner uitgave) *Raqam*, door Moqaddasî en alle overigen ar-Raqîm genoemd wordt. Het is niet onmogelijk, dat dit een van de twee in de Talmud genoemde *Reqem's* is (Guy Le Strange, p. 277 noot) en dat men den naam tot ar-Raqîm gewijzigd heeft, meenende dat dit de in den Koran bedoelde plaats was. Het is onlangs door Brünnow bezocht en beschreven en Clermont Ganneau heeft daarover pas een zeer belangrijk artikel gegeven in zijn *Recueil d'archéologie orientale* t. III, p. 293 seqq. Ik kan echter niet met zijne meaning instemmen, dat de schildering van de Spelonk in den Koran op het door hem beschreven graf past en dat Mohammed dit misschien zelf gezien heeft. Mij is het waarschijnlijkste dat ar-Raqîm in den Koran *het opschrift* beduidt en slaat op de inscriptie die volgens de legende de namen der zevenslapers bevatte.

Toen de tijd der herleving gekomen was, werd de spelonk geopend door een herder, volgens sommigen om een schuilplaats voor den regen te hebben (Tabarî 780 l. 7 seqq.), volgens de meesten omdat hij een schaapskooi maken wilde en daarvoor de steenen aan den ingang gebruikte. Nu ontwaken de slapers en zenden een hunner naar de stad om brood te koopen, die in de oudste berichten Jamlichos heet. Zijne komst in de stad, zijne verbazing over het zien van al de kruisen en het hooren van Christelijke uitdrukkingen, zijne ontmoeting met den bakker en zijn verhoor voor den magistraat worden in de verschillende verhalen met min of meer uitvoerigheid en niet zonder talent beschreven. Merkwaardig is daarbij, dat terwijl alles veranderd is, alleen de taal onveranderd schijnt. Hij verstaat iedereen en omgekeerd wordt hij door allen verstaan. 't Eenige dat aan hem opvalt is dat hij eene oude

munt 372 jaar geleden geslagen in betaling wil geven. Dat is een afdoend bewijs voor 't onhistorische zelfs van den oudsten vorm der legende.

Reeds in 't verhaal van Jacob van Sarug vinden wij dat toen de overheid met al haar gevolg bij de grot gekomen was en zich van de waarheid van Jamlichos' verzekering had overtuigd, onmiddellijk aan keizer Theodosius geschreven werd om zelf het wonder te komen aanschouwen. Deze verschijnt weldra, leest de looden tafel en begroet de heilige mannen, die daarop werkelijk verscheiden. Ook deze passus is dramatisch uitgewerkt. De jongelingen, pas met honger ontwaakt en bij de nadering van den stoet nog vol vrees, dat de booze heidensche vorst hen zal komen vatten; zijn plotseling van de waarheid bewuste hogere wezens, heiligen geworden. De tijd, dien Theodosius noodig heeft om van Constantinopel naar Efeze en dan bij de grot te komen, wordt volstrekt weggedacht. De oud-Syrische overlevering, zooals wij die door de Arabieren kennen, luidt veel eenvoudiger. Als men de grot genaderd is, vraagt Jamlichos verlof eerst in de grot te gaan om zijne vrienden voor te bereiden. Zoodra hij bij hen is, vallen allen dood neder (zie b. v. Tabarî 780 l. paen. seq., 782, 4 seqq.). In Baghawî's commentaar tot den Koran lezen wij, dat hun spoor verdween en men den weg tot hen niet terug kon vinden ¹⁾). Volgens ééne traditie bij Tabarî kwam de overheid in de grot en constateerde dat allen dood waren. Men bouwde toen bij de grot eene kerk. Daarentegen zegt dezelfde Tabarî op gezag van Wahb ibn Monabbih dat elk die beproefde achter Jamlichos in de grot te dringen, door vrees bevangen werd en genoodzaakt was het op te geven.

Deze laatste traditie is in overeenstemming met den Koran 18 vs. 17 „Indien gij hen zaagt, zoudt gij u van hen afwenden en vluchten en vol vrees van hen vervuld worden” en ook

¹⁾ داعي عليهم اثرهم فلم يقتدوا اليهم مرة ثانية (Eveneens Damîrî II, 324.

met het verhaal van Ibn Abbâs¹⁾), dat, toen hij met Moâwia eene expeditie in het gebied der Rûm maakte²⁾ en bij de grot kwam, Moâwia deze wilde onderzoeken. Ibn Abbâs ried het hem af op grond van de Koranplaats.³⁾ De desniettegenstaande door Moâwia met het onderzoek belaste mannen werden door een van God gezonden wind uitgedreven^{3).}

De grot met de welbewaarde lijken is m. i. het aanknoppingspunt der legende aan de werkelijkheid. Koch begint zijn derde hoofdstuk met deze woorden: „Het is nu tijd tot de Efezische legende terug te keeren, voor welke wij uit het vorige hoofdstuk het resultaat verkregen hebben, dat de voorstelling van langdurigen grottenslaap van goddelijke of door God begenadigde wezëns overoud en ver verbreid is, en op zekere godsdiestige beschouwingen berust. Maar de vormen waarin ons de verschillende mythen zijn overgeleverd, wijken van de zevenslaperssage, trots meer dan eene overeenstemming in het gronddenkbeeld, toch zoo zeer af, dat wij voor deze geen rechtstreeksche ontwikkeling uit andere, maar eene zelfstandige vorming moeten aannemen, waarbij echter bestanddeelen van oudere sagen eenigen invloed moeten geoefend hebben”. Hij is namelijk van oordeel, dat, in tegenstelling met de bedoelde mythen, in deze legende zoowel de plaats als verschillende historische gegevens vaststaan. Tot de laatste rekent hij b. v. de vlucht van eenige Christenen voor Decius naar eene grot en hunne inmetseling door den vorst (p. 67), terwijl hij meent dat de stad der zevenslapers stellig Efeze is.

Ik heb reeds vroeger kortelijk aangetoond waarom dit laatste niet zoo zeker is als Koch meent. Daaraan heb ik nu nog dit toe te voegen. In bijna alle redacties der legende, Oostersche

¹⁾ Bij Kortobi. Zie ook Damîrî 314 en 327 telkens op 't midden der bladzijde.

²⁾ خروة المصيق

³⁾ Hiermede stemt in de Armenische legende overeen dat de slaven die de steenen van den ingang der grot wegnemen om de schaapskooi te bouwen, geen moed hebben in de grot in te dringen (Guidi p. 94).

zoowel als Westersche, wordt de naam van den berg genoemd, waarin de grot zich bevond, in de oudere Arabische berichten ook de naam van de grot vermeld. De eerste heet Anchilos (Guidi p. 48), Nagilûs (ib. p. 56, 'Arâis p. 400 l. 5), Manhalûs, waarschijnlijk Mangalûs te lezen (Damîrî p. 316, 325), Olchos (Armen. Oghkhos (Guidi p. 93, 94, 97), Ekhlo (Guidi p. 10), Jangalûs (Jâqût IV, 1040) Bîhalûs (Baghawî), Nîhalûs (Tabarî), Mochlos (Simeon Metaphrastes bij Migne II, 432) Châus (Eutychius en Masûdî *Tanbîh* p. 133), boven dien Ochlos, Cheilaion, Chalos¹⁾). Al deze vormen stammen oogen-schijnlijk uit denzelfden naam, waarvan ik den waren vorm echter niet met zekerheid weet aan te geven. Met de namen der twee bergen bij Efeze, Pion (Prion) en Koressos, heeft hij niets gemeen en alle pogingen dien in 't goed bekende gebied van Efeze terug te vinden zijn mislukt²⁾. Dit is slechts een negatief resultaat. De topographie van zuidelijk Kappadocië is nog te onvolledig dan dat wij óf bevestigen óf ontkennen kunnen dat de naam daar thuis hoort³⁾. Doch de naam die aan de grot gegeven wordt: Chèram, (Baghawî, 'Arâis 400)⁴⁾ of Charam (Damîrî 325)⁵⁾ is bekend. Volgens Ibn Chordâdbeh p. 106 en Masûdî *Tanbîh* 134 l. 1, 147 l. 19 bevindt zich de spelonk in het district Charama⁶⁾ (Châramî), waarvan de naam nog heden in de buurt van 't oude Arabissos voorkomt in de namen der rivier Churma Su, oudtijds Karmalas⁷⁾, de sterken

¹⁾ Zie verder Koch p. 59, Ramsay p. 110 en vooral Tomaschek zur hist. Topogr. von Kleinasiens I, 32. Dr. Van Oordt schrijft mij dat in Tabari's grooten Korancommentaar te Caïro de naam Bingalûs geschreven is.

²⁾ Vgl. Koch p. 60.

³⁾ Ik zeg dit mede op gezag van Prof. Tomaschek in Weenen.

⁴⁾ Bij Kortobî en Damîrî 316 l. 5 tot حيرم bedorven, bij Jâqût in v. tot حيرم en van daar Ibn al-Fakih 147.

⁵⁾ Tot حرم of خدم bedorven. Tabari heeft volgens Dr. Van Oordt حرم.

⁶⁾ Ibn Chord. heeft geen vocalen. Ik heb die naar gissing gegeven.

⁷⁾ Vgl. Tomaschek, *Kiepert-Festschrift* 144, Ramsay, 308, 310 en Mannert p. 288 die den tegenwoordigen naam als Koremos geeft.

Churma-Kalessi en Churma-Köi. Tomaschek zegt in de *Kiepert-Festschrift*, 144 dat dit Churma of Churman 't Armenische *hroma* (granaatappelboom) is. Een van de laatste plaatsen is dus hoogstwaarschijnlijk 't Granaatappelfort (*ar-Rommána*) dat bij de Arabische geographen (Ibn Hauqal en Moqaddasî) hier geplaatst wordt. Later zullen we dit nog bevestigd zien. Ibn Chordâdbeh zegt wel dat het district Charama tusschen Ammoria en Nicaea ligt, maar dit is met zijn eigen verhaal in strijd, zooals later zal blijken.

In deze grot nu, niet ver van Arabissos, hebben zich inderdaad lijken in wel bewaarden toestand bevonden, die een en andermaal bezocht zijn. Ik heb reeds melding gemaakt van een verhaal, dat Ibn Abbâs op eene expeditie in Klein-Azië met Moâwia bij de grot was gekomen. Dit vindt men ook in Zamachscharî's commentaar op den Korân p. 793 en uit dezen bij Beidhâwî, waar staat dat toen Moâwia enige mannen in de grot had gestuurd om die te onderzoeken, Allâh een wind zond die hen verbrandde. De lezing der oudere commentaren „die hen er uitdreef” zal wel de ware zijn. Men weet dat er in meer dan eene plaats natuurlijke mummiën gevonden zijn, waar namelijk door eene scherpe koude lucht de lijken langzaam zijn uitgedroogd, zooals in den bekenden Bleikeller van de domkerk in Bremen, in het Kapucijner klooster te Palermo en naar men zegt ook in het klooster op den grooten St. Bernhard.¹⁾ Deze koude lucht, die de mensen angstig maakt verder door te dringen, is de door God gezonden wind en hierop doelt de Koranplaats dat men van schrik zal terugdeinzen.

Geheel anders luidt de traditie bij Tabârî p. 782 op gezag van Qatâda: „Ibn Abbâs deed een veldtocht met Habîb ibn Maslama. Zij kwamen aan de spelonk en vonden daar beenderen. Een man zeide: dat zijn de beenderen van de mannen der Spelonk, doch Ibn Abbâs antwoordde: de beenderen van dezen zijn sedert meer dan 300 jaar vergaan.” Of er iets

¹⁾) Volgens vriendelijke mededeeling van mededeleden ook te Sinzig, te Quedlenburg en te Wieuwert in Friesland.

authentieks in deze overlevering is, betwijfel ik, doch zeker kan ik het niet beslissen.

Jâqût vertelt II, 806, l. 19 seqq.¹⁾ „van ‘Obâda ibn aç-Câmit wordt het volgende overleverd: Abû Bekr aç-Qiddîq zond mij in ’t jaar, waarin hij calief geworden was, naar den koning der Rûm om hem tot den Islam uit te noodigen, of anders hem den oorlog aan te kondigen. Ik reisde dus door ’t land der Rûm totdat, toen ik Constantinopel naderde, zich aan ons een roode berg vertoonde, waarin men zeide dat de mannen van de Spelonk en den Raqîm waren. Wij gingen naar een klooster aldaar en ondervroegen de monniken, die ons een onderaardschen gang in den berg aanwezen. Wij zeiden: „wij wenschen hen te zien.” Zij antwoordden: „geeft ons dan iets.” Wij gaven hun een dinâr en gingen nu met hen den gang in, die met een ijzeren deur gesloten was. Toen die geopend was, kwamen wij in een in de rots uitgehouwen groot vertrek, waarin dertien mannen op den rug lagen alsof zij sliepen.” Nu wordt het verhaal voortgezet met juist dezelfde woorden, die Moqaddasi 153 in eene geheel andere inkleding geeft. Waarschijnlijk is van het eerste bericht ’t laatste gedeelte, van het andere het begin door slordigheid van Jâqût of zijn secretaris verloren, daar Jâqût toch Moqaddasî zelf gebruikt heeft. De zending van ‘Obâda door Abû Bekr is stellig volkommen fictie. ’t Verhaal van Moqaddasî luidt aldus (ik laat de ketting der overleveraars weg²⁾): „Modjâhid ibn Jazîd vertelt: ik vergezelde Châlid al-barîdî d. i. den postbode, toen hij in ’t jaar 102 naar den koning reisde. Er was geen derde Moslim bij ons. Op onzen terugkeer uit Constantinopel kwamen wij eerst in Ammoria, daarna in vier dagen bij ’t verbrande Laodicea, nu Ladîk tusschen Ammoria en Iconium³⁾. Daarna kwamen

¹⁾ Vgl. Guy Le Strange, *Palestine under the Moslems*, p. 280 seqq.

²⁾ Eene vertaling van dit verhaal is gegeven door Guy Le Strange in zijne *Description of Syria by Mukaddasi*, p. 6 seq. en in *Palestine under the Moslems*, p. 281 seq.

³⁾ Zie Mannert VI, 2, 198 en Ramsay onder Laodicea combusta (katakekaumene) en vgl. Tabârî III, 371 l. 14.

wij aan de holte ¹⁾), die zich binnen in een berg bevindt en waarin, naar ons verteld was, dooden liggen van wie men niet weet wie zij zijn. De bewakers dier lijken voerden ons met lampionlicht door een onderaardschen gang, die 50 el lang, 2 el breed was, en in welks midden een ijzerendeur is. Want de plaats waarheen de gang voert is een toevluchtsoord voor de gezinnen der wachters bij een overval der Arabieren. Dit is namelijk eene groote ruimte met een waterkom in 't midden, ongeveer 15 el breed. Van daar ziet men boven de open lucht ²⁾. Men leidde ons nu naar eene spelonk aan den diepstenden kant der holte welke ongeveer 20 el lang was. Daar lagen dertien mannen op den rug, elk met een grauwe *djobba* (lijfrok) aan, ik weet niet of die van wol of van haar was, en daarover een grauwe *kisá* (plaid) met franje, die kraakte als perkament en het gelaat en 't geheele lichaam bedekte. Enkelen droegen laarzen tot het halve scheenbeen, anderen sandalen, weer anderen boerenschoenen, alle als nieuw. Ik ontblootte 't gelaat van een hunner, en ziet hoofdhaar en baard waren onveranderd, de gelaatskleur helder en 't bloed daarin zichtbaar, alsof zij pas ingeslapen waren. Hunne ledematen waren zacht en buigzaam als van levenden en allen waren jong, hoewel bij eenigen 't haar met grijs gespikkeld was. Van een hunner was 't hoofd afgehouden. Op onze vraag daarnaar zeiden zij: de Arabieren overweldigden ons en maakten zich meester van de holte. Wij vertelden hun 't verhaal dezer dooden, maar zij geloofden ons niet; daarop hakte een hunner dit hoofd af. De bewakers deelden ons nog mede dat zij bij 't begin van elk jaar op een feestdag bijeenkomen en dan de lijken man voor man oprichten om ze af te wrijven, 't stof uit de kleeren te schudden en de plaids te ordenen, zonder dat zij vallen of waggelen. Daarna leggen ze hen weer neder. Ook dat zij driemaal in 't jaar hunne nagels knippen, die telkens

¹⁾ Zie over dit woord *hawija* of *hûta* mijn Gloss. Geogr.

²⁾ De volgende woorden „en zie de spelonk van die plaats is naar het binneste van dien berg“ schijnen eenigszins bedorven.

aangrocien. Wij vroegen hen naar hunne geschiedenis. Zij zeiden daarvan niets te weten, maar dat zij hen de profeten noemden. Modjâhid en Châlid zeiden: men denkt (of wij denken) dat zij de mannen der Spelonk zijn, God weet het". De inleidende woorden van Moqaddasi tot dit verhaal zijn: „de stad van de mannen der Spelonk is Tarsus waar ook het graf van Dakianos is. In 't gebied van Tarsus is een heuvel waarbij eene kapel en daarin is naar men zegt de spelonk."

Een authentiek bericht is ook het volgende ons door Ibn Chordâdbeh (p. 106 van den text) medegedeeld en uit dezen door Jâqût, Edrîsî en Ibn al-Wardî naverteld. „al-Wâthik bil-lâh zond Mohammed ibn Mûsa den astronoom naar 't land der Rûm om de zaak van de mannen van den Raqîm te onderzoeken en schreef aan den vorst der Rûm met 't verzoek hem derwaarts te laten brengen. Mohammed ibn Mûsa nu heeft mij verhaald dat de vorst der Rûm iemand met hem zond tot Qorra¹⁾). Van daar reisden wij nog vier dagen en kwamen toen aan een heuvel²⁾, waarvan de basis nog geen 1000 el middellijn had. Hierin was een onderaardsche gang, waarvan de ingang gelijk met den beganen grond is en die tot de plaats voert waar de mannen van den Raqîm zich bevinden. Wij begonnen den heuvel te beklimmen tot den top, waar een ruine put is uitgehouwen, op welks bodem wij het water duidelijk konden zien. Toen daalden wij weder af, gingen ongeveer 300 schreden door den gang en bevonden ons toen in de plaats die wij van boven gezien hadden. Hier was een galerij³⁾ in den berg op kolommen van gehouwen steen, waarin

¹⁾ Deze plaats dikwijls in de Klein-Aziatische veldtochten genoemd ligt waarschijnlijk in westelijk Kappadocië. Vgl. Ramsay p. 355 (Koron).

²⁾ Masûdî *Moroudj* II, 307 noemt in zijn kort, aan de Kroniek van Ahmed ibn at-Tajîib as-Sarachî ontleend, bericht den naam der plaats Châramî (zoo te lezen voor حارمی).

³⁾ Uit de beteekenis van *riwâq* voor de galerij waarop de grafkamers uitkomen, heeft zich die van *graven* ontwikkeld, Socin, in *Zeits. d. d. Palaest. Vereins* XXII, 45.

verscheidene vertrekken. Een van deze was hoog van drempel, ongeveer een manshoogte van den grond, met een steenen deur, en daarin waren de lijken. Een man met twee jeugdige eunuchen was met de bewaking belast. Deze trachtte ons te verhinderen ze te zien of te onderzoeken, zeggende dat hij er niet gerust op was, dat degene die dit poogde te doen geen ongeluk zou krijgen. Allemaal leugens, om de winst die hij door hen behaalde te doen voortduren. Ik zeide: laat mij hen zien op mijn eigen verantwoordelijkheid. Ik klom er nu in, door mijn knecht vergezeld en met een dikke waskaars. Ik vond hen gewikkeld in ruwe pijen, die men in de hand kon stuk wrijven. De lichamen waren met aloë, myrrhe en kamfer ingesmeerd om ze te bewaren en zij waren vel over been. Maar ik streek met de hand over de borst van een hunner en voelde de ruwheid van 't haar en de stevigheid van inplanting. De wachter had ondertusschen eten klaar gemaakt en noodigde ons bij hem het middagmaal te gebruiken, doch toen wij de spijs geproefd hadden, werden wij misselijk en trachten ze weer uit te braken. De man had ons willen dooden of ons eene benauwdheid veroorzaken, opdat zijne bewering bij den koning der Rûm, dat zij de mannen van den Raqîm waren¹⁾ zou bevestigd worden. Wij zeiden tot hem: wij meenden dat gij ons dooden zoudt toonen, die er als levenden uitzien, maar dezen zijn niet aldus."

Ibn Chordâdbeh kende ook de legende die als de stad der zevenslapers Efeze aanwijst. Hij maakt uit de Koranische „mannen van de Spelonk en den Raqîm,” twee, waarvan hij de eerste in Efeze, de laatste in Charama plaatst. Moqaddasi doet eveneens, maar bij hem zijn de mannen van de Spelonk in Kappadocië, die van den Raqîm in Oost-Palaestina te zoeken²⁾.

Op eene andere plaats geeft Ibn Chordâdbeh (p. 110 van den text) het geheele itinerarium van den Tauruspas tot aan de holte van den Raqîm. Hij beschrijft deze hier aldus: deze

¹⁾ Jâq. dat de mannen van den Raqîm dit ons aangedaan hadden.

²⁾ Vgl. ook Masûdî *Moroudj* II, 307.

holte is eene diepte in den berg, die 200 el in de lengte en evenzooveel in de breedte heeft en in welker midden een vijver is met boom en omplant. Daar rondom zijn kamers en vertrekken in de rots uitgehouwen. De holte kan meer dan honderd menschen bergen en heeft een uitgang naar de vallei door een onderaardschen gang. Voor degenen die van boven in de diepte neerzien, heeft zij de grootte van een schootel. Toen Alî ibn Jahja (bijgenaamd de Armeniër, prefect van de Syrische grensprovincie van 237 (851) tot 248 (862)) hier kwam (in een van zijne vele veldtochten) brachten zij (de bewoners) hem een kruik water uit den vijver, brood in den oven gebakken en kaas als geschenk en zeiden: „wij zijn arme Rûm's, die geen wapenen dragen en hebben de zorg voor deze dooden, die God hier gelegd heeft.” De liiken bevinden zich in eene grot; men klimt tot den ingang op een ladder van ongeveer acht el. Alî ibn Jahja zegt: „ik vond er dertien mannen, een van welke nog een baardelooze knaap was. Zij droegen wollen *djobba*'s en wollen *kisâ*'s en hadden laarzen en sandalen aan. Ik trok een hunner aan de haren van het voorhoofd, maar zij gaven niet mede.” Jâqût, die ook dit verhaal gedeeltelijk heeft overgenomen, voegt er bij: „de waarheid is, dat de mannen der Spelonk slechts zeven in getal waren; de overigen zijn aanzienlijke Christenen, die de Rûm, na ze met aloë enz. behandeld te hebben, daarbij gelegd hebben.”

Berûni vermeldt in zijne Chronologie, p. 290 van den text, dat de 5^e Tischrîn de gedenkdag der mannen van de Spelonk in de stad Afsus is en verhaalt dan het bezoek der spelonk door Mohammed ibn Mûsa, dien hij door Motawakkil in plaats van Wâthik laat zenden, en door Alî ibn Jahja den sterrekundige. Dit laatste is eene verwarring van dezen met den bekenden generaal. Ook heeft hij de verhalen dooreengemengd. Omrent het getal dertien zegt hij: „volgens de Moslims waren de mannen der Spelonk zeven, volgens de Christenen acht in getal. De overigen zijn waarschijnlijk monniken die daar gestorven zijn, want de liiken der monniken

duren bijzonder lang, daar zij zichzelf (door vasten enz.) pijnigen tot hunne vochten geheel uitgeput zijn en er slechts weinig tusschen hunne beenderen en hunne huid overblijft. Zij gaan dan uit als de lamp wanneer de olie op is en blijven soms lange tijden op den stok geleund staan na hun dood, wat in de kloosters dikwijs is gezien” ¹⁾.

Men heeft gemeend, dat ook Edrisi deze grot bezocht heeft en wel in ’t jaar 510 (= 1117), toen hij nog maar 16 jaar oud was ²⁾. Dit is echter niet juist. Edrisi geeft ³⁾ eerst ’t verhaal van Ibn Chordadbeh over ’t bezoek der spelonk door Mohammed ibn Mûsa, waaraan bij hem echter is toegevoegd, dat zij zeven in getal zijn en hunne lichamen half vergaan, terwijl bij hunne voeten ’t geraamte van een hond ligt ⁴⁾. Daarna zegt hij: „de bewoners van Spanje zijn omtrent de mannen der Spelonk in dwaling, waar zij beweren dat dezen de heiligen ⁵⁾ zijn, die zich te Lûscha (Loja) bevinden. De schrijver zegt: ik heb deze grot bezocht in ’t jaar 510. Wij daalden af in een put, ruim een maanshoogte diep, gingen toen eenige weinige schreden door een donkeren gang en bevonden ons toen in de grot waar de doden waren; zij lagen op de zijde en waren zeven in getal; bij hunne voeten lag een hond in gekromde houding; zijn vleesch en huid waren verdwenen, maar de beenderen waren nog in hun geheel. Niemand weet wanneer zij in die grot gekomen of gebracht zijn. De eerste man van hen dien men ziet, is groot van gestalte met een groot hoofd. De Spanjaarden zeggen dat zij de mannen der Spelonk zijn, doch dit is niet juist. Dezen zijn dege-

¹⁾ Ditzelfde wordt van Salomo verteld, Tabarî I, 594 l. 17.

²⁾ Description de l’Afrique et de l’Espagne, par Dozy et de Goeje, Introd. III. Zoo ook Ibn al-Wardî 51.

³⁾ Vert. van Jaubert II, 299 seq. Ik volg den text der twee Parïj-sche handschriften.

⁴⁾ Dit schijnt uit het volgende verhaal overgenomen. De overeenstemming is soms woordelijk.

⁵⁾ Eigenlijk: de getuigen, de martelaars.

nen die wij vroeger vermeld hebben." In de beschrijving van Spanje zelf zegt hij van Loja niets dan dat het 25 mijlen van Granada afligt, de rivier Jenîl volgende. Maar in Kortobi's commentaar op den Koran lezen wij: (de verhaler is Ibn 'Atîja): „In Spanje, in de buurt van Granada in de nabijheid eener plaats die Lûscha (Loja) heet, is eene grot waarin dooden zijn met het geraamte van een hond. De meesten zijn geheel ontvleescht, sommigen hebben zich gehouden. De voorgeslachten zijn heen en wij hebben omtrent hunne geschiedenis geen overlevering gevonden. Eenige mensen zeggen dat zij de mannen der Spelonk zijn. Ik ben in die grot geweest en heb ze gezien in 't jaar 504." Daarna ontbreken helaas enige regels, waarvan 't laatste woord „dirhems" (drachmen) was. Dit en het onmiddellijk volgende doet vermoeden dat daarin van de Klein-Aziatische zevenslapers sprake was. Dit luidt: „Zij zijn in dezen toestand en over hen is een kapel gebouwd. In hunne nabijheid is een Romeinsch gebouw, ar-Raqîm geheeten. Het is als een ommuurde plaats waarvan nog enige muren over zijn en staat in eene woeste vlakte. Boven Granada, naar de kibla-zijde zijn resten van eene oude Romeinsche stad, die men zegt de stad van Decius te zijn. In de ruïnes hebben wij vreemde graven en andere monumenten gezien." Kortobi voegt daarau toe, dat daaruit dat Ibn 'Atîja ze gezien heeft, volgt dat zij de mannen der Spelonk niet zijn, daar in den Koran staat: „als gjij ze zaagt, zoudt gjij vol vreeze vluchten." Van deze in Spanje gevonden lijken heeft ook Jâqût hooren spreken, maar hij plaatst de Spaansche spelonk in de buurt van Toledo, dat hij de stad van Dakianos noemt, te Djinân al-Ward (de Rozentuinen) (II, 125 l. 2 seq. 806 l. 12—14).

Eindelijk hebben wij nog een gewichtig getuigenis uit de expeditie van den Egyptischen sultan Beibars in 675 = 1276 in Klein-Azië. Na den veldslag in de vlakte van Ablastein campeerde hij in Granaatappeldorp (Qarjat Rommân), dat zooals wij boven aangetoond hebben, de Arabische vertaling van Chorma (Charama) is. Hier, zeggen Noweirî en andere ge-

schiedschrijvers ¹⁾), is de ware plaats van de mannen der Spe-lonk en niet, zooals men beweert, in het district van Hesbon in de Belkâ d. i. in zuidoostelijk Palaestina ²⁾). De huizen dezer plaats zijn gebouwd rondom een piek, die zich als een pyramide verheft. Zij zijn omgeven door bergen, die op hooge muren gelijken en uit welke verscheidene beeken ont-springen.

Wij zijn dus gerechtigd als vaststaande aan te nemen dat in eene bergspelonk in de nabijheid van Arabissos eenige welbe-waarde lijken gevonden werden. Uit het feit dat de legende in alle vormen vasthoudt dat de herleving onder Theodosius en wel meestal in 't 38^e jaar van Theodosius II gebeurde, mogen wij misschien besluiten dat de ontdekking der grot toen heeft plaats gehad. Een vast bestanddeel van de legende is het oude muntstuk dat drie eeuwen of nauwkeuriger 372 jaar ge-leden geslagen was. De komst van den herder die de grot gevonden had, in de stad met het bericht dat daar lijken lagen, als van pas ontslapenen, en met een bij hen gevonden oude munt, is, zonder dat men eene pia fraus hoeft te onder-stellen, voldoende grondslag voor de vorming der legende, die naarmate zij zich verder verbreidde, vaster vorm aannam en reeds spoedig als een bewijs voor de lichamelijke opstanding der dooden werd gebruikt.

Het komt mij waarschijnlijk voor, dat dit het eerst op Syrischen bodem is geschied en dat wij van die oudste Syrische legende nog overblijfselen hebben in den Koran en de com-mentaren op den Koran. Toen de legende bij de Grieken was gekomen en Afsus-Arabissos tot Efeze geworden was, ontston-den de met vele bijzonderheden uitgewerkte verhalen, die daarna weder in 't Syrisch werden vertaald en die wij uit de

¹⁾) Quatremère, *Sultans Mamlouks*, I, 142 n. 178; vgl. Tomaschek *Kiepert-Festschrift*, 144 seq.

²⁾) Over deze laatste grot heeft Clermont Ganneau pas eene studie uitgegeven, zooals boven reeds vermeld is.

homilie van Jacob v. Sarug, in A en C, in Theodosius en B kennen.

Volgens eene mededeeling van Guy Le Strange ¹⁾ berusten de beenderen der zevenslapers thans in de kerk van St. Victor te Marseille.

¹⁾ *Palestine* p. 274.

Noot bij p. 11.

De heer Dr. J. van Oordt heeft de goedheid gehad voor mij den groten Korancommentaar van Tabarî, waarvan de bibliotheek te Cairo een handschrift bezit, na te slaan. Het blijkt nu, dat deze reeds het verhaal van Ibn Ishâq bevat, ingeleid met de woorden: „Mij heeft verhaald Ibn Homeid, die zeide: mij heeft verhaald Salama van Ibn Ishâq.” Uit het stilzwijgen van den *Fihrist* is dus niets af te leiden. Mijne meening omtrent de authenticiteit ondergaat echter voorloopig geene verandering. Eerst als de commentaar gedrukt en dus allen toegankelijk zal wezen, waarop, naar Dr. van Oordt mij schrijft, groote kans is, zullen wij omtrent dit punt tot meer zekerheid kunnen komen.

Ik heb hier nog aan toe te voegen dat, volgens vriendelijke mededeeling van mijn ambtgenoot Boissevain te Groningen, de ons bekende Kappadocische munten uit den tijd van Nero, toen Kappadocië nog eene procuratorische provincie was, alleen 's keizers naam dragen en dat het eenige bekende voorbeeld eener munt met den naam des procurators eene Bithynische is onder de regeering van Vespasianus geslagen in het jaar 78. Uit den tijd na Vespasianus zijn er enige Kappadocische munten met den naam van den keizerlijken stadhouders, den legatus Augusti pro praetore. Mijne gissing (p. 13) is dus uiterst zwak.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

**AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 11^{den} DECEMBER 1899.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, DE VRIES, NABER,
VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, QUACK, ASSER,
TIELE, VERDAM, SIJMONS, FOCKEMA ANDREEAE, CHANTEPIE DE LA
SAUSSAYE, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEYER,
HAMAKER, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER,
BLOK, VAN DEN BERG, DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN,
ROËLL, ROGGE, CALAND, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN en
SPRUYT, secretaris.

De heeren S. Muller Fzn. en J. W. Moll, lid der Natuurkundige Afdeeling, hebben bericht gezonden dat zij tot hun groot leedwezen verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De secretaris deelt mede dat ingekomen zijn:
1° een schrijven van Zijne Excellentie, den minister van

Binnenlandsche Zaken, van 23 November 1899, verzoekende bericht en raad over een missive van den minister van Buitenlandsche Zaken over de vraag, of de Nederlandsche Regeering financieelen steun zou kunnen verleenen aan de uitgaaf van een „Système unique et officiel de transcription des sons chinois”, die ter sprake gebracht is in een der zittingen van het twaalfde Orientalisten-congres. Dit schrijven is door het Bestuur in handen gesteld van de commissie, bestaande uit de heeren Schlegel en De Groot, die in de vorige vergadering benoemd werd om rapport uit te brengen over een verwant onderwerp;

2º een brief van mejuffr. C. E. Groneman te Zutphen, met een lijstje van corrigenda in het dezen zomer voor de boekerij ingezonden geschrift van Dr. J. Groneman te Jogjakarta;

3º vier latijnsche gedichten voor den Hoeufftiaanschen wedstrijd met de titels: *Triumphata mors, De praecipuis nostrae aetatis inventis, Laus Bacchi, In hodiernum „Progressum”*, en de motto's: *Quondam etiam victis redit in praecordia virtus, Labor omnia vincit, Naida Bacchus amat, Age, dic latinum, Barbite, carmen.*

4º voor de boekerij een werk van den heer P. Garofalo di Benito, met den titel: *Intorno Sibari e Turio qualche memoria*, en een tweede exemplaar ter beschikking van de leden, aangeboden door den schrijver;

5º een schrijven van den secretaris der *Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften* met de mededeeling dat de genoemde Akademie op 19 en 20 Maart 1900 haar tweehonderdjarig bestaan plechtig hoopt te vieren, en een uitnodiging om gedelegeerden naar dit feest te zenden. Deze brief zal ter sprake gebracht worden in de buitengewone vergadering, na afloop der gewone te houden.

De heer Blok draagt het aangekondigd levensbericht voor van wijlen den heer R. J. Fruin, nadat eenige familieleden van den overledene door den secretaris zijn binnengeleid. De

voorzitter dankt namens de vergadering den spreker voor de hulde, aan de nagedachtenis van het betreurd medelid gebracht.

Na een korte pauze, gedurende welke de familieleden van den heer Fruin door den secretaris de vergadering werden uitgeleid, volgt de rondvraag. De heer Caland biedt voor de werken der Akademie eene verhandeling aan met den titel „*Altindisches Zauberritual, Probe einer Uebersetzung der wichtigsten Theile des Kausika-Sūtra*” von Dr. W. Caland, en de heer Van Herwerden voor de boekerij namens Prof. J. C. Vollgraff te Brussel een exemplaar van het geschrift: *Les problèmes musicaux d'Aristote* par F. A. Gevaert et J. C. Vollgraff. Premier fascicule, Gand 1899. Nadat de voorzitter de heeren Kern en Speyer benoemd heeft tot leden eener commissie om rapport uit te brengen over de verhandeling van den heer Caland, en de beide heeren deze benoeming hebben aangenomen, wordt de vergadering gesloten. Zij zal door eene buitengewone gevuld worden.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 8sten JANUARI 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BOOT, DE VRIES, NABER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, ROGGE, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER en SPRUYT, secretaris.

De heeren P. L. Muller, Chantepie de la Saussaye en Röell hebben bericht gezonden dat zij de vergadering niet kunnen bijwonen, de eerste en derde wegens ongesteldheid.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris deelt mede dat er voor den wedstrijd in Latijnsche poëzie ingekomen zijn veertien gedichten, namelijk:

Acte met het motto: *O dulcis faveas totiens miki musa vocata!*

Pax met het motto: *In magnis et voluisse sat est.*

Canis „ „ „ Celebramus litora ludis.

Sosii fratres bibliopolae met het motto: *bello reportasti . . .*

Sancti Nicolai feriae met het motto: *Nil ego contulerim jucundo sanus amico.*

Rusticatio piastrensis met het motto: *Patria . . . nil potest esse jucundius.*

Damoetas met het motto: *Post fata resurgam.*

De nova quadam puerorum institutione met het motto: *Parva domus magna quies.*

Mundi et hominis prima tempora met het motto:

Non per fama, o vanto;

Ma per dolce dell' animo conforto,

waarbij nog een viertal andere gedichten gevoegd zijn onder den gezamenlijken titel: *Varia.*

Bicyclula met het motto: *Trahit sua quemque voluptas.*

Tempora et mores met het motto: *Rure ego viventem, tu dicens in urbe beatum.*

De venatione fulicarum met het motto: *Felix.*

Caecilie met het motto: . . . *in magnis et voluisse sat est.*

Extremum votum met het motto: *Quod bene nortut.*

Voorts deelt de secretaris mede dat er een geschrift is ingekomen van den heer Dr. H. C. Muller te Utrecht, getiteld: *zum neu-griechischen Infinitif*, dat de schrijver voor de Verhandelingen der Akademie wenscht te bestemmen, en voor de boekerij, van het buitenlandsch lid Baron Carutti di Castagno een werk van zijne hand, getiteld: *Bibliografia Carlo-Albertina*, Torino 1899.

Tot leden der commissie ter beoordeeling van het geschrift van Dr. H. C. Muller benoemd de voorzitter de heeren Naber en Kluyver. De heer Naber heeft bezwaar in deze commissie zitting te nemen, en handhaeft zijn bezwaar, ook tegen de

argumenten van den voorzitter. Daarop wordt in zijne plaats benoemd de heer Van de Sande Bakhuyzen, die ook wel bezwaar heeft, maar op aandrang van den voorzitter de zaak wil beproeven. In denzelfden zin wordt de benoeming door den heer Kluyver aangenomen.

Daar de heer P. L. Muller afwezig is vervalt de door hem aangekondigde bijdrage. De heer Fockema Andreea handelt over den leeftijd der *Lex Saxonum*. Hij kan zich niet vereenigen met de tegenwoordig heerschende opvatting, dat zij eene wet uit één stuk zou zijn. Hij hecht er nog altijd waarde aan dat in het hs. van Corvey boven caput 24 staat: *Lex Francorum*, en houdt cap. 1—24 voor een ouder, cap. 25—66 voor een jonger deel der wet.

Ten onrechte heeft men tegen deze meening aangevoerd dat blijkbaar de geheele wet zich, wat volgorde en bepalingen betreft, zou aansluiten aan het *Cap. Rib.* van 803. In de 24 eerste Capita der *Lex Saxonum* is inderdaad geen zweem van overeenkomst met het *Capitulare* te ontdekken. En zelfs het verband tusschen volgende artikelen en het *Cap. Rib.* loochent spreker, met name dat tusschen *L. Sax.* 51 en *Cap. Rib.* 803 c. 5. Hij wijst daarbij op het misbruik, in den laatsten tijd van de vergelijking van verschillende Germaansche wetten gemaakt bij de bepaling van haren leeftijd.

Het is waar, komt eene *reeks* van bepalingen, in dezelfde *eenigermate willekeurige* volgorde, in twee wetten voor, vertoont de woordenkeus in twee wetten dezelfde *eigenaardige bijzonderheden*, bevatten beide een soortgelijke *bijzondere regeling*, dan verdient dit de aandacht. Maar dat in verschillende wetten dezelfde *voor de hand liggende* onderwerpen worden geregeld, en dat daarbij somwijlen dezelfde *voor de hand liggende* woorden worden gebezigd, wijst naar sprekers inzien op geenerlei verband.

Dat nu de *Lex Saxonum* uit twee stukken moet bestaan, blijkt uit het volgende. Vooreerst moet *L. Sax.* 66 wel dagteekenen na het *Capitulare* van 797 c. 11, en daarentegen *L.*

Sax. 21, 22 vóór het *Capitulare* van 782 c. 33. — In de tweede plaats zouden *L. Sax.* 18 en 50 moeilijk zoo kunnen luiden, als zij doen, indien zij gelijktijdig waren vastgesteld.

Wat het argument der tegenstanders betreft, dat, waren de eerste artikelen der *L. Sax.* vóór de Frankische overheersching opgesteld, zij wel in het Saksisch zouden geschreven zijn, — spreker gelooft dat dit laatste inderdaad het geval geweest is. Daarop wijzen z. i. èn het „wlitivan” in c. 5, èn de anders volkomen onverklaarbare tusschenzin: „ruoda dicitur apud Saxones 120 solidi.”

De voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of zij bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Aan dit verzoek kan de spreker niet voldoen, daar zijne bijdrage een andere bestemming heeft. Bij de discussie wordt door den heer Kern de opmerking gemaakt dat bij conclusies aangaande de prioriteit eener wet niet altijd genoeg wordt gelet op de omstandigheid dat eene wet gedurende een lange periode kan geschreven zijn in de herinnering der rechtsgeleerden, en niet op perkament of ander stoffelijk materiaal. Spreker is dit in 't algemeen met den heer Kern eens, maar toont in bijzonderheden aan dat de *Lex Saxonum*, waarnaar het Capitulare van 782 verwijst, een in den gewonen zin geschreven wet moet geweest zijn. Nadat de heer Kern zijne instemming met deze conclusie betuigd en nog nieuwe argumenten daarvoor aangevoerd heeft, oppert de heer Blok tegen de argumentatie van den spreker eenige bedenkingen, welke door dezen en den voorzitter bestreden worden.

De heer Spruyt bespreekt het betoog, waardoor Theodor Gomperz in zijn *Griechische Denker* tracht in het licht te stellen dat de atomistiek de „rijpe vrucht” was „aan den boom der oude, door de ionische physiologen verzorgde stofleer”; eene vrucht, die ook zonder den arbeid der Eleaten evengoed gerijpt zou zijn. Daarvoor licht spreker achtereenvolgens de beteekenis toe van de vier Aristotelische berichten, waaruit Gomperz afleidt dat het „*erstes Stoffpostulat*” (geen stof ont-

staat noch vergaat) reeds bij de oude Ioniërs vaststond (*Phys.* I 4, 187a 26 vlg., *Metaph.* I 3 984a 31 vlg., *Metaph.* I 3 983b 11 vlg., *Metaph.* XI 6, 1062b 24 vlg.). Daarna bespreekt hij de plaats uit Stob. Ecl. I 29 (Doxographi 367), waaruit Gomperz meent te mogen besluiten dat een duidelijk spoor van het „*zweites Stoffpostulat*” (de stof is qualitatief onveranderlijk) bij Anaximenes te vinden is. Uit de toelichting dezer plaatsen, die spreker ten behoeve van de leden heeft laten afdrukken, leidt hij af dat Gomperz' betoog niet geslaagd is en dat Parmenides in de geschiedenis der wetenschap de gewichtige beteekenis blijft behouden, die aan hem in den regel wordt toegekend.

De voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage, en vraagt of die bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. De spreker kan dit niet beloven, daar hij zijn opmerkingen voor een ander doel bestemd heeft. De heer Van der Wijck betuigt zijne instemming met de conclusie van den spreker.

Hierna volgt de rondvraag, waarbij niemand iets in 't midden te brengen heeft, en de sluiting der vergadering. Zij zal door een buitengewone gevuld worden.

THEODOR GOMPERZ EN PARMENIDES.

DOOR

C. B. SPRUYT.

Het boek van Theodor Gomperz, *Griechische Denker*, dat sinds 1895 verschijnt in afleveringen, die helaas al te langzaam op elkander volgen, belooft een der merkwaardigste geschriften van dezen tijd te worden. Het is geschreven door een philoloog, die de oude schrijvers, ook de minder bekende, nauwkeurig heeft bestudeerd; die zich daarbij op de hoogte heeft gehouden van wat de opgravingen in Egypte, in Mesopotamië en elders geleerd hebben over den oorsprong en de ontwikkeling der grieksche cultuur, en die eindelijk de meest veelzijdige belangstelling heeft voor wat den nieuweren tijd beweegt. Het gevolg is dat hij op tal van punten verrassende beschouwingen geeft, waarbij de oude, vroeger zoo raadselachtige denkbeelden met zeer recente worden gelijkgesteld. De „gewaltige Umsturz-Denker” Proudhon is bijv. een Heraclitus redivivus¹), en de Cyrenaici zijn „antike Vorläufer eines Berkeley und Hume”²). — Voeg hier nog bij, dat Gomperz een stijl schrijft, die den lezer door de verscheidenheid zijner hulpmiddelen tot voortlezen aanzet, dan zal men begrijpen, dat er een groote bekoring van zijn werk uitgaat. Wat hij uiteenzet is in den regel zoo belangwekkend en wordt daarbij zoo geestig voorgesteld dat het haast onbeleefd wordt de vraag te stellen: Zou er onder al die levendige phantasie ook eenige werkelijkheid schuilen?

¹⁾ Gomperz *Griechische Denker*, I blz. 64.

²⁾ t. a. p. blz. 258.

Men weet dat Sir Walter Raleigh, door zijn tyrannieken souverein in den Tower opgesloten, begreep den tijd van zijn gevangenschap niet beter te kunnen besteden dan met het samenstellen van een „History of the World”. Een vechtpartij in de buurt van den Tower, waarvan de geluiden tot zijn oor doordrongen, bracht hem op de gedachte zijne bevoegdheid als historicus op de proef te stellen door een poging te doen om „the rights and wrongs of the case” uit te maken. Toen hij hierin niet vermocht te slagen, stelde hij zich in wanhoop de vraag, hoe hij zou kunnen beslissen tusschen Atheners en Spartanen, tusschen Marius en Sylla, als hij niet eens nauwkeurig kennis had kunnen nemen van een vechtpartij in zijn onmiddellijke omgeving.¹⁾

Het is duidelijk dat Sir Walter Raleigh toen hij in deze wanhopige stemming verkeerde, een geheel valsche voorstelling had aangaande den aard van het historisch onderzoek. Hij stelde zich dit voor als een kruisverhoor, waaraan de rechter van instructie de getuigen onderwerpt. Maar inderdaad gaat de geschiedvorscher uit van veel meer betrouwbare gegevens, die hij in zijn gedrukte of geschreven of in steen gebeitelde bronnen met eigen oogen zien kan. Wat hij tot stand wenscht te brengen is een samenstel van hypothesen over het geheel onwaarneembare, de zielstoestanden van sinds lang verdwenen personen en geslachten. Dat samenstel van hypothesen moet voldoen aan den zwaren eisch van een ten volle aannemelijke verklaring te geven van het ontstaan en den inhoud der onbetwistbare gegevens, de bronnen.

Het spreekt van zelf dat, waar de bronnen schaarsch zijn, de phantasie van den onderzoeker, die hypothesen vormt, ruim spel heeft. Hoe spaarzaam zijn niet de bronnen voor onze kennis van de vóór-Socratische philosophie, waarover het eerste deel van Gomperz' werk handelt! Anaximander is zonder twijfel in die dagen een wijsgeer geweest van groote beteekenis. Welnu de eenige woorden, die wij uit zijn boek

¹⁾ Men vindt dit verhaaltje o. a. in Minto's Logic pag. 293.

kennen, zeggen ons ongeveer „dat de dingen elkander boete en straf betalen wegens hun onrecht” ¹). Tot hoeveel bespiegelingen hebben die boete en straf, welke de dingen betalen, reeds aanleiding gegeven bij mensen van levendig vernuft! En hoeveel protesten tegen lichtvaardige conclusies hebben deze bespiegelingen op hare beurt uitgelokt van den kant van meer nuchtere en critische geleerden!

Onder de vele, minder of meer waarschijnlijke hypothesen, die Gomperz gebruikt heeft ter verklaring van de wording der fragmenten en berichten, die onze enige bronnen zijn voor de kennis der vóór-Socratische wijsbegeerte, is er één, die hij de plaats van een motto voor zijn tweede Boek heeft waardig gekeurd. „Ein metaphysischer Schluss” — zegt hij met Helmholtz — „ist entweder ein Trugschluss oder ein versteckter Erfahrungsschluss.” Gomperz is een bestrijder van wat hij „metaphysica” noemt en een lofredenaar op de „ervaring”. Jaren geleden heeft hij, ondanks zijn inspannenden arbeid op ander gebied, den tijd weten te vinden om Mill’s *System of Logic* in het Duitsch te vertalen. De daarin beproefde afleiding van alle kennis uit „ervaring” geldt hem ook thans nog als boven elke redelijke bedenking verheven. Hij komt derhalve tot de bestudeering van de denkbeelden der vóór-Socratische wijsgeeren met de vooropgezette meening dat deze mannen dwaalden, voor zoover zij zich waagden in de doornen der „bespiegeling” en alleen dan op den goeden weg waren, als zij zich uitsluitend hielden aan het wel lange maar onbedrieglijke pad der ervaring.

Natuurlijk zijn niet al de gegevens, die onze bronnen verschaffen, met deze hypothese evenzeer te vereenigen. Bepaaldelijk is datgene, wat Plato en Aristoteles mededeelen over de beteekenis der Eleaten, en wat blijkt uit de vergelijking van de fragmenten van hun geschriften met die van andere vóór-Socratische wijsgeeren, moeilijk te rijmen met Gomperz’

¹) διδόναι γὰρ αὐτὰ (nml. τὰ ὄντα) δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας.
Bij Simplic. phys. 6r. 41 (Ed. Ald. Venet. 1526).

opvatting. Want grooter minachters der zoogenaamde ervaring en grooter vrienden van de zoogenaamde bespiegeling (*θεωρία*, eigenlijk: beschouwing) dan de Eleaten zijn er nooit geweest. Is nu Parmenides terecht door Plato een groot man genoemd ¹⁾, terecht met Nestor vergeleken als *αἰδοῖς τε ἔμα δεινός τε* ²⁾, heeft hij zich inderdaad gekenmerkt door de *βάθος παντάπατη γενναῖον* ²⁾, die Plato hem toeschrijft, dan moet de hypothese van Gomperz hem dwingen om of Parmenides, den groote, den eerbiedwaardige, den buitengewone, den door en door degelijk diepzinnige, tot een ervaringsman te maken, of wel te ontkennen dat Parmenides de bijzondere beteekenis gehad heeft welke Plato aan hem toekent.

Van Parmenides een empirist te maken was een taak, waaraan Gomperz zich niet gewaagd heeft. Maar wel heeft hij beproefd in het licht te stellen dat de atomisten, in wier stelsel hij de voltooiing der vóór-Socratische natuur-philosophie ziet, ook zonder Parmenides tot hunne leer zouden gekomen zijn. „Die Atomistik” — zegt hij — „war die reife Frucht an dem Baume der alten von den ionischen Physiologen gepflegten Stofflehre” ³⁾.

Deze stelling van Gomperz is geheel in strijd met de opvatting, die men in de laatste halve eeuw uit het nader onderzoek der bronnen heeft afgeleid. Men is er toe gekomen de groep der wijsgeeren, die Aristoteles in den regel als *Φυσικοί* of *Φυσιολόγοι* aanduidt en die Gomperz met zijn „jonische Physiologen” bedoelt, in twee scherp gescheiden helften te verdeelen. De oudere Joniërs: Thales, Anaximander, Anaximenes, Heraclitus hebben een geheel ander denkbeeld over het wezen der stof dan de jongere Joniërs: Empedocles, Anaxagorus, Leucippus en Democritus. Dat uitgebreide en weerstandbiedend wezen, dat zich in de stoffelijke lichamen aan onze zinnen kenbaar maakt, wordt door de oudere Joniërs

¹⁾ Sophistes 237 A.

²⁾ Theaetetus 183 E.

³⁾ t. a. p. blz. 260.

gehouden voor qualitatief veranderlijk, door de jongere voor niet qualitatief veranderlijk maar uitsluitend vatbaar voor beweging.

Het eerste is meer in overeenstemming met den indruk, dien de zichtbare wereld op ons maakt. Niets is daar blijvend. Vele dingen tonen hun veranderlijkheid binnen zeer korte tijd; andere schijnen een week, een maand, een jaar lang te blijven wat zij waren. Maar bij allen blijkt op den duur verandering plaats te vinden, en het voor onze waarneming constant blijven moet dus een veranderen zijn, dat op de een of andere wijze aan onze grove waarneming ontsnapt. Zoo kwamen de oude Joniërs tot de opvatting der zichtbare wereld als iets, waarin alles vloeit ($\pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha \beta\epsilon\tilde{\iota}$), die ook door Plato en Aristoteles boven de wereldbeschouwing der jongere Joniërs verkozen wordt.

Hooren wij daarentegen Empedocles of Anaxagoras of Democritus over het waarlijk bestaande spreken, dan verneinen wij iets geheel anders. „Niets ontstaat noch vergaat in werkelijkheid” — leeren zij. Wat er gebeurt is alleen verplaatsing van onveranderlijke deeltjes. De waarlijk bestaande dingen, later $\sigma\tau o\chi\varepsilon\tilde{\iota}\chi$, elementen, geheeten, maar door deze wijsgeeren bij gebrek aan een technischen term $\chi\rho\acute{\mu}\mu\alpha\tau\alpha$, $\sigma\pi\acute{\epsilon}\rho\mu\mu\alpha\tau\alpha$, $\beta\iota\zeta\acute{\omega}\mu\mu\alpha\tau\alpha$ genoemd, zijn vrij van qualitatieve verandering.

Het is aan Gomperz niet ontgaan dat de waarde der nieuw-Jonische natuurleer juist ligt in deze twee stellingen: „Geen ding, dat in den eigenlijken zin van 't woord bestaat, kan ontstaan of vergaan”; „Geen dergelijk ding kan qualitatief veranderen”; stellingen, die hij nu en dan kortheidshalve als het eerste en het tweede postulaat over den aard der stof aanduidt¹⁾.

Ook blijkt duidelijk dat hij levendig beseft, hoe ver zich de mechanische natuurbeschouwing van Leucippus en Democritus verwijdert van den indruk, dien de natuur op den

¹⁾ Men zie bijv. blzz. 139—143, 260—263.

onnadenkenden mensch maakt, en volkomen begrijpt dat die theorie noodig was om het wilde phantaseeren over de natuur te doen plaats maken voor een vruchtbare systematisch onderzoek.

Hoe is die groote verandering in de opvatting der stoffelike natuur ontstaan? Daarop antwoordt men gewoonlijk: „Door de leer der Pythagoreërs en die van hun grooten leerling Parmenides. De standvastigheid der betrekkingen tusschen getallen, vergeleken met de veranderlijkheid der toestanden in de zichtbare wereld, had de Pythagoreërs zoozeer getroffen, dat zij het waarlijk bestaande alleen in die onveranderlijke wereld der getallenverhoudingen meenden te moeten zoeken. Hun leerling Parmenides formuleert de gedachte, die aan deze beschouwing ten grondslag ligt. Wat waarlijk bestaat, kan op geenerlei wijze niet-bestaan; het is dus niet ontstaan, het kan niet vergaan, het kan niet veranderen. Tot het uitspreken van dit beginsel wordt hij gedreven door den paradoxen vorm, waarin Heraclitus de oud-Jonische leer had uitgedrukt. Als alles altijd vloeit en een ding, dat verandert, op 't oogenblik der verandering contradictoir-tegengestelde hoedanigheden in zich vereenigt — welnu, dan vereenigt elk ding altijd contradictoir-tegengestelde hoedanigheden in zich. Te zijn en niet te zijn is dan hetzelfde en tevens ook niet hetzelfde; de weg van alle dingen is „in tegenstrijdige richting gewend”.

De verkondiging van zulk een leer als die van Heraclitus maakt het begrijpelijk dat Parmenides zijn leven kon doorbrengen met, zooals Plato het uitdrukt, telkens te herhalen dat het bestaande bestaat, het niet-bestante niet bestaat¹⁾, en met het toelichten zijner gevolgentrekkingen uit die twee axioma's. Kan het nu toevallig zijn dat wij bij de natuurphilosophen, die *na* Parmenides komen, een van die gevolgentrekkingen zien uitspreken als een ontwijfelbare waarheid, die aan al hun beschouwingen ten grondslag wordt gelegd? Al

¹⁾ Sophistes 237 A.

de jongere Joniërs stellen op den voorgrond: „Wat waarlijk bestaat, is niet ontstaan, verandert niet, kan niet vergaan. Wat daarmede gebeurt is nooit iets anders dan verbinding en scheiding van niet-veranderende deeltjes.”

Onmogelijk is het natuurlijk niet dat Empedocles en zijne geestverwanten zelfstandig tot hun nieuwe stofleer gekomen zijn. Maar is het *waarschijnlijk*? Dat Empedocles van Parmenides afhankelijk is, betwijfelt Gomperz niet. Het blijkt trouwens reeds uit de overeenstemming van plaatsen in de gedichten van Parmenides en Empedocles, die het zeer waarschijnlijk maakt dat de verzen van den ouderen dichter den jongeren levendig voor den geest stonden. Dat Leucippus met Parmenides verkeerd had, zegt Theophrastus. Gomperz haalt die plaats aan, maar laat er de opmerking op volgen dat, als men daarin lezen wil dat Leucippus een leerling van Parmenides geweest is, hij een leerling was over wien de meester zich evenzoo weinig verheugen kon als de Jezuieten over hun leerling Voltaire¹⁾. En Anaxagoras zal zich geheel buiten den invloed van Parmenides hebben gevormd, ofschoon hij over de stof dezelfde twee „postulaten” voordraagt als zijn tijdgenoot Empedocles, die in jaren iets jonger was maar vóór hem geschreven heeft²⁾.

Maar deze bewering over den ontwikkelingsgang van Anaxagoras berust op twee argumenten, die geen van beide steek houden. Vooreerst wijst Gomperz op de omstandigheid dat in de fragmenten van Anaxagoras geen duidelijke zinspellingen op het gedicht van Parmenides worden aangetroffen³⁾. M. i. heeft dit argumentum a silentio al zeer weinig waarde. Daar die oude wijsgeeren niet gewoon waren hunne voor-gangers te citeeren, begrijpt men niet goed, hoe Anaxagoras zich op een andere wijze als een leerling van Parmenides zou

¹⁾ t. a. p. blz. 278.

²⁾ Arist. Metaph. I, 3. Ἀναξαγόρας... τοῖς δὲ γραμματεῖσι, wat m. i. alleen beteeken kan dat de geschriften van Anaxagoras na die van Empedocles verschenen zijn.

³⁾ t. a. p. blz. 170.

kunnen toonen dan door de conclusiën, die Empedocles uit diens leer had afgeleid met nadruk voor te dragen, zooals hij doet in de bekende plaats, waar hij zegt:

„Over ontstaan en vergaan denken de Hellenen niet op de juiste wijze. Want geen ding ontstaat noch vergaat; maar het wordt alleen uit bestaande dingen samengesteld of daaruit afgescheiden. En zoo zouden zij dan met meer recht het worden „verbinding” en het vergaan „ontbinding” noemen.”¹⁾

Uit deze plaats en uit vele andere blijkt tevens, wat men te denken heeft van „het onbepaald vertrouwen op de gegevens der zintuigen”, waarin Gomperz „den grondslag van het systeem van Anaxagoras ziet”²⁾, en dat hem een tweede argument levert voor de stelling dat Anaxagoras geenerlei invloed van Parmenides heeft ondervonden. De zintuigen wijzen ons toch zonder twijfel op ontstaan en vergaan. Op hun getuigenis berust de „onjuiste meaning der Hellenen”, die Anaxagoras bestrijdt.

Hoe is voorts met dat onbepaald vertrouwen de astronomische stelling van Anaxagoras te rijmen dat de maan „grooter is dan de Peloponesus”³⁾, en de mededeeling van Sextus Empiricus Adv. Mathem. VII 90 over de critiek, waardoor Anaxagoras tracht aan te tonen dat de zinnen ons de dingen niet naar waarheid leeren kennen?

Volgens Plutarchus Vita Periclis cap. 4, heeft de Eleatische Zeno Athene in den tijd van Pericles bezocht en heeft Pericles zelf van die gelegenheid gebruik gemaakt om zich op de hoogte te stellen van de leer van Parmenides. Mag men dit bericht voor betrouwbaar houden, dan heeft Anaxagoras zonder twijfel althans langs dezen weg die leer nauwkeurig leeren kennen.

Waaraan is het toe te schrijven dat Gomperz het oog sluit voor de punten van overeenstemming tusschen Anaxagoras en

¹⁾) Simpl. Phys. 34v. 51—55.

²⁾) t. a. p. blz. 170.

³⁾) Diog. Laert. II, 8.

Parmenides en voor de gronden, die het nagenoeg zeker maken, dat de jongere wijsgeer het werk van den oudere kende?¹⁾ Dit staat waarschijnlijk in verband met de omstandigheid dat Parmenides zonder twijfel een „metaphysicus” was in den zin, waarin Gomperz het woord neemt: een onderzoeker, die meent dat de mensch, alleen door de nauwkeurige vergelijking van het systeem zijner begrippen, tot sommige ware inzichten kan komen, die de waarneming met de zintuigen evenmin kan bevestigen als wederleggen. De zinnen tonen ons bijv. verandering. De beschouwing of zoogenaamde „bespiegeling” (*Σερπίς*) zegt ons: Iets dergelijks als de verandering volgens Heraclitus zal wezen, het in rust zijn van een lichaam, dat tevens *niet* in rust is, kan niet bestaan. En als de zintuigen het ons tonen, welnu dan tonen zij ons niet wat bestaat, maar wat niet bestaat.

Dat zulk een man eenigen anderen dan een verderfelijken invloed zou gehad hebben, kan Gomperz niet aannemen. Als hij het deed, zou hij zijn geheele wereldbeschouwing moeten wijzigen. Heeft dan het levenswerk van Parmenides *geen* invloed gehad op den gang der natuurwetenschap? Ja wel — zegt Gomperz ongeveer — Parmenides heeft aan de twee boven genoemde postulaten over den aard der stof een strenger formuleering gegeven, een verdienste, die echter wel wordt opgewogen door zijn ijdele poging om ze uit aprioristische argumenten af te leiden¹). Inderdaad hadden de Jonische physiologen de hulp van Parmenides niet noodig. De beide postulaten over den aard der stof, die Parmenides het eerst scherp geformuleerd heeft, en die wij daarna bij al de jongere Joniërs als onbetwistbare waarheden zien verschijnen, zij zijn inderdaad „de vrucht en het eigendom van de Jonische natuurvorsching”²).

Voor zijn bewering dat het eerste postulaat over de stof een oud-jonische leer zal zijn, haalt Gomperz een viertal plaatzen uit Aristoteles aan.³⁾

¹⁾ t. a. p. blz. 140 en blz. 278.

²⁾ t. a. p. blz. 278.

³⁾ t. a. p. blz. 442.

Volgens de eerste door Gomperz aangehaalde plaats is het een algemeene leer der *Φυσικοί* dat geen ding uit niets ontstaat¹⁾. Het eerste postulaat over de stof, dat Gomperz reeds bij de oude Joniërs moet aanwijzen, zegt: „Geen stof ontstaat noch vergaat.” Het verschil tusschen de „algemeene leer der *Φυσικοί*” en dit postulaat is duidelijk. Water ontstaat bijv. volgens Heraclitus uit vuur en gaat over in aarde, die op hare beurt weder eerst water en daarna vuur wordt. In elk punt van dien kringloop der stof hebben wij het ontstaan van een stof uit een andere stof, die daarbij vergaat. Nimmer hebben wij een ontstaan uit niets. M. a. w. Heraclitus leert wel de *κοινὴ δόξα*, die in Phys. I 4 door Aristoteles aan alle natuurphilosophen wordt toegeschreven, maar hij kent niet het „eerste postulaat”, dat de jongere Joniërs zullen uitspreken.

De vierde plaats, die Gomperz citeert²⁾ zegt hetzelfde als de eerste. Hier heet *ex nihilo fieri nihil* een gemeenschappelijk leerstuk van de natuurphilosophen. Zeker, maar dat „gemeenschappelijk leerstuk” is iets anders dan de leer: „Geen stof ontstaat noch vergaat”. Het *κοινὸν δόγμα* zegt: „Als er stof ontstaat, dan ontstaat zij uit iets anders, dat vroeger bestond.”

De tweede plaats bij Gomperz³⁾ zegt dat allen hierin overeenstemmen dat de geheele natuur „onverandelijk is ten aanzien van ontstaan en vergaan”, m. a. w. onbegonnen en onvergankelijk is, en dat alleen de Eleaten leerden: Die geheele natuur, door hen τὸ ἐν genoemd, ondergaat ook geen andere verandering. Zij ontstaat niet en vergaat niet, maar zij wij-

¹⁾ Phys. I, 4, 187a 26, οὐκεὶ δὲ Ἀναξαγόρας ἀπειραούτως οἰηθῆναι διὰ τὸ ὑπολαμβάνειν τὴν κοινὴν δόξαν τῶν φυσικῶν εἶναι ἀληθῆ ὡς οὐ γιγνομένου οὐδενὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος.

²⁾ Metaph. XI, 6, 1062b 24, τὸ γὰρ μηδὲν ἐκ μὴ ὄντος γίγνεσθαι, πᾶν δὲ τὸ ὄντος, σχεδὸν ἀπάντων ἐστὶ κοινὸν δόγμα τῶν περὶ φύσεως.

³⁾ Metaphys. I, 3, 984a 31, τὸ δὲ ἀκίνητὸν φυσιν εἶναι καὶ τὴν φύσιν δλην οὐ μόνον κατὰ γένεσιν καὶ φθοράν (τοῦτο μὲν γὰρ ἀρχαῖν τε καὶ πάντες ὀμολόγησαν) ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἄλλην μεταβολὴν πᾶσαν.

zigt zich ook niet, 't zij nu quantitatief of qualitatief. — Wat heeft dit getuigenis van Aristoteles met het „eerste postulaat” te maken? Geen der wijsgeeren — zegt hij — kent een begin van wat de lateren den *κόσμος* zijn gaan noemen, van de *Φύσις ὄλη*. Zoo zegt bijv. Heraclitus: „Geen van de goden of mensen heeft dien *κόσμος* gemaakt, maar hij was altijd en is en zal zijn een altijd levend vuur.” Maar het „postulaat” spreekt niet over den *κόσμος* of de *Φύσις ὄλη*. Het spreekt over bestanddeelen daarvan, de *χρήματα, σπέρματα, φίλωματα*, die later *στοιχεῖα* genoemd zijn. Van deze, een molecule goud bijv., zegt Anaxagoras dat zij niet ontstaat noch vergaat. Heraclitus zegt dat niet, spreekt niet over dergelijke *χρήματα, σπέρματα* enz., juist omdat het „eerste postulaat” hem onbekend is; omdat de hoofdeigenschap der stof voor hem daarin ligt dat zij onophoudelijk ontstaat en vergaat, d. w. z. juist datgene doet wat het eerste postulaat haar verbiedt.

De derde plaats, die Gomperz citeert ¹⁾, schijnt hem inderdaad iets verder te brengen. Daar spreekt Aristoteles over de alleroudste philosophen, met Thales te beginnen. Van dezen zegt hij dat zij meenen: Niets ontstaat en niets vergaat (*καὶ διὰ τοῦτο οὔτε γίγνεσθαι οὐδὲν σίονται οὔτε ἀπόλλυσθαι*).

Leest men echter de plaats van Aristoteles, waaruit Gomperz alleen deze negen woorden overneemt, in haar geheel, dan blijkt dat de leer, in die woorden uitgedrukt, een andere beteekenis had dan het „eerste postulaat”. — Evenmin — zegt Aristoteles ter verduidelijking — evenmin als Socrates gezegd kan worden te ontstaan (*γίγνεσθαι ἀπλῶς*), wanneer hij schoon

¹⁾ Met. I, 3, 983b (bij Gomperz als 984a geciteerd): *τῶν δὴ πρώτων φιλοσοφησάντων οἱ πλεῖστοι τὰς ἐν ὑλῃς ἔιδει μόνας ὥνθησαν ἀρχὰς εἶναι πάντων ἐξ οὐ γὰρ ἔστιν ἄπαντα τὰ ὕντα καὶ ἐξ οὐ γίγνεται πρώτου καὶ εἰς δὲ φθείρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενόσης, τοῖς δὲ πάσοις μεταβαλλούσης, τοῦτο στοιχεῖον καὶ ταῦτην ἀρχήν φασιν εἶναι τῶν ὕντων καὶ διὰ τοῦτο οὔτε γίγνεσθαι οὐδὲν σίονται οὔτε ἀπόλλυσθαι, ὡς τῆς τοιαύτης φύσεως ἀεὶ σωζομένης, διόπερ οὐδὲ τὸ Σωκράτην φαμὲν οὔτε γίγνεσθαι ἀπλῶς, ὅταν γίγνηται καλὸς ἢ μουσικός, οὔτε ἀπόλλυσθαι, ὅταν ἀποβάλλῃ ταῦτας τὰς ἔξεις, διὰ τὸ ὑποκείμενον τὸ Σωκράτην αὐτόν.*

wordt, en te vergaan, als hij die schoonheid verliest, even zoo min is er volgens die oude wijsgeeren een ontstaan in den eigenlijken zin. Zij onderstellen het bestaan van eene grondstof, die bij elke verandering bewaard blijft ($\sigma\omega\xi\tau\alpha\iota$). Maar dit neemt niet weg dat de verschillende vormen, waarin zich die grondstof voordoet, bijv. vuur, water, aarde, wel degelijk ontstaan en vergaan. Altijd andere hoedanigheden aan te nemen en daardoor deel te nemen aan het worden en vergaan, dat den wereldloop vormt, is de essentiële eigenschap der stof volgens de oude Joniërs. Niets van dien aard te doen is de essentiële eigenschap der stof volgens de nieuwere Joniërs.

Thans kom ik tot het tweede „postulaat” over den aard der stof, hare qualitatieve onveranderlijkheid. Dat Gomperz ook deze leer bij de oude Joniërs meent te vinden, is veel verwonderlijker dan dat hij hen het „eerste postulaat” doet aannemen. Want in zekeren zin ontstaan en vergaan de stofdeelen ook volgens de leer der oudere Joniërs nooit. Het is toch altijd dezelfde grondstof ($\bar{\nu}\lambda\eta$, $\dot{\nu}\pi\kappa\varepsilon\iota\mu\epsilon\nu\sigma$), die bijv. volgens Heraclitus zich nu eens als vuur, dan weer als water dan weer als aarde vertoont. Eerst de bijvoeging van het tweede postulaat: „de stofdeeltjes zijn qualitatief onveranderlijk”, voltooit den grondslag van de natuurbeschouwing der jongere Joniërs.

Die qualitatieve onveranderlijkheid der stof zal nu volgens Gomperz reeds ingezien zijn door den ouden Anaximenes. En dit zal blijken uit een plaats, die te vinden is in de Eclogae van Stobaeus en volgens Diels uit de Physic. Opiniones van Theophrastus stamt. Er is daar sprake van de verklaring van donder en bliksem. Stobaeus deelt ons mede dat Anaximander die verschijnseelen toeschrijft aan lucht, die in een dikke wolk opgesloten met geweld daaruit breekt, waarbij dan de verscheuring der wolk den donder en de scheiding (der deelen van de wolk door de lucht) afstekend naast de zwartheid van de wolk het licht van den bliksem zal te weeg brengen.

Dan gaat Stobaeus voort: „Anaximenes leert hetzelfde en

voegt er de verklaring bij van deze eigenaardigheid van de zee dat zij, door de roeiriemen gesneden, daarnaast glinstert.”¹⁾

Er is inderdaad veel schranderheid noodig om uit deze mededeeling van Theophrastus over de denkbeelden van Anaximenes af te leiden dat de laatstgenoemde wijsgeer een duidelijk besef had van de qualitatieve onveranderlijkheid der stof. Op welke wijze Gomperz dit kunststuk volbrengt, zal ik liefst in zijn eigen woorden mededeelen.

„Unter seinen” (des Anaximenes) Versuchen, meteorologische und andere Naturerscheinungen (den Schnee, den Hagel, den Blitz, den Regenbogen, die Erdbeben und auch das Meerleuchten) zu ergründen, überraschen uns einige, vor allem jene des Schnees und des Hagels durch ihre teils annäherende, teils vollständige Richtigkeit, andere sind zwar grundfalsch, aber zugleich höchst geistreich und von grosser principieller Bedeutung. Das Raisonnement, welches seiner Erklärung des Meerleuchtens zu Grunde liegt, dürfen wir also ergänzen. Wenn die Luft im Zustande feinster Verteilung zu Feuer wird und somit brennt und leuchtet, so werden ihr diese Eigenschaften nicht erst in jenem Verteilungszustand gleichsam anfliegen, sondern ihr überhaupt innwohnen und unter günstigen Umständen auch sonst erkennbar werden. Nun wird auch die an sich geringe Leuchtkraft eines Körpers wahrnehmbar, wenn er sich von einem ungewöhnlich dunklen Hintergrund abhebt. Einen solchen bildet zur Nachtzeit die Wassermasse der Meeres, und diese Folie bewirkt es, dass die Luftpamellen, welche in die durch Ruderschläge geschaffenen Lücken der Meereswogen eindringen, hell und leuchtend werden. Hier dämmt zum erstenmal der Gedanke auf, dass

¹⁾ Stob. Eclog. I, 29 (Doxographi, blz. 367, 368), Περὶ βροντῶν ἀστραπῶν κεραυνῶν πρητήρων τυφώνων. Ἀναξίμανδρος ἐκ τοῦ πνεύματος ταῦτ’ εἶπε συμβαίνειν· ὅταν γὰρ περιληφθὲν νέφει παχεῖ βιασάμενον ἐκπέσῃ τῇ λεπτομερείᾳ καὶ κουφότητι, τόσῳ μὲν ῥῖξις τὸν ψόφον, οὐ δὲ διαστολὴ παρὰ τὴν μελανίαν τοῦ νέφους τὸν διαυγασμὸν ἀποτελεῖ.

Ἀναξίμενης ταῦτα τούτῳ προστιθείεις τὸ ἐπὶ τῆς θαλάσσης, ὡτις σχιζομένη ταῖς κάπαις παραστίλβει.

die Eigenschaften der Körper nicht sprunghaft wechseln — ein Gedanke, den wir später mit äusserster Strenge festgehalten und (als qualitative Konstanz des Stoffes) von den jüngeren Naturphilosophen durchweg werden behauptet sehen.”¹⁾

Mij dunkt dat men bij dit „Raisonnement” inderdaad mag spreken van eene muis, die een berg baart. Volgens alle andere berichten, die wij over Anaximenes hebben, heeft de qualitatieve veranderlijkheid der stof voor hem hoegenaamd geen bezwaar. Alles ontstaat uit lucht — leert hij — die, zich verdunnende, vuur, zich verdichtende, wolken, nevel, water, aarde, steenen zal worden. Die lucht, zelve onzichtbaar, wordt gloeiend in elken vuurhaard, vertoont zich als waterdroppels in elke regenbui. — Alleen als er sprake is van het licht, dat de zeespiegel somtijds des nachts verspreidt, waar roeiriemslagen hem treffen, zal Anaximenes volgens een kort en onvolledig bericht van Stobaeus *niet* gesproken hebben van een overgang der lucht in vuur, maar van een gloeien der lucht zelf. En deze enkele vingerwijzing is voor Gomperz voldoende om bij Anaximenes het „opdoemen” der gedachte aan het tweede postulaat over den aard der stof te onderstellen²⁾ en om later te verklaren dat hij het eerste spoor van deze leer bij Anaximenes „ontdekt” heeft³⁾.

Inderdaad komt het mij uiterst twijfelachtig voor of Anaximenes bij zijn verklaring van het lichten der zee niet aan een overgang der fijn verdeelde lucht in vuur gedacht heeft. Het staat bij Stobaeus wel niet. Maar waarom zou zijn zegsman Theophrastus niet gedacht kunnen hebben: „Le secret d’en-nuyer c’est de tout dire? Ieder lezer weet wel dat Anaximenes het lichten door de aanwezigheid van vuur verklaart en het vuur houdt voor fijn verdeelde lucht.”

¹⁾ t. a. p. blz. 49. De plaats van Stobaeus over Anaximenes' verklaring van het lichten der zee wordt aangehaald in een noot op blz. 427, t. a. p.

²⁾ t. a. p. blz. 49.

³⁾ t. a. p. blz. 261.

Maar nemen wij aan dat inderdaad het hoofdbeginsel van de leer der jongere Joniërs bij dit onderwerp in den geest van Anaximenes „opgedoemd” is, hoe weinig invloed heeft dit beginsel dan gehad op Heraclitus, die meer dan een menschenleeftijd later schreef! Had Gomperz niet moeten vermelden dat er onder al de zeer talrijke fragmenten van dezen grootsten denker onder de oude Joniërs niet één enkel is, waarin zich een spoor vertoont van het „tweede postulaat” over den aard der stof, en zeer vele, waaruit blijkt dat de man van het *πάντα ἥπει* zoo consequent was te leeren dat de stof qualitatief veranderlijk is?

Zoo schijnt mij dus de poging van Gomperz om Parmenides te verdrijven van de cereplaats, waarop Plato hem gesteld heeft, ten eenenmale mislukt. Inderdaad zou die poging de aandacht niet verdienen, als een jong en weinig bekend auteur haar ondernomen had. Maar nu zij gedaan werd in een werk als de „*Griechische Denker*” is een onderzoek naar haar waarde zeker niet overbodig.

Over die waarde zal zeer verschillend geoordeeld worden, naarmate men meer gewicht hecht aan vernuft of aan nauwkeurigheid en volledigheid. Vernuftig is Gomperz' betoog zeer zeker. Maar het komt mij voor dat het vraagstuk, waarover hij handelt, evenmin nauwkeurig als volledig behandeld wordt. Wie op zich neemt een zoo breed onderwerp te bespreken als de geschiedenis der Grieksche beschaving, waarvan de bronnen zoo spaarzaam vloeien, moet uit den aard der zaak „Wahrheit und Dichtung” geven. Maar het is toch wenschelijk dat de versiering niet een zoo ruime plaats inneme, als zij in het hierboven besproken gedeelte van de „*Griechische Denker*” doet.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 12^{den} FEBRUARI 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, DE GOEJE, ASSER,
TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, S.
MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER,
VAN LEEUWEN, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG,
HOLWERDA, KARSTEN, ROËLL, ROGGE, DE SAVORNIN LOHMAN,
BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN en NABER, waarnemend
secretaris.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De heeren Van der Wijck en Spruyt hebben bericht ge-
zonden dat zij -verhinderd zijn de vergadering bij te wonen;
de laatste door ongesteldheid.

De waarnemende secretaris deelt mede dat ingekomen is
van den schrijver, voor de boekerij, een exemplaar van „De
weerwolf bij de Toradja's van Midden-Celebes” door Alb. C.

Kruyt, Batavia 1899 en van de redactie van het weekblad „Vox Urbis” te Rome een exemplaar van n°. 24, Anno II, 1899.

Namens de commissie, bestaande uit de heeren Kern en Speyer, wordt door den laatstgenoemde verslag uitgebracht over de door den heer Caland aangeboden verhandeling. De commissie stelt voor „deze doorwrochte verhandeling in de Werken der Akademie op te nemen en den schrijver geluk te wenschen met zijn wel volbrachten arbeid”. Met deze conclusie vereenigt zich de Vergadering.

Thans wordt het woord gegeven aan den heer P. L. Muller tot het voordragen zijner aangekondigde bijdrage over „*Prins Willem III en de twintigjarige wapenstilstand van 1684*.”

Fruin's bekend Gidsartikel „Prins Willem III en Engeland” bewijst, dat hij, evenmin als andere schrijvers, alleen Macaulay uitgezonderd, groote sympathie had voor Willem III. Maar hoogachting boezemt Willem III in, niet alleen aan voorstanders van zijne politiek, maar ook aan vele van de tegenstanders. Ook de Duitsche geschiedschrijvers beweren thans niet meer dat Willem III na den vrede van Nijmegen op alle mogelijke wijzen den oorlog opnieuw zocht te doen ontbranden.

Toch heeft Richard Fester in zijne overigens voortreffelijke studie over de zoogenaamde gewapende Rijksstanden de bewering toegelicht dat Willem III door zijne staatkunde in die dagen groot onheil heeft gesticht. Deze heeft nl. belet dat het Duitsche Rijk in 1681 op betrekkelijk voordeelige vredesvoorwaarden een verdrag met Frankrijk sloot, wat tengevolge heeft gehad, dat het in 1684 voor een twintigjarigen wapenstilstand in veel ongunstiger voorwaarden heeft moeten berusten.

De groote waarde, die spreker aan het oordeel van Fester hecht, noopt hem dit betoog aan de feiten te toetsen. Spreker heeft echter niet kunnen ontdekken dat de in 1681, na de overrompeling van Straatsburg door Frankrijk aangeboden voor-

waarden gunstig kunnen heeten. Het enige aequivalent voor den afstand van al het door Frankrijk bezette gebied was de teruggave van Freiburg en nog wel na ontmanteling, zoodat de Rijngrens onverdedigd bleef. Nu heeft zeker het door Willem's vertrouwde, graaf Waldeck, tot stand gebrachte verbond tot onderlinge verdediging van Duitsche vorsten en standen en het verdrag door denzelfde tusschen dit verbond en den Keizer in 1682 te Laxenburg gesloten, geen doel getroffen ten opzichte der verdediging tegen Frankrijk. Maar dit is uitsluitend het gevolg geweest van den Turken-oorlog en het beleg van Weenen in 1683. Daardoor moesten alle beschikbare krachten naar den Donau worden gericht en daarvan heeft Frankrijk gebruik gemaakt om het Rijk te dwingen in 1684 den twintigjarigen wapenstilstand te sluiten. Dat was echter slechts een bestand, en geen vrede werd gesloten, en dat dit bestand tegelijk door Spanje en het Rijk werd gesloten, was een onmiskenbaar voordeel, dat, meent spreker, te danken was aan de staatkunde van Willem III en de werkzaamheid van Waldeck, die de Duitsche vorsten verhinderd had allen tegenstand op te geven. Spreker meent dus dat die staatkunde geenszins nadeelig voor Duitschland is geweest, maar eerder een voordeel.

De voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of zij bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*, een vraag, die door den spreker bevestigend wordt beantwoord.

Bij de discussie vraagt de heer Rogge enige inlichtingen over de verhouding van Willem III tot de Staten-Generaal en over het gemis aan samenwerking tusschen Keizer en Rijk gedurende de periode, die spreker behandelde. Spreker handelt uitvoerig over beide punten, die hij in zijne bijdrage niet op den voorgrond heeft willen stellen, omdat deze bijdrage slechts ten doel had, naar aanleiding van de monographie van Fester,

in het licht te stellen welk aandeel Willem III heeft gehad in de sluiting van den twintigjarigen wapenstilstand.

Bij de rondvraag worden door den heer Chantepie de la Saussaye enige mededeelingen gedaan over een reis door de heeren Dr. N. Adriani te Mapane en Alb. C. Kruyt te Posso (beiden correspondenten der Kon. Akad.) in de maanden Augustus en September 1899 volbracht door tot dusver onbekende streken van Midden-Celebes. Zij gingen eerst over zee van Posso naar Oeë-Koeli, daarna over land naar de golf van Tomori waarbij zij de rivier Soemara overstaken. Op dien tocht hadden zij een persoonlijke samenkomst met den vorst van Todjo, die hun een met zijn zegel voorziene, door een Boeginees geschrevene aanbeveling medegaf aan den vorst der To mori. Toen zij in het gebied van dezen laatste, die Maroendoe heette, gekomen waren, vonden zij hem dan ook welgezind, maar het duurde toch verscheidene dagen eer zij verder konden trekken, daar de vorst moeite had verscheidene dorpschoofden over te halen hun toestemming te verleenen om aan Europeanen, die in die streek nog nooit gezien waren, den doortocht te vergunnen. En zulk een toestemming was noodig, daar de reizigers van het eene dorp naar het andere het geleide van gidsen, die hun telkens verstrekt moesten worden, behoefden.

Deze reis heeft voor de geographie vruchten afgeworpen, daar de heer Kruyt het stroomgebied der rivier *La* (aan de gebroeders Sarasin slechts bij gerucht bekend, en op de kaart van Stemfoort en Ten Siethoff gebrekig geteekend) heeft opgenomen en in kaart gebracht. Dr. Adriani heeft zijn woordenlijsten van verschillende talen verrijkt; terwijl nu als belangrijk resultaat der verschillende reizen door beide zendelingen gedaan vaststaat dat de Barée-taal in Midden-Celebes het wijdst verbreid is en het meest algemeen verstaan wordt.

Dr. Adriani, die gedurende eenige maanden zijn arbeidsveld op Midden-Celebes verlaat, om den heer J. W. Gunning, directeur van het Nederl. Zendel. Genootschap op diens reis door

den Archipel te vergezellen, heeft vóór zijn vertrek verscheidene opstellen voor den druk gereed gemaakt, die gedeeltelijk te Batavia gedeeltelijk in Nederland zullen verschijnen.

Bovenstaande mededeelingen zijn geput uit het verslag dat Dr. Adriani van zijn verrichtingen in de laatste maanden gedaan heeft aan het Nederl. Bijbelgenootschap, welks afgevaardigde hij is. Vermoedelijk zal een uitvoerig verhaal der reis in het gebied der To mori wederom, gelijk dat over vroegere reizen, opgenomen worden in de mededeelingen van wege het *Ned. Zend. Gen.* (Rotterdam Wijt & Z.).

Hierna wordt de vergadering gesloten. Zij zal door een buitengewone gevuld worden.

RAPPORT OVER EENE VERHANDELING

VAN

Dr. W. CALAND.

Kauçikasūtra heet een werk dat behoort tot de litteratuur van den Atharvaveda, en dat van veel gewicht is bij de studie van Oud-indische gebruiken en Oud-indisch ritueel. Het heeft ten doel ,gebruiksaanwijzingen te geven van mantra's en sūkta's, die in den verzenbundel of Samhitā van den Atharvaveda bijeen zijn gebracht, een geheel arsenaal van gebeds- en bezweringsformulieren om in de meest verschillende levensomstandigheden toe te passen. Zulk een werk is uitteraard eensdeels een belangrijk hulpmiddel voor de interpretatie van zulk een tooverboek als de Atharvavedasamhitā feitelijk is; anderdeels, omdat men er het verloop leert kennen en de kenmerkende trekken van een zeer groot aantal van ritueele verrichtingen en tooverhandelingen, heeft het Kauçikasūtra ook zelfstandige waarde als kenbron van overoud volksgeloof en overoude priesterwijsheid ook op gebieden, die elders in de ritueel-litteratuur van de Indiërs niet sterk vertegenwoordigd zijn.

Een groot bezwaar om van dit hulpmiddel voor de studie behoorlijk partij te trekken is gelegen in de inrichting van het werk en in den toestand der overlevering. Zooals in Indië regel is bij werken van het type *sūtra* 'leiddraad', bepaalt zich deze handleiding tot het allernoodigste. Hoe weinig dat is, kan men zich voorstellen, als men bedenkt dat zij

bestemd is voor lieden, die van jong af met de praktijk van het ceremonieel vertrouwd alleen behoeft te hebben aan een volledig brevier, waar zij met een enkel woord aangeduid vinden wat iedere handeling voor bijzonders heeft. De laconische en elliptische, in menig opzicht algebraïsche vorm van zulke voorschriften maakt daarom tot recht verstand van het medegedeelde commentaren voor ons onmisbaar. Wat het Kauçikasūtra betreft schijnen wij in dit opzicht, helaas, slecht bedeeld te zijn. Ten minste wat Maurice Bloomfield, de Amerikaansche geleerde die in 1890 het sūtra uitgaf, daarbij uit Dārila's commentaar en Keçava's paddhati publiceerde, is vrij schraal en bovendien op menige plaats bedorven. Ook voor den tekst zelven van ons sūtra is de overlevering niet van de besten.

Ons medelid Caland heeft zich door die moeilijkheden niet laten afschrikken van eene poging tot verklaring en opheldering van dat belangwekkende boek. Zijne verhandeling, die ter beoordeeling in onze handen werd gesteld, is getiteld *Altindisches Zauberritual. Probe einer Übersetzung der wichtigsten Theile des Kausika-Sūtra*. De schrijver heeft zich zijne taak niet licht gemaakt. Met opzet heeft hij die gedeelten uitgekozen, waarvan de inhoud buiten het terrein van de grhyasūtra's ligt; hij wilde vooral zulke onderwerpen behandelen die van elders weinig of niet bekend zijn. Zijn werk bestaat uit eene oriënterende inleiding en twee stukken. Het eerste behelelt de vertaling van de uitgekozenen teksten, zijnde hoofdstuk 7 tot 52, met uitzondering der capita 44 en 45. Hier heeft de heer Caland zijn grote vertrouwdheid met het Indische ritueel en de teksten, waaruit wij dat ritueel kunnen kennen, ten goede doen komen aan de vertolking, die hij op een voor niet-ingewijde lezers praktische wijze toelicht door gestadige toevoeging van wat in den tekst als voor ingewijden van zelf sprekend verzwegen is. In het tweede stuk, dat den titel voert *Bemerkungen und Indices*, geeft de Schr. met zorg bewerkte doorlopende aanteekeningen op zijne vertaling, deels van zakelijken aard, b.v. door het bijbrengen van parallellen uit

het ritueel van andere volken, deels tot verdediging van eigen opvatting en bestrijding van die van anderen. Het behoeft geen betoog dat de exegese van een tekst, zóó rijk aan vraagpunten, philologische en critische, menigwerf tot verschil van meening aanleiding moet geven. Op verscheidene plaatsen kunnen wij ons met de inzichten van den Schr. niet vereenigen, doch aan den anderen kant is hij er meermalen in geslaagd de beteekenis van duistere plaatsen op te helderen en anderer meeningen treffend te weerleggen, ook in zaken van tekscritiek.

Of, wat de schrijver in zijne inleiding wenscht, zijne verhandeling, zooals zij daar ligt, ook voor ethnologen bruikbaar is, mag misschien betwijfeld worden. Maar indirect zal de daaraan bestede arbeid ook aan hen ten goede komen. Rechtstreeks is deze vertaling van groot nut voor de Indologen, inzonderheid voor hen die van het ritueel geen speciale studie maken.

Op grond van deze overwegingen hebben wij de eer te concluderen om u voor te stellen deze doorwrochte verhandeling van ons medelid Caland in de Werken der Akademie op te nemen, waarbij wij hem tevens geluk wenschen met den wel volbrachten arbeid.

H. KERN.

J. S. SPEYER.

PRINS WILLEM III EN DE TWINTIGJARIGE
WAPENSTILSTAND VAN 1684

DOOR

P. L. MULLER.

Onder de latere geschriften van onzen diepbetrouwden Robert Fruin zijn er weinige, die zoo grooten omvang hebben als zijn in den vorm van een reeks Gidsartikelen verschenen, *Willem III en Engeland*. Dit bijna tot een boekdeel aangegroeid opstel levert het voldigend bewijs, dat hij de geschiedenis der groote staatkundige vraagstukken der zeventiende eeuw met evenveel ernst en zorgvuldigheid heeft bestudeerd als die der zestiende. Toch zal geen lezer, geloof ik, het uit de hand leggen met dat gevoel van bevrediging, dat de lezing van een zijner bekende opstellen over de zestiende eeuw achterlaat. Blijkbaar heeft hem dit onderwerp veel minder aangetrokken en is 't hem daarom ook niet gelukt er zoo over te schrijven, dat het den lezer warm maakt.

Zonder twijfel ligt dit voor een goed deel aan zijne verhouding tot den hoofdpersoon, tot Willem III. Want, zoals mijn vriend Blok het in Fruins levensbericht zoo juist met andere woorden heeft gezegd, voor dezen had hij slechts hoogachting, terwijl hij voor zijn overgrootvader, voor Willem I, genegenheid koesterde.

Opmerkelijk voorzeker, dat het bijna allen op die wijze gegaan is, die zich met Willem III bezighielden. Lord Lytton heeft, in zijn eens veelbesproken roman, *What shall he do*

with it, het algemeen gevoelen van het geslacht van ± 1860 uitgesproken, toen hij daar zeide: *Dutch William of the immortal memory, whom we tried so hard to like, but, despite the great Whig historian, that Titian of the English prose, can only frigidly respect.* En zoo is het nog. Alleen Macaulay is er in geslaagd voor Willem III warm te worden, maar niet om iemand warm voor hem te maken.

Tegenover die koelheid staat iets over wat haar goed maakt. Boezemt Willem III al geen sympathie in, hij verwekt ook geen tegenzin, en zelfs geen haat. Zelfs Fransche geschiedschrijvers, die in den groten tegenstander der Fransche wereldheerschappij bovenal een heerschzuchtige ziel, laten zelden na, hem een eeresaluut te brengen. En wat nog meer zegt, de ultramontaansche geschiedschrijver Klopp spreekt met eerbied van den redder van het protestantisme, die tegelijk de bondgenoot van den Paus wist te wezen, en de Tory's onder Englands historici sparen hem meer dan van hun partijhaat was te verwachten.

Dat de moderne Duitsche historiographie Willem III hoog stelt is te begrijpen. Diens optreden heeft meer dan iets anders in die dagen Duitschland behoed voor de Fransche overheersching. Velen erkennen dankbaar, dat, toen de Groot Keurvorst zich liet verlokken tot het Fransche bondgenootschap, zijn neef trouw bleef aan het beginsel van niet te rusten eer het gevaar van Frankrieks zijde geweken was. Zelfs Droysen, die in zijne vereering van den Grooten Keurvorst zóó ver gaat, dat hij wil bewijzen, dat deze niet alleen recht had om zich met Frankrijk te verbinden, maar dat hij daarmede zelfs eene goede, voor het Duitsche vaderland heilzame daad deed, beschuldigt Willem niet van onverstand of kwaadwilligheid, als deze zich tegen zijn oom's staatkunde verzet. Hij ziet in Willems streven tusschen de jaren 1678 en 1688 een voortdurend drijven tot oorlog, dat in dat laatste jaar eindelijk met goed gevolg bekroond werd, en dat vindt hij in de jaren vóór 1685 natuurlijk niet goed, of liever niet praktisch, maar in beginsel kant hij er zich niet tegen aan.

De meeste oudere schrijvers hebben evenals hij geoordeeld. Zelfs Ranke, wien voor de jaren vóór 1688 niet de bronnen ten dienste stonden, waarover hij voor den tijd daarna beschikte. Trouwens, dat is natuurlijk, den schijn van oorlogzuchtigheid heeft Willem toen niet weten te vermijden. Maar dat hij het niet in werkelijkheid was, dat bewijst zijne briefwisseling uit die jaren, welke ik in mijn *Wilhelm III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck* heb uitgegeven.

Ik mag mij beroemen daardoor tot eene wijziging in de voorstelling der Duitsche geschiedschrijvers te hebben bijgedragen. Erdmannsdörffer en Zwidineck-Südenhorst b.v. stellen Willem niet meer voor als iemand, die tot elken prijs den oorlog hervat wilde hebben en die daarom de Duitschers, slecht toegerust als zij waren, in den strijd zocht te jagen. Zij erkennen, dat Willems doel in de dagen na den vrede van Nijmegen geen ander is geweest dan het vereenigen van alle beschikbare krachten, om daarmede Frankrijk ontzag in te boezemen en dengenen, die door Frankrijk bedreigd werden, een steun te verleenen tot krachtiger tegenstand. Met dit doel, en niet om door wapening een oorlog uit te lokken, heeft, naar hunne meening, George Frederik van Waldeck de vereeniging *der vorderen Reichskreise* geschapen en die met den Keizer in verbinding gebracht. Die meening houdt ook Richard Fester, thans, naar ik meen, hoogelearaar te Erlangen, voor de juiste, in zijne uiterst verdienstelijke studie *Die armirten Stände und die Reichskriegsverfassung*, welke in 1886 verschenen is. Maar wat ik, en anderen met mij, durf ik wel zeggen, goed en verstandig achten, dat nl. Willem, wel den oorlog zocht te vermijden, maar daarom toch niet minder den tegenstand wilde organiseren, wordt door hem hoogelijk afgekeurd. Hij beweert, dat Willem door zijn optreden in die jaren, door zijn aan Waldeck verleenden steun bij de keizerlijke en Duitsche hoven illusien heeft in 't leven geroepen omtrent de tegen Frankrijk beschikbare krachten, en daardoor mede de schuld draagt, dat het Duitsche Rijk, in plaats van in 1681 op draaglijke voorwaarden vrede te sluiten,

dit zoolang uitstelde, tot het drie jaar later de harde voorwaarden van den Twintigjarigen Wapenstilstand moest aannemen.

Hoewel het mij niet bekend is of dat oordeel instemming heeft gevonden, schat ik het werk van Fester veel te hoog om het niet ernstig in overweging te nemen. Want niet alleen in dit kleine, maar op bijzonder grondige studie berustende boekje, maar ook in zijn vijf jaar later verschenen, niet minder belangrijke studie over het Augsburger verbond van 1686, toont hij omtrent de gebeurtenissen en toestanden van dien tijd buitengewoon goed op de hoogte te zijn. Daarenboven is hij als Zuid-Duitscher, niet geneigd alles te bewonderen wat van den Grooten Keurvorst uitging en kan hij als onpartijdiger gelden dan een Pruis. Trouwens, ook bij de Pruisen zelven is eene reactie tegen de overdreven vereering van den stichter van den Pruisischen staat merkbaar. De bekende Koningsberger hoogleeraar Hans Prutz heeft zich lijnrecht tegen de door Droysen voorgestane opvatting verklaard en noemt de periode tusschen den vrede van Saint Germain en Laye van 1679 en de breuk met Frankrijk in 1685 eenvoudigweg den tijd der Fransche dienstbaarheid. Zeer zeker niet tot schade van den keurvorst zelven, wiens beeld door de overdreven vereering eenigszins onwaarschijnlijk was geworden. Doch laat ik niet verder afdwalen, maar beproeven Festers meening aan de feiten te toetsen. Daarom dien ik deze in het kort uiteen te zetten.

In het jaar 1678 hadden de Staten van Holland door gedreven, dat de Nederlandsche Republiek, zonder op de andere bondgenooten te wachten, alleen vrede met Frankrijk sloot. Dientengevolge was het grote Europeesch verbond uiteen gespat, dat zich in 1674 gevormd had, toen de Republiek onder leiding van Willem III bestand was gebleken tegen de Fransche overmacht, welke haar in 1672 had zoeken te verpletteren. Het was eene volkomene nederlaag voor Willem III, die nu niet kon verhinderen, dat Lodewijk XIV achtereenvolgens met elken bondgenoot afzonderlijk vrede

sloot op de voorwaarde, die hij zelf goed vond te stellen. Brandenburg en Denemarken, die den strijd het langst hadden volgehouden (zij hadden trouwens niet tegen Frankrijk, maar tegen Zweden te strijden), waren dan ook verplicht geweest alle behaalde voordeelen op te geven. Keizer en Rijk hadden niets gedaan om Brandenburg tegen het geweld van Frankrijk te helpen, zoomin als de Staten en Spanje, en van nu af was Frederik Willem de meest verbitterde vijand zijner vroegere bondgenooten, met name van den Keizer. Het oude wantrouwen tegen Oostenrijk was in volle kracht herleefd en voortaan stond Brandenburg aan het hoofd der Fransche partij in Duitschland.

Met opzet spreek ik hier bijna alleen over de Duitsche zaken, want, zoover ik kan nagaan, bedoelt ook Fester geen andere; dat Willem bv. door zijn optreden ook Spanje zou geschaad hebben, heb ik bij hem zoomin gelezen als ergens elders. Van de verhoudingen in Nederland en de betrekkingen met Engeland spreek ik hier niet; daarvoor kan ik naar Fruin verwijzen.

Zoodra de vrede gesloten was, begon Lodewijk, door eene ongelooflijke sophistische uitlegging van sommige artikelen der verdragen van Munster en Nijmegen, aanspraak te maken op allerlei landstreken en steden, die tot het gebied van den koning van Spanje of het Duitsche rijk behoorden. Hij belastte eenige kamers van sommige gerechtshoven zijner grensprovinciën met het onderzoek, in hoever die plaatsen en streken leenrechterlijk onderworpen waren aan andere, die reeds aan hem waren afgestaan. Dat onderzoek viel uit den aard der zaak steeds ten zijnen gunste uit, en steeds nam hij onmiddellijk in bezit wat hem op die wijze was toegewezen, zoo niet goedschiks, dan met geweld. Protesten daartegen baatten niet; het heette al eene heele concessie, dat hij bereid was in overleg te treden over het aannemen van een aequivalent, dat dan door hem willekeurig gesteld werd, eene handelwijze, die hij ook reeds vroeger gevuld had. Dat laatste was een voortreffelijk middel om plaatsen in handen te krijgen, die hij begeerde, maar waarop zelfs eene *Chambre*

de réunion geen rechtstitel kon uitvinden. Met name gold dit van de vesting Luxemburg, welker belang voor Frankrijk, als uitvalspoort zoowel tegen België als tegen Duitschland, door iedereen erkend werd, maar welke om die reden ook hardnekkig door Spanje in handen werd gehouden. Daarom nam hij een ongehoord middel te baat. In vollen vrede sneed hij Luxemburg allen toevoer af, hoewel hij bleef beweren, dat hij geen vijandig oogmerk koesterde, maar alleen in de, volgens hem, hem toekomende omstreken der vesting bezetting legde. Trouwens, hij had toen reeds den groten slag geslagen, welke het toenmalige Europa als met stomme verbazing trof, al hadden Willem III en anderen hem reeds sinds lang voorzien. Op den 30sten Augustus 1681 was, zonder het geringste voorwendsel of voorafgaande opeisching, de riksstad Straatsburg door een Fransch leger omsingeld en tot onmiddellijke overgave gedwongen en op denzelfden dag de toen Mantuaansche vesting Casale, een der sleutels van Noord-Italië, door Fransche troepen overrompeld geworden. Het laatste baarde in den Weener Hofburg misschien den meesten schrik, want voor niets was men daar zoo bevreesd als voor een overwicht van Frankrijk in Italië. Maar in Duitschland en ook elders in Europa werd de overmeestering van Straatsburg het meest gevoeld. Te meer, omdat men instinktmatig begreep, dat thans het lot van den Elsass, misschien van den geheelen linker-Rijnover bezegeld was. *Clausa Germanis Gallia* kon Lodewijk terecht zeggen. Hij kon geen enkel ander argument ter verdediging, ja tot verklaring van het feit aanvoeren, want het enige, dat hij uitsprak, dat Straatsburg anders door den Keizer zou zijn bezet, kon niemand overtuigen. Maar hij behoefde ook niets aan te voeren, want niemand in Duitschland, ook niet de Keizer, deed iets tot verweer. Hoogstens werd er luide over geklaagd. De overige machten bleven, toen daar niets geschiedde, natuurlijk eveneens werkeloos. De Nederlanders liet de inbezitneming van eene stad, die van geen belang was voor hunne grenzen of handelsbelangen, onverschillig.

Lodewijk had nu een maatstaf, hoever hij kon gaan. Terwijl hij de blokkade van Luxemburg deed aanvangen, om Spanje te dwingen tot onderwerping aan zijn wil of tot een weerstand, die hem recht tot gewapend optreden kon geven, bood hij den Keizer aan, ter vergoeding van het door het Rijk geleden verlies op den linker-Rijnoevers, het op den rechter gelegene Freiburg, dat bij den Nijmeegschen vrede aan Frankrijk was afgestaan, terug te geven, mits de vestingwerken gesloopt werden, waarvoor hij, die er zooveel aan had te kosten gelegd (o ongehoorde edelmoedigheid!), geen vergoeding zou vragen. Alleen zou de Keizer tevens de vestingwerken van Philippsburg doen sloopen en dat dan waardelooze stadje aan zijn landsheer, den bisschop van Trier teruggeven. Op die wijze was de afstand van Straatsburg en van alle krachtens vonnis eener kamer van reünie tot 1 Augustus van het jaar 1681 door Frankrijk in bezit genomen landen en steden in Lodewijks oogen goed betaald! In Martin's *Histoire de France* kan men lezen, dat Lodewijk zich eerst bereid had verklaard, tegen afstand van Straatsburg alle gereüniëerde plaatsen terug te geven, maar ik moet bekennen, dat ik niet vinden kan wanneer dat aanbod zou zijn gedaan. Mij zijn geen onderhandelingen bekend tusschen het einde van Augustus en het begin van October, toen de door mij genoemde voorwaarden te Weenen en te Regensburg, waar de Rijksdag zetelde, bekend werden gemaakt, om later in December nogmaals formeel te worden voorgesteld. Vandaar dat mij het verschil tusschen de voordeelige voorwaarden van 1681 en de nadeelige van 1684 nimmer duidelijk is geweest en dat ik alleen daarom reeds niet kan inzien waarom Willems optreden eenige schade kan hebben veroorzaakt.

Op de conferenties, die van het begin van 1682 af te Frankfort tusschen de Fransche gezanten en die van Keizer en Rijk plaats hadden, kwam men natuurlijk te minder een stap verder, omdat de Franschen op dezen grondslag wilden onderhandelen, en de Duitschers niet; evenals te Kortrijk tusschen Spanjaarden en Franschen, werden ook hier ellenlange

memories ingeleverd, maar geen verder resultaat bereikt. Intusschen begon er nu toch werkelijk eene soort van oppositie tegen Lodewijks handelingen georganiseerd te worden. In de eerste plaats eene Europeesche. Zweden had sedert het begin van 1681 zich met de Republiek verbonden tot handhaving der vredestractaten van Munster en Nijmegen, door het zogenoamde tractaat van Associatie, en had daarin thans de opneming van den Keizer en van Spanje verkregen. Daardoor was, zooals Willem hoopte, voor de Republiek de verplichting ontstaan om Spanje bij te staan, als het langer in Luxemburg werd lastig gevallen. Immers toen de gouverneur der Spaansche Nederlanden Luxemburg met geweld van nieuwe voorraad had doen voorzien, had Lodewijk over grove schennis van het volkenrecht geklaagd en nieuwe schadevergoeding geëischt, wat Spanje natuurlijk niet erkennen kon. Diensvolgens ontstond er een toestand van feitelijken oorlog, die als *casus foederis* kon worden aangemerkt. Daarover werd nu in Nederland druk gestreden: de Fransche gezant d'Avaux liet geen steen ongekeerd om het aannemen van een besluit in dien geest te beletten; Willem en de zijnen dreven daar ijverig toe. Toen deed Lodewijk een meesterlijken zet. Hij hief de blokkade op, en stelde voor den koning van Engeland als scheidsrechter in zijn geschil met Spanje aan te nemen. Nu was het in 1682 voor niemand een geheim, hoe Karel II aan zijn nabuur verbonden was, maar dat kon natuurlijk niet van de daken verkondigd worden. De Staten behoefden dus niets te doen, want hoewel ook de Keizer tot de Associatie was toegetreden, het Rijk had dat niet gedaan en kon zich dus niet op hen beroepen, en de Keizer evenmin, want geen Oostenrijksch bezitrecht was door Lodewijk geschonden.

Met de Duitsche zaken behoefden zij zich dus niet in te laten, en voorloopig bleef alles in statu quo, zonder dat de vrede verder gestoord werd.

Intusschen had Waldeck gebruik gemaakt van de *Union der vorderen Reichskreise*, eene vereeniging van kleine vorsten en graven, riksstanden, zooals men zeide, aan den Rijn en

de Moezel, ter gemeenschappelijke bescherming tegen de gewelddadige inlegering, met of zonder keizerlijke autorisatie, van krijgsvolk der zoogenaamde *armirten Fürsten*, d. w. z. van vorsten, die een aantal troepen onderhielden, om ze ter gelegenner tijd tegen subsidiën aan andere staten af te staan. Hij had die vereeniging dusdanig weten te organiseren, dat zij eene eigene, op gemeenschappelijke kosten onderhouden krijgsmacht op de been kon houden. Dit was een veel doeltreffender stelsel dan dat, wat bij de nieuwe *Reichskriegsverfassung*, of zooals het heette, de *Reichs-Assecuranz* in zwang was, waar de korpsen uit contingenten der standen bestonden. Hij bracht nu allerlei verbintenissen tusschen deze vereeniging en enkele machtiger vorsten, zooals de landgraaf van Hessen-Cassel en de bisschop van Bamberg en Würzburg, tot stand, later zelfs eene met de geheele Frankische kreits, en had daar door eene voor dien tijd niet onbeteekenende macht bijeen gebracht. Dat het doel nu een heel ander was dan vroeger, nl. verdediging tegen Frankrijk, was iedereen bekend, en de Brandenburgsche diplomatie werkte het plan daarom niet minder krachtig tegen dan de Fransche. De Oostenriksche had er zich tot nog toe buiten gehouden. Zij had gehoopt, dat Willem zich zou hebben laten verleiden tot het doen van een voorstel aan de Staten, om een leger in het veld te brengen ter handhaving der Associatie, als de Keizer en zijne aanhangiers in Duitschland van hunne zijde hetzelfde deden, en was verbaasd, dat Willem daar niet op was ingegaan. Dat zulk een oorlogszuchtig voorstel niet de minste kans op aanneming had bij de Staten, begrepen de keizerlijke diplomaten volstrekt niet. Maar van nu af schonken zij meer aandacht aan het werk van Waldeck, die althans in één der keizerlijke ministers, Koenigseck, een ijverig medewerker vond.

Zoo kwam het, dat Waldeck het kon wagen in persoon naar Weenen te reizen en daar met de keizerlijke regeering over een verbond te onderhandelen tusschen den Keizer en een gedeelte zijner getrouwe riksstanden, die in de „*Allianz der vorderen Reichskreise*“ (zoo heette de Unie sedert de

toetreding der machtiger vorsten) vereenigd waren. In Juni 1682 werd dit verbond op het keizerlijk kasteel Laxenburg geteekend. Het bepaalde de gevallen, waarin de Keizer, de keurvorst van Beieren, als die mocht toetreden, en andere keurvorsten en rijkstanden met de geallieerden tot gemeenschappelijke verdediging van de Rijngrens een bepaald aantal troepen zouden te veld brengen. Er werd terstond gevolg aan gegeven, en langs den Rijn begonnen zich althans enkele korpsen te verzamelen, waaronder ook keizerlijke troepen. Brandenburg schreeuwde moord en brand en achtte het Rijk nu nog erger dan te voren bedreigd, niet door Frankrijk natuurlijk, maar door den Keizer, die met hulp der Laxenburger bondgenooten een einde wilde maken aan de zelfstandigheid der rijksvorsten, die alleen nog bij Frankrijk bescherming kon vinden! Ook andere vorsten toonden hunne geringe ingenoemenheid met de zaak, maar behalve nauwere verbintenissem tusschen Frankrijk en zijne Duitsche vrienden gebeurde er niets. In het najaar van 1682 achtten dan ook sommigen dat het ergste gevaar voorbij was. De keizerlijke diplomatie voerde een altijd even hoogen toon en nam den schijn aan, alsof 't den Keizer geen moeite zou kosten den rijksvijand te bedwingen, maar behalve enkele regimenten was er geen spoor te zien van het beloofde keizerlijke leger aan den Boven Rijn, die in werkelijkheid alleen door de geallieerden gedeckt bleef. De keizerlijke troepen waren onmisbaar aan de Donau, in Hongarije, waar een geheel ander gevaar dreigde, dat de keizerlijke staatkunde totnogtoe eenvoudig buiten rekening had gelaten.

In het volgend jaar toch liep de altijd maar voor bepaalde termijnen gesloten vrede met de Porte ten einde, en er was zeer weinig kans dien te kunnen hernieuwen. Integendeel, men vernam te Weenen spoedig van de geweldige toebereid-selen, welke in Turkije gemaakt werden. Dat was de reden, waarom Lodewijk stil had gezeten. Hij wilde niet alleen niet den schijn op zich laden van met de Turken samen te gaan, maar zelfs niet van voordeel van hun optreden te trekken; ja, hij wilde niets liever dan dat de Keizer hem, als

in 1664 geschied was, te hulp riep; niet met een klein legerkorps, neen, met alle macht wilde hij dan den Keizer te hulp snellen, liet hij weten. Maar zijne plannen waren ditmaal al te doorzichtig. Iedereen wist, dat Lodewijk de Roomsch-koningskroon begeerde. Riep Leopold hem te hulp, dan kon hem die niet ontgaan. Vooreerst zou men hem dan dank verplicht zijn als redder der Christenheid, maar ten tweede zou er dan een groot Fransch leger midden in Duitschland staan, dat elken Duitschen vorst, met den Keizer zelven inkluis, de wet kon voorschrijven. Geen sterveling was er dan ook, die het inroepen van zijn bijstand aanried. Voor Lodewijk eene grievende teleurstelling. En niet veel minder was dat het verbond, dat Polen, hoewel daar de Fransche partij regeerde, met den Keizer tegen de Porte sloot. Lodewijk zag dat hij grond verloor en besloot daarom het nu nutteloze masker te laten vallen.

Zoodra het beleg van Wenen door de Turken in vollen gang was, terwijl de Duitsche bondgenooten zich met het keizerlijk leger vereenigden tot het ontzet en het Poolsche in aantocht was, verscheen de Fransche gezant op den Rijksdag te Regensburg met de kategorische vraag, om een termijn vast te stellen, binnen welken de aanneming of verwerping der oude door Frankrijk gestelde eischen moest plaats hebben. Om echter zich niet al te zeer bloot te geven en te toonen hoe welgezind hij was om den vrede te bewaren en hoe hij niet van den benarden toestand van Keizer en Rijk voordeel wilde trekken, vergenoegde zich Lodewijk met het toestemmen en het stellen van een termijn, en liet hij geen leger over den Rijn trekken om die toestemming te bespoedigen. Van een afstand van Freiburg was nu geen sprake; alle gereünieerde landen en steden en ook Straatsburg moesten worden afgestaan, anders oorlog. Tegen Spanje trad Lodewijk nog krasser op. Een Fransch leger rukte België binnen om er te blijven, totdat het, zoo luidde Lodewijks verklaring, Zijne Katholieke Majesteit zou behagen aan den toestand een einde te maken.

De Rijksdag, waar Brandenburg natuurlijk ijverde voor de

toestemming, moest wel toegeven, alle krijgskrachten waren in Hongarije noodig, tegenover Frankrijk was geen man beschikbaar. Maar in Spanje kwam de Castiliaansche trots in opstand, en er volgde van daar eene oorlogsverklaring, alsof de dagen van Philips II ineens waren teruggekeerd. Niets kon Lodewijk gelegener komen. Zonder enige buitengewone toerusting kon hij nu in België wegnemen wat hem lustte, en zich er op beroepen, dat hij het niet was, die den oorlog was begonnen of dien begeerde voort te zetten. Gelukte het de Staten te overtuigen, dat hunne grenzen geen gevaar liepen, dan was 't kwalijk te verwachten, dat Willem III er in zou slagen eenigen meerderen bijstand dan den tengevolge van het Associatieverdrag verplichten door de Staten te doen verleenen. Den laatsten had hij zelf, gebruik makende van een Statenbesluit van het vorige jaar, op Spanje's eerste aanvrage reeds verschaft.

De beslissing over het lot van Europa hing dus af van de stemming in enkele Hollandsche steden. Er is toen een felle strijd gestreden, die veel kwaad heeft gedaan aan het staatsleven onzer republiek; Fruin heeft dien strijd zoo helder geschetst, dat ik er hier niets over behoef te zeggen.

Intusschen was Lodewijk tot steeds krasser maatregelen overgegaan. Hij nam in het voorjaar van 1684 de gelegenheid waar om Luxemburg, waar 't hem eigenlijk om te doen was, te belegeren. Hoe sterk ook en hoe goed verdedigd, zonder ontzet kan ook de sterkste vesting het niet op den duur uithouden, en zoo is Luxemburg den 4^{den} Juni overgegeven. Zoowel in België als in Catalonië drongen de Franschen steeds verder voort. Trier werd door hen bezet, omdat het als vesting als eene bedreiging voor Frankrijk kon gelden, en eerst verlaten, nadat de vestingwerken gesloopt waren. Luik, waar hevige tegenstand door de burgerij aan den bisschop, den Franschgezinden keurvorst van Keulen, was geboden, werd met geweld aan dezen onderworpen en eerst door de Franschen verlaten, nadat de hoofden der voornaamste opposanten op het schavot waren gevallen. Doch die daden van rechtsverkrach-

ting beteekenden niets, vergeleken met de behandeling, welke Genua in die dagen onderging, omdat het geweigerd had zijne oude verbintenissen met Spanje te verbreken. Een driedaagsch bombardement teisterde de stad, die tot een tractaat werd gedwongen, welks vernederende bepalingen echter meer Lodewijks overmatige heerschzucht en brutaliteit aan het licht brachten, dan Genua's trots braken of het in de oogen van Europa lager stelden. Want iedereen wist, dat het geweld alleen gezegevierd had. Zedelijk deden die handelingen Lodewijk meer kwaad, dan zij hem bevoordeelden in de werkelijkheid.

In Duitschland deed men niets. Waldeck zocht vruchtelos het Laxenburger verbond, dat den Keizer bij het ontzet van Weenen zoozeer was te stade gekomen, thans tot verdediging van den Rijn aan te wenden. Alle moeite was te vergeefs. Alle beschikbare krachten waren in Hongarije noodig. Hoogstens had men tegen hooge subsidiën enkele Noord-Duitsche vorsten tot het zenden van hulptroepen kunnen bewegen, maar daargelaten dat die onvoldoende waren en Brandenburg 't niet eens wilde toelaten, er was ook geen geld voor; Spanje deed wel groote beloften, maar die hadden uitgediend. En in de Staten won de Fransche partij veld. Hoe kon 't ook anders? d'Avaux verzekerde alles wat men maar kon begeeren voor eigen veiligheid. Zoo viel 17 Juni 1684 het besluit in de Staten Generaal, dat men aan Spanje en den Keizer zou voorstellen op de bekende voorwaarden een wapenstilstand voor twintig jaren aan te gaan, als een vrede op dien voet onaanneemlijk scheen. Daarentegen teekende Lodewijk eene overeenkomst met hen, waarbij hij zich verbond, als Spanje den oorlog voortzette, dien niet verder in België te zullen voeren, mits de Staten dan ook geen bijstand aan Spanje verleenden.

Nu was het uit. Willem gaf den strijd op. Waldeck ging naar Weenen om tegen de Turken te vechten. Het enige wat Spanje en Keizer en Rijk konden doen was protesteeren, maar toen er bericht kwam, dat de Fransche ruiterij gereed stond den Rijn over te trekken, voegden zij zich in het onver-

mijdelijke en teekenden beiden den 15 Augustus te Regensburg de twee tractaten, waarbij voor de volgende twintig jaar het statusquo van het oogenblik, zooals Frankrijk met de Staten Generaal was overeen gekomen, werd erkend.

Dit is in het kort de geschiedenis van het tot stand komen van den twintigjarigen wapenstilstand. Mij rest nu nog te onderzoeken in hoever de staatkunde van Willem III mede oorzaak is geweest, dat dit bestand op zoo nadeelige voorwaarden is gesloten.

Begrijp ik Fester wel, dan heeft, zijns inziens, Willem door zijne staatkunde belet, dat Keizer en Rijk onmiddellijk in 1681 eene definitieve overeenkomst met Frankrijk sloten, op de betrekkelijk voordeelige voorwaarden, welke toen nog te verwerven waren, en heeft hij verder, voornamelijk door Waldecks werkzaamheid, bij den Keizer en bij diens Duitsche bondgenooten de illusie verwekt, dat zij, zonder oorlog te voeren, Frankrijk tot matiging in zijne eischen zouden kunnen dwingen, zoo zij maar stout optraden en zich wapenden. Hij verleidde hen dus om de hand aan den degen te slaan, hoewel hij wist, dat zij dien onmogelijk konden trekken. Dat had dan, meent hij, ten gevolge, dat zij ten slotte in de slechte voorwaarden van 1684 moesten berusten.

In de eerste plaats moet ik opmerken, dat van een actief optreden van Willem in de Duitsche zaken in die dagen geen sprake is geweest. Hij stelde er veel belang in, hij liet Waldeck zijn gang gaan en liet hem gebruik maken van den invloed, dien dezen zijne nauwe betrekking tot hem verleende, (een invloed, dien men, geloof ik, niet al te hoog moet stellen) maar verder bemoeide hij er zich weinig mede. Dat Waldeck bij het versterken zijner vereeniging of zelfs bij het sluiten van het Laxenburger verdrag uitzicht heeft geopend aan zijne nieuwe bondgenooten, dat de Staten hun zouden bisspringen, of iets meer zouden doen dan waartoe het Associatieverdrag hen verplichtte, blijkt nergens. De enige maal, dat van keizerlijke zijde daaromtrent iets is geopperd, in het begin van 1682, is dat onmiddellijk als iets onmogelijks door Waldeck

afgewezen. Het Laxenburger verdrag was zeer zeker in overleg met Willem ontworpen, maar nergens blijkt, dat deze het heeft beschouwd als een afdoend middel om Frankrijk het hoofd te bieden. Zelfs Waldeck was volkomen overtuigd, dat het sluiten van dit tractaat nog geenszins de zekerheid der uitvoering waarborgde. Beiden hebben niet meer dan *gehoopt*, dat het zou leiden tot het te veld brengen van strijdkrachten van eenige beteekenis ter verdediging van den Rijn. En *illusien* mag het misschien een oogenblik bij sommige zeer sanguinische keizerlijke diplomaten hebben verwekt, bij de Duitsche vorsten, die het meest bedreigd waren, zeer zeker niet. Er is geen enkel bewijs te vinden, dat het sluiten van het verbond invloed heeft gehad op het verloop der Frankforter conferenties, dat dientengevolge daar een ander resultaat werd bereikt, dan dat, wat altoos het einde was van dergelijke conferenties, nl. dat ieder der partijen bij zijn beweren en eischen staan bleef. Het enige, wat door het Laxenburger tractaat is verkregen, is dat de Keizer bij zijn West- en Midden-Duitsche bondgenooten een werkelijken steun vond, dat tot het ontzet van Weenen, nevens de Saksische en Beiersche legerkorpsen, ook een, dat door hen geleverd was, kon medewerken. Ware de Turkenoorlog niet uitgebarsten, dan ware die krijgsmacht misschien ter verdediging van de Rijngrens aangewend, voor het geval, dat Lodewijk XIV dan hetzelfde gedaan had, wat hij nu deed, toen die uitbarsting wel had plaats gehad.

Maar dan komen wij op het gebied der gissingen, wat er had kunnen gebeuren, als het een of ander niet gebeurd was, en dat is een gebied, dat ik liever niet wil betreden.

In alle geval echter kan ik niet zien, al acht ik het door Waldeck verkregen resultaat om andere redenen niet gering, dat het zulke illusien heeft opgewekt, als Fester beweert.

En verder kan ik (men heeft het al vernomen) niet inzien, dat er groot verschil bestaat tusschen de voorwaarden van 1681 en die van 1684. Zeker, als er werkelijk sprake is geweest van teruggave der reünies *en* van Freiburg, tegen afstand van Straatsburg, dan bestaat dat verschil zonder twijfel,

al was de afstand van Straatsburg ook dan een groot en onherstelbaar verlies, maar ik heb het al gezegd, wanneer daarvan werkelijk sprake is geweest heb ik niet kunnen ontdekken. En of de *definitieve* afstand van Straatsburg en van de reünies werd opgewogen door de teruggave van het gesloopte Freiburg zou ik niet durven beweren. M. i. had die teruggave op die wijze, vooral gepaard met de sloping van Philipsburg, zeer geringe beteekenis. En de hoofdzaak is m. i., dat in 1681 werd gevraagd een *definitieve* afstand en in 1684 een voor bepaalden tijd. In het eerste geval werd de gepleegde roof (anders kan ik die inbezitnemingen met of zonder voorafgaand vonnis einer reüniekamer niet noemen) gewettigd, in het tweede niet. En daar kwam het m. i. op aan.

Zoo werkelijk, waar ik nog niet zeker van ben, de pogingen van Willem III om de Staten te bewegen zich te verzetten tegen de handelingen van Lodewijk, een verzet, dat eigenlijk alleen diens aantasten der Spaansche bezittingen gold (want van een optreden der Staten ten gunste van het Duitsche rijk is nimmer sprake geweest), den Keizer en zijne Duitsche bondgenooten hebben gestijfd in hun tegenstand, dan hebben die in alle geval geen ander resultaat gehad, dan dat zij hen hebben aangemoedigd om niet te berusten in den eisch van erkenning en wettiging van Frankrijks eischen. En hun volharding heeft althans één materieel resultaat gehad, het heeft belet, dat Spanje alleen vrede sloot, het heeft de solidariteit, die opnieuw tusschen de tegenstanders van Lodewijk was ontstaan, in stand gehouden. De mogelijkheid om onder gunstiger omstandigheden den strijd te hervatten, eene mogelijkheid, die Lodewijk juist te niet doen wilde, werd daardoor gehandhaafd. Zoo door dit volharden ook niets werd gered van wat vóór 1682 was verloren gegaan, er werd toch door belet, dat er nog meer werd verloren. Want Lodewijk, hoe weinig bevreesd ook voor oorlog, omdat hij wist hoe zwak en vooral hoe verdeeld zijne vijanden waren, heeft in werkelijkheid in 1684 op twee punten toegegeven: hij heeft genoegen genomen met een bestand, in plaats van op een definitieven vrede te blijven

staan, en hij heeft berust in een gelijktijdig sluiten van een bestand met Keizer en Rijk en met Spanje. Juist dat wat hij in 1678 te Nijmegen wist te verkrijgen, dat hij één voor één met de bondgenooten vrede sloot, kon hij in 1684 niet doorzetten. Dat noem ik geen volstrekt ongunstig resultaat, ook in het materieele. Maar nog heel anders komt mij het morele resultaat voor.

Indien werkelijk Willem's staatkunde en het optreden van Waldeck in Duitschland den Keizer en zijne Duitsche bondgenooten hebben gestijfd in hun verzet, dan heeft dat zonder twijfel een grooten invloed gehad op de verhouding der kleine Duitsche vorsten ten opzichte van Frankrijk. Het heeft dan ten gevolge gehad, vooreerst dat er eene zekere solidariteit ontstond tusschen den Keizer en de kleine vorsten, die in de Alliantie van Waldeck vereenigd waren, en ook dat dezen althans niet meer in den Keizer hun natuurlijken vijand, in Frankrijk hun natuurlijken beschermers zagen. Maar het heeft dan nog meer uitgewerkt. Het heeft dan tengevolge gehad, dat de Duitschers weder een, zij het ook nog zeer gering, zelfvertrouwen begonnen te herwinnen, dat zij eenigszins leerden inzien, dat eendracht macht maakt en dat er, als de Rijksorganisatie te kort schoot, nog middelen bestonden om de versnipperde krachten der kleine vorsten en standen te vereenigen en eenigermate te organiseren. Het heeft dan ook ten gevolge gehad, dat de Duitschers in 1684 wel voor de overmacht van Frankrijk bukten, maar 't niet deden voorkomen alsof dat een geluk voor hen was. De Fransche partij, zelfs de keurvorst van Brandenburg, zoo verbitterd hij ook op Keizer en Rijk was, schaamden zich eenigermate over eene overwinning, die zij vruchteloos zochten voor te stellen als een zegepraal van de Duitsche liberteit op het keizerlijke absolutisme. Het duurde geen twee jaar of er had bij hen een ommegkeer plaats, bij Brandenburg het eerst. Dat zou niet mogelijk geweest zijn, wanneer Keizer en Rijk in 1681 een definitieven vrede hadden gesloten, waarbij zonder twijfel de eerste zich, zooals in 1714 te Rastadt is gebeurd, voordeelen verzekerd zou hebben ten

koste van het laatste. De Twintigjarige Wapenstilstand was een noodzaaklijk kwaad, eene ramp, die niet te vermijden was, maar het was eene ramp, die had kunnen goed gemaakt worden. Dat dit niet geschied is, dat is niet de schuld geweest van Willem III of van Waldeck, maar van de keizerlijke en rijks-diplomatie op de vredescongressen te Rijswijk en te Rastadt.

Neen, niet in 1684 was Duitschland het meest vernederd, maar in 1681, toen het den roof van Straatsburg liet geschieden, zonder eenig verzet. Zeker, de Waldeck-alliantie heeft niet veel betekend en het Laxenburgsche verbond heeft de Rijn-grens niet beschermd, maar 't was toch al iets, dat de kleine Duitsche standen niet moedeloos, of op hoop van ieder voor zich een voordeel te behalen, zooals later in 1801 te Luneville, afzagen van elk verzet en bij Frankrijk alleen heil zochten.

Een merkwaardig bewijs, hoezeer Duitschland na 1684 in de achtung van Europa was gerezen, heeft Fester zelf geleverd. Tot besluit mag ik dat nog wel aanvoeren. Toen in 1686 het Laxenburgsche verbond niet meer gold, zocht de keizerlijke diplomatie het op veel groter schaal te hernieuwen. Die poging mislukte jammerlijk; Fester heeft het in zijn studie over het Augsburgsche verbond onwendersprekelijk aangetoond; het laatste verbond was van veel geringer beteekenis dan dat van Laxenburg. Maar toch maakten de Franschen er zich een oogenblik verbazend ongerust over. En daardoor is eene legende ontstaan. Men heeft toen in Frankrijk en Europa in het Augsburgsche verbond een geweldig werk van Willem III meenen te zien. De een heeft den ander nagepraat en eindelijk hebben geschiedschrijvers van naam, hoewel zij er eigenlijk niets van wisten, eenvoudig weg de legende als eene onom-stootelijke waarheid erkend, en heet bij velen de oorlog van 1688 de oorlog van het Augsburgsche verbond. Dat was het gevolg van het werk van Willem en Waldeck. Werkelijk eene illusie, maar eene heilzame!

P. L. MULLER.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 12^{den} MAART 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BOOT, VAN BONEN-
VAL FAURE, NABER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VAN HERWERDEN,
QUACK, ASSER, PLEYTE, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN,
VERDAM, DE LOUTER SYMONS, FOCKEMA ANDREEAE, DE HARTOG,
P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN,
VALETON, POLAK, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, KARSTEN, VAN
HELLEN, ROËLL, ROGGE, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN,
VÖLTER, VAN DER HOEVEN en SPRUYT, secretaris.

De heeren S. Muller Fzn. en Chantepie de la Saussaye
hebben bericht gezonden dat zij verhinderd zijn de vergade-
ring bij te wonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gele-
zen en goedgekeurd.

De secretaris deelt mede dat ingekomen is: van Dr. B. F.
Matthes voor de boekerij een exemplaar van zijne Makassaar-
sche vertaling van de boeken der Kronieken, en voorts een Pro-
gramma van het „Congrès international d'histoire comparée”,
in Juli 1900 te Parijs te houden, ingezonden door het „Comité

d'organisation", en een bericht van het overlijden op 4 Maart ll. van Mr. G. de Vries Az., rustend lid der Afdeeling, waarop met een brief van rouwbeklag is geantwoord.

De Voorzitter wijdt eenige woorden aan de nagedachtenis van den overledene, die reeds in 1857 lid der Akademie was geworden. Reeds destijds had hij zich een goeden naam verworven door zijne studiën op rechtsgeleerd en geschiedkundig gebied. Later had hij het voorrecht in verschillende betrekkingen practisch werkzaam te zijn ten nutte van het gewest, welks geschiedenis hij met zooveel ijver had bestudeerd.

Tot hooge staatsbetrekkingen geroepen bleef hij zijn belangstelling in de werkzaamheden der Akademie behouden en was tot aan zijn dood toe een der trouwste bezoekers van de vergaderingen. Zijn vriendelijk en welwillend karakter had hem ieders sympathie verworven. Zijne nagedachtenis zal in eere blijven, niet het minst in de Akademie, waar, naar de voorzitter verwacht, weldra een meer bevoegde zijne verdiensten zal schetsen.

Namens de Commissie voor den Hoeufftaanschen wedstrijd brengt de heer Karsten verslag uit. De Commissie had achttien gedichten te beoordeelen, waarvan de meerderheid boven het middelinmatige was.

Zij stelt voor te bekronen het gedicht *Sosii fratres bibliopolae* met het motto: . . . *bello reportasti* . . . en eervol te vermelden acht gedichten, namelijk:

Sancti Nicolai feriae met het motto: *Nil ego contulerim jucundo sanus amico;*

Bicyclula met het motto: *Trahit sua quemque voluptas;*

De venatione fulicarum met het motto: *Felix;*

Acte met het motto: *O dulcis faveas totiens mihi musa vocata;*

Pax „ „ „ *In magnis et voluisse sat est;*

Canis „ „ „ *Celebramus litora ludis;*

Extremum votum met het motto: *Quod bene vortat;*

In hodiernum „progressum“ met het motto: *Age, dic latinum, Barbite, carmen.*

Bij de opening van het naambriefje, behoorende bij het bekroond gedicht, blijkt de schrijver te zijn de heer G. Pascoli te Messina. De schrijver van het gedicht „In hodiernum „progressum””, die reeds verlof gegeven heeft tot het openen van het daarbij gevoegd naambriefje, blijkt te zijn de heer F. X. Reuss te Rome. Aan de inzenders van de zeven andere eerst vermelde gedichten zal verlof tot opening der naambriefjes gevraagd worden.

Daarna geeft de heer Van Leeuwen zijn aangekondigde bijdrage over strekking en samenstelling der Ridders van Aristophanes. Hij schetst den politieken toestand, waarin Athene zich bevond omstreeks het begin van 424 v. Chr.. Cleon, die de staatkunde van Pericles voortzette, had eenigen tijd te voren een corps Spartaansche troepen tot capituleeren gedwongen, en gevangen naar Athene gevoerd. Hij was nu de groote man van den dag, en stond dus meer dan ooit bloot aan den haat en den spot zijner tegenstanders. Zijn succes werd aan het toeval of aan slinksche streken toegeschreven, en de hem toegekende eereplaats in den schouwburg en aan het maal in het Prytaneum gaf stof voor allerlei vrijheden. Een bluffer, een dief, een gulzigaard heette hij. En de jeugdige dichter Aristophanes, in wiens oog Cleon degene was die met zelfzuchtige bedoelingen het tot stand komen van den vrede verhinderde, liet zich gaarne door zijn geestverwanten overhalen om dien leider der volkspartij tot mikpunt te kiezen voor de pijlen van zijn vernuft. In zijn blijspel „de Ridders” brengt hij Cleon ten toonele onder den naam van Paphlago, ongeveer door Blaaskaak te vertalen. Tegenover een nog ruwer en onbeschaamder schurk, den beulingventer Agoracritus, dien de goden zelve als toekomstigen beheerscher aan de Atheensche democraten hebben toebeschikt, legt Blaaskaak het af, en na zijn val breekt de gouden eeuw voor Athene aan.

Over het optreden van het koor, waarnaar het stuk genoemd is, wordt door den spreker het een en ander in het midden gebracht, en de gissing geopperd dat de koorleden wel te

paard zijn binnengereden — gelijk vrij wel van zelf spreekt en ook door den dichter wordt gezegd, — maar op nage-maakte paarden, om redenen van practischen aard.

Deze bijdrage, die door den spreker op verzoek van den Voorzitter wordt afgestaan voor de *Verslagen en Mededeelingen*, geeft aanleiding tot eene discussie, waarbij de heeren Polak en Naber uiting geven aan hun van den spreker afwijkende inzichten over verschillende, voor de opvatting van het blij-spel niet onbelangrijke punten. De heer Polak brengt o. a. de waarde van Cleon's politiek en strategie ter sprake en oppert de vraag of de voeding in het Prytaneeum en die der beambten in hetzelfde lokaal geschiedde. De heer Naber blijft in de disharmonie tusschen het voorafgaand gedeelte en het slot, waarin Demus en Agoracritus plotseling in een geheel ander karakter optreden, een grond vinden voor de meening dat wij het blij-spel niet in zijn oorspronkelijken vorm kennen en dat er veel is weggevallen.

Wegens het vergevorderd uur worden deze bedenkingen en vragen, waarvan sommige tot zeer breede discussie aanleiding zouden kunnen geven, door den spreker slechts ten deele en kort beantwoordt, waarbij hij vooral tegenover den heer Naber doet opmerken dat het vinden van een goed slot ook voor uitstekende tooneelschrijvers in den regel eene te zware taak blijkt. Hierna wordt de discussie met een dankbetuiging van den Voorzitter en de vergadering aan den spreker gesloten.

Bij de rondvraag worden voor de boekerij aangeboden: door den heer P. L. Muller het vijfde deel van het werk, getiteld „Documents concernant les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas”, uitgegeven door P. L. Muller en Alph. Diegerick, Amsterdam 1899, en door den heer Pleyte Aflev. 34 van het werk: Aegyptische monumenten van het Nederl. Museum van Oudheden te Leiden, uitgegeven door W. Pleyte en P. A. A. Boeser, Leyden 1899.

Hierop volgt de sluiting der vergadering. Zij zal door een buitengewone gevuld worden.

BERICHT OVER DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE VAN HET JAAR 1899.

De taak uwer Commissie voor de prijsverzen was ook dit jaar geen sinecure. Achttien gedichten van 100—600 regels werden ons ter beoordeeling voorgelegd. Gelukkig was de meerderheid boven het middelmatige en slechts enkele waren beneden peil. De voorstanders van Hoëufft's stichting hebben dus alle reden tot tevredenheid met de herleving der Latijnsche verskunst.

Intusschen blijkt elk jaar opnieuw dat, afgezien van enkele vaderlanders, de wedstrijd in hoofdzaak gevoerd wordt door Italianen. Gelijk de Romeinsche historie hun historie is en de Romeinsche helden ook de hunne zijn, zoo is blijkbaar voor hen ook de latijnsche taal en poëzie geen vreemde taal en poëzie, maar een dierbaar erfdeel dat de beschafden onder hen kweeken en koesteren als een toevertrouwd pand. Die taal hunner voorouders aan te leeren kost hun weinig moeite; daarin te dichten vinden zij een even natuurlijk en gemakkelijk werk als in hun eigene; bewonderingswaardig is de latijnsche woordenschat dien zij zich weten te verwerven, en, buiten hun grenzen, tegenwoordig althans, ongeëvenaard.

Meesters van den vorm, zijn zij evenwel zwak op het gebied der inventie. Zijn er onder de prijsverzen zulke, waarvan onderwerp en inhoud op eigen phantasie berusten, dan komen zij gewoonlijk van dezen kant der Alpen. Dit jaar maken twee prijsverzen hierop een uitzondering. Bij de overige inzenders echter welde de drang tot zingen niet op uit het eigen bewogen gemoed, maar uit indrukken van buiten van den meest uiteenloopenden aard.

Bij zes onzer dichters had de inspiratie een zeer reëelen grondslag.

De maker van het gedicht *Bicyclula* (1) verheertigt het rijwiel, die van *Pax* (13) het Haagsche vredescongres, een derde schrijft *de praecipuis inventis* (17), dus over stoomkracht, electriciteit e. d., een vierde beveelt aan en beschrijft een nieuwe *puerorum institutio* (8). Twee eindelijk hebben het over de tegenwoordige beschaving, de één in mistroostigen zin onder den titel *tempora et mores* (2), de ander ook het goede waardeerend en wel in sapphische strofen onder den titel *in hodiernum „progressum”* (18).

Recht tegenover deze modernen staat een groep van vijf dichters geïnspireerd door de klassieken. De een bezingt in Vergiliaanschen trant den herder *Damoetas* (7), zijn dood en hemelvaart, waarbij engelen, *coelestes forma pueri* een wonderling figuur maken. Een ander geeft een lofdied op Bacchus: *laus Bacchi* (15), een derde beschrijft idyllisch het landleven te Piastra (bij Pistoria): *rusticatio Piastrensis*, (9), een vierde zijn antiquarische mijmeringen tusschen bouwvalen in Latium *Extremum votum* (5), terwijl de laatste dezer groep de tragische geschiedenis verhaalt van Nero's liefde, *Acte* (14).

Ten slotte is de Christelijk-vrome bezieling vertegenwoordigd door een langgerekte legende van de heilige *Carcilia* (4), door een zeer realistisch tafereel van den kruisdood: *Triumphata mors* (16), en door een wijdloopig verhaal van schepping, paradijs, zondenvall, Kain en Abel, enz., *mundi et hominis prisca tempora* (6); hierbij gaf de versvaardige auteur als toegift nog drie sapphische en één Asclepiadeische ode, handelende over *Sappho*, *Mucius Scaevola*, *Susanna's kuischheid* en een aardbeving te Messina.

Aan geen der veertien genoemde verzen meenen wij de medaille te moeten toekennen, al zijn er inderdaad verdienstelijke dichtstukken onder, waarvan wij u voorstellen het volgende vijftal te doen drukken.

1°. Het lofdied op het rijwiel, *Bicyclula*, dat rijk is aan afwisselende episoden, die, al zijn zij niet altijd ongedwongen

aangebracht, toch door frisse, natuurlijke, soms gevoelvolle behandeling het prozaïsch onderwerp tot een genietbaar geheel maken.

2°. De verdienstelijke beschrijving van het Haagsche Vredescongres, waarin het nobele denkbeeld van Czar Nicolaas, het optreden onzer Koningin en haar correspondentie met Leo XIII, het Haagsche paleis, enz. aanleiding gaven tot welgeslaagde poetische gedeelten.

3°. Het vers *in hodiernum „progressum”*, minder om den inhoud, dan om den ons zoo zeldzaam aangeboden, goeden Sapphischen versvorm.

4°. Het zeer dramatische, flink geschreven dichtstuk over *Acte*, Nero's trouwe geliefde, die na zijn dood, doof voor verleiding van een anderen machtigen aanbidder, haar leven als Christin zal geëindigd hebben.

5°. De bespiegelende wandeling langs een aantal beroemde bouwvallen van Latium, vooral die in het Albaansche gebied, waar te wonen de hoogste wensch, het *Extremum volum*, van den schrijver is.

Van de stichtelijke zangen verdient onzes inziens geen de eer der openbaarmaking.

De vier prijsverzen, die ik nog niet vermeld heb, vertegenwoordigen ieder voor zich een eigen genre en bevatten het beste wat ons is aangeboden, zoodat zij een meer uitvoerige bespreking vereischen.

Het gedicht in 500 hexameters over de jacht op waterhoenders, *de fulicarum venatione* (3), verraadt door zijn onbespilijken vorm en voor niets terugdeinzende *copia verborum* een onmiskenbare verwantschap met de gedichten *nox novembbris* en *anguillarum piscatio*, die wij reeds vroeger het licht deden zien. Dezelfde redenen als toenmaals bewegen ons thans om dit stuk voor uitgave aan te bevelen.

Het tweede gedicht heet *Canis*, de hond (12), en verplaatst ons in den voortijd. De holbewoner, wiens troostelooze eenzaamheid kort beschreven wordt, ziet elken avond in de schemering een dier, naar het schijnt een wolf, zijn hol

naderen en weggeworpen beenderen afknagen; telkens keert het weer; het blijkt volkommen onschadelijk en durft zelfs kwispelend den holennmensch naderen. Allengs wordt kennis aangeknoopt tusschen mensch en dier, dat zich in eigen taal verstaanbaar weet te maken. Na verloop van tijd wordt het beest eindelijk met wifje en jongen in het hol opgenomen en treedt successievelijk op als bewaker gedurende den nacht, 's mans hulp op de jacht, met zijn jongen speelmakker der kinderen, kortom de wolf ontwikkelt zich tot het veel geliefd en door den dichter ten slotte warm geprezen huisdier. Aan vernuft en vindingrijkheid ontbreekt het dezen auteur niet, allerminst ook aan vormtalent, dat hem zelfs vaak verleidt tot een te kunstmatige, puntigheid en kortheid in den trant van Propertius en andere latijnsche dichters, zoozeer zelfs, dat op meer dan een plaats de zin raadselachtig wordt.

In weerwil van dit gebrek (dat wellicht kan verholpen worden) zouden wij dit origineele gedicht ook gaarne in den bundel zien opgenomen.

Ten slotte komen wij tot de twee prijsverzen die naar ons eenparig oordeel voor de medaille in aanmerking moesten komen. De beslissing was hier niet gemakkelijk, daar beider onderwerp en behandeling zoover mogelijk uiteenloopen en de gedichten dus niet met één maatstaf kunnen gemeten worden. Het eene, geheeten het St. Niklaasfeest, *Sancti Nicolai feriae* (10), speelt in een vaderlandsche huiskamer onzer dagen, het andere daarentegen omstreeks het jaar 28 vóór onze jaartelling, in en voor den boekwinkel der gebroeders Sosius te Rome.

Het eerste gedicht begint met een aanroeping van den heilige.

*Sancte pater! Salve puerorum summa voluptas;
auctor laetitiae, tristis qui tempora brumae
exhilarus.*

Na een gemoedelijke beschouwing over het feest, dat zoveel vreugde brengt aan rijk en arm, haalt de dichter de herinnering op aan den eersten St. Niklaasavond gevierd in den huiselijken kring, toen hij pas de Academie had verlaten

en in het gezin was teruggekeerd. Alle familieleden ontvangen hun verrassingen, die aardig beschreven worden, maar meer dan voor alle anderen wordt binnengedragen voor zijn zuster, een beminnelijk en begaafd meisje en steeds welgemoed in weerwil van haar lijden; zij is geparalyseerd.

*Largius ingenium dederat natura, benigna
hactenus, et veneres sermonis, risus in ore
semper erat. Corpus sed tantis dotibus impar
ingenii; removere loco vix membra sinebat
debilitas innata...*

Welke is de verbazing van onzen dichter, als hij nu onder die geschenken en begeleidende verzen 'er herkent, die hij den vorigen dag zelf had helpen dichten en inpakken. Hij was toen namelijk toevallig bij een zijner beste vrienden opge-loopen, die hem wel met eenigen tegenzin scheen te ontvangen, maar hem ten slotte liet blijven en met andere aanwezige vrienden aan het werk zette om pas gedane aankopen op allerlei geheimzinnige wijzen in te wikkelen en van dicht-proeven te voorzien. Op zijn nieuwsgierige vragen, voor welke schoonen dat toch alles bestemd is, wordt hem met plagerijen geantwoord:

Tibine ut nostras prodamus amores?

Op den feestavond blijkt, dat alles bestemd was voor zijn ongelukkige zuster. Tranen van dankbaarheid wellen hem in de oogen en hij neemt zich voor hun nobele daad eenmaal te bezingen.

*Si modo Musa favebit,
Quandocunque istud nostro cantabitur ore.*

Wij hebben hier dus een verhaal geheel van eigen vinding, doodeenvoudig, vriendelijk, gemoedelijk, in vloeiende, glasheldere verzen. Alle opsmuk ontbreekt; verrassende zinswendingen, vernuftige invallen, diepe of origineele gedachten, worden hier niet aangetroffen, maar door het onderwerp ook niet verlangd.

Juist het tegendeel is het geval met de *fratres Sosii bibliopolae* (11).

Achter in den winkel dicteert de eene broeder aan zijn librarii het eerste boek der Georgica van Vergilius. Vóórin zit een grimmig oud heer daarnaar te luisteren, duidelijk te kennen gevend, dat het gehoorde niet naar zijn smaak is. De tweede broeder Sosius is bezig een kleine boekrol netjes af te werken.

Een Romein, die er uitziet alsof hij uit den vreemde kwam, staat stil voor den winkel, neemt een der uitgestalde boeken, met het opschrift *Horatii Flacci Sermones*, gaat er mee naar binnen en vraagt aan den ouden heer, dien hij voor den patroon aanziet, wat het kost: „*Hic quanti liber est?*” Deze vat de woorden in anderen zin op en zegt nijdig „*nihil est*”: ‘t is niets waard. De oude heer is nml. de verarmde punt-dichter *Furius Bibaculus*, door Horatius niet vriendelijk behandeld en zijnerzijds vijandig aan nieuwe poeeten als *Flaccus* en *Vergilius*, tegen wien hij zich nu lucht geeft. De vrager, teleurgesteld, richt zich nu tot een ander man, die juist den winkel binnentreedt, lang, mager, stokoud, sjofel, op een stok geleund, met de beleefde woorden:

*Pater, hunc si forte poetam
novisti, quanti facias, age, fare libellum.*

Maar hij is weder aan een verkeerd kantoor. Het is de bekende *plagosus Orbilius*, Horatius' vroegere leermeeester, die bits antwoordt „alleen *Lucilius* kan satiren schrijven”. „Ei zoo”, roept nu ineens een nieuwe bezoeker van den gezochten boekhandel uit, het is *Valerius Cato*, de bekende recensent en leeraar van alle toenmalige poeeten; „en ik zeg u”, zoo gaat deze voort, „dat *Lucilius* slechte verzen schreef”. „Die gij bezig zijt te emendeeren, naar ik hoor”, roept *Bibaculus* hem schamper toe. „Zeker”, zegt *Cato*, en daarop ontwikkelt zich tusschen het toenmaals beroemde drietal kittelloorige oude heeren een kruisvuur van hatelijkheden, die, kort en puntig, bovendien deze verdienste hebben, dat ze historisch zijn, althans ontleend aan hetgeen bij *Suetonius de grammaticis* en in hun fragmenten over hen te lezen staat. Het slot is, dat zij huns weegs gaan al brommende.

Eindelijk herhaalt nu deze kooplustige bezoeker zijn vraag aan Sosius zelf. Voordat deze echter kan antwoorden, ziet hij Horatius aankomen en reikt hem de gereedgemaakte kleine rol, die H.'s Epoden bevat, over, met de woorden: „ziehier de jamben waar Maecenas u om gevraagd heeft.”

Terwijl H. nog met Sosius een paar woorden wisselt, roept de Romein in eens uit: „Kent Ge mij niet meer, Quintus?” Het is namelijk de ons bekende Pompejus Varus uit Ode 2.7, Horatius' vroegere krijgskameraad, die eerst ruim tien jaren na hem naar Rome terugkeerde. Er volgt een wederzijdsche begroeting, en de invitatie van Horatius, als in de Ode, dan een kort gesprek over het vroeger samen beleefde, ontleend aan H's gedichten; dit wordt onderbroken als achter uit den winkel hun aandacht getrokken wordt door de plechtige woorden, die Sosius dicteert uit het einde van Georgica I, waarin de dichter den bloedigen slag bij Philippi herdenkt om dan over te gaan tot een bede aan de *Di patrii, indigetes*, voor den vrede en voor Octavianus, van wiens behoud vrede en welvaart afhankelijk zijn. Onder den indruk dier woorden gaan Horatius en Pompejus weg, terwijl de eerste in denzelfden zin eenige welgevoelde woorden uit.

De maker van dit knappe en pittige vers, waarin al het door mij verhaalde en nog veel meer met vernuft en bondigheid is uitééngezet, is een poeta doctus in den vollen zin dezer woorden, hij kent niet alleen Horatius op zijn duimpje, maar ook al datgene, wat er uit verschillende bronnen te weten valt over de niet onbeteekenende letterkundige beweging dier dagen.

Om het gedicht ten volle te waardeeren, dient ook de lezer daarvan op de hoogte te zijn; een paar kantteekeningen zouden hem daar gemakkelijk toe in staat stellen. Is men eenmaal zoover, dan bevat het vers op een paar regels na, geen duisterheden meer en overtreft het als kunstwerk onzes inziens al de vroeger genoemde prijsverzen. Of het ook de voorkeur verdient boven den St. Nicolaasavond is, wegens de ongelijksoortigheid der beide gedichten, niet gemakkelijk uit te maken.

Na ripe overleg meenden wij evenwel het laatstgenoemde alleen voor de uitgave te moeten aanbevelen, en voor de medaille de *Sosii fratres bibliopolae*.

Op grond der bovenstaande overwegingen stellen wij u dus voor:

de medaille te verleenen aan het XIe gedicht, *Sosii fratres bibliopolae*, en het naambriefje van den maker te openen, dat het motto draagt: „*bello reportasti*”;

te doen drukken acht gedichten, gerangschikt naar hun waarde in deze volgorde:

1. (X) *Sancti Nicolai feriae* met het motto „*Nil ego contulerim jucundo sanus amico*”.
2. (I) *Bicyclula* (2^e ed.) met het motto „*trahit sua quemque voluptas*”.
3. (III) *De venatione fulicarum* met het motto „*Felix*”.
4. (XIV) *Acte* met het motto „*O dulcis faveas totiens mihi musa vocata*”.
5. (XIII) *Pax* met het motto „*In magnis et voluisse sat est*”.
6. (XII) *Canis* met het motto „*Celebramus litora ludis*”.
7. (V) *Extremum votum* met het motto „*Quod bene vortat*”.
8. (XVIII) *In hodiernum „progressum”* met het motto „*Age dic latinum, Barbile, carmen*”.

Aan de inzenders der naambriefjes, die deze motto's dragen, zou dus verlof moeten gevraagd worden om die te openen.

De overige naambriefjes zouden ten vure gedoemd worden.

H. T. KARSTEN.

VAN LEEUWEN.

S. A. NABER.

PROGRAMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA

EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MDCCCCI INDICTI.

A. D. IV. Idus Martias in Conventu Ordinis Literarii ita pronunciatum fuit de XVIII carminibus quae tribus judicibus tradita fuerunt.

Nimis multa inerant quae displicuerunt in *novem* carminibus, quibus tituli: *Rusticatio Piastrensis*, *Caecilie*, *Damoetas*, *de nova quadam Puerorum Institutione*, *Laus Bacchi*, *Mundi et hominis prima tempora*, *Triumphata mors*, *de praecipuis nostræ aetatis Inventis et Tempora et mores*.

Sequuntur *septem* carmina quae probare potuimus dignaque sunt quae Legati Hoeufftiani sumtibus ederentur, postquam *poetae* veniam dederint scidulas aperiendi, quae singulis carminibus adjunctae sunt. Inscripta carmina sunt: *In hodiernum "progressum"*, *Extremum votum*, *Canis*, *Pax*, *Acte, de Venatione Fulicarum et Bicyclula*.

Denique restabant *duo* carmina, *Sancti Nicolai Feriae* et *Sosii fratres bibliopolae*, inter quae carmina diu ancipes haesimus utri poetae praemium adjudicaremus. Quum in argumentorum maxima dissimilitudine nonnisi aegerrime vel inventionis vel doctrinae vel lucidi ordinis comparatio fieri posset, reliqua autem in utroque poeta aequa laudibilia essent, vix tandem intelleximus *Sosios fratres Bibliopolas* carmen esse

certe indignum quod ferret secundas et aperta scidula apparuit nomen poetae jam saepius victoris *Joannis Pascoli Messanensis*.

Aliquot diebus post, venia impetrata, reliquas scidulas aperimus et vidimus *Sancti Nicolai Ferias* deberi *Joanni Jacobo Hartman Leidensi*, *Bicyclulam Ludivico Graziani ex Luco Dianæ in Agro Ravennate*, *De Venatione Fulicarum Alexandro Zappata Comaclensi*, *Acten Raphaeli Carrozzari Tarentino*, *Pacem Petro Rosati Bononiensi*, *Extremum votum Alfredo Bartoli Grosselano*, denique *In hodiernum "Progressum" Francisco Xaverio Reuss Romano*. Quis *Canem* cecinerit adhuc latet.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone versa nec prius edita argumentative privati nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota judicibus manu scripta, sumptu suo ante Kal. Jan. anni proximi mittant *Cornelio Bellaar Spruyt*, Ordinis Literarii Academiae ab-actis, munita sententia, itidem inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum judicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Brittannicum (*typewriter*) adhibere velint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentum florinorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciens typis describetur, eique subjungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur.

Exitus certaminis in conventu ordinis mense Martio prunciabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

H. KERN.

Ordinis Præside.

Amstelodami.

Ips. Non. April. MDCCCC.

OVER STREKKING EN SAMENSTELLING DER RIDDERS VAN ARISTOPHANES.

BIJDRAGE VAN

J. VAN LEEUWEN Jr.

„Geen tweede voorbeeld is er bekend van zulk een wasdom!” zegt Herodotus, waar hij op zijn genoegelijk breedsprakige wijze verhaalt van den krokodil, het wonder uit het wonderland, dat uit een kiem, nauwelijks groter dan een ganzenei, zich ontwikkelt tot een gedrocht van wel dertig voet, den beheerscher van Egypte's wateren.

Hoe toepasselijk is dat woord op het Athene van Pericles! Ook dat was *ξελαχίστου μέγιστον* geworden in verbluffend korte tijd. Rekent het leven der volkeren veelal bij eeuwen, hier waren luttel tientallen van jaren toereikend geweest om uit een ganzenei — of wat althans weinig meer geleek — een der krachtigste en bewonderenswaardigste organismen te doen opgroeien, waarvan de wereldgeschiedenis gewag maakt. Het tusschen zijn heuvels verscholen provinciestadje — want wat was het meer, indien wij het meten met hedendaagschen maatstaf? — was door de slagen der Perzen uit lange sluimering gewekt, en bij 't ontwaken vond het, als de Engelsche dichter, zich beroemd. De goden zelve hadden Attica's burgers bijgestaan in hun strijd tegen den erfvijand, en de heldendaden, waardoor de ongetelde horden der overzeesche roovers waren vernietigd, schenen reeds aan den tijdgenoot van boven-

menschelijke groothed. Een titanenstrijd was het geweest,¹⁾ waardig om — als de gewijde geschiedenis der goden en heroën — op het nationale tooneel te worden verheerlijkt^{2).}

En thans was Athene het hoofd van een machtig rijk, en de landstad was de beheerschere der zeeën geworden. Reusachtig was de vermeerdering van haar gebied, van haar hulpbronnen; en met de welvaart waren beschaving en kunst en wetenschap tot haar ingekeerd. Een eeuw nauwelijks was er verloopen sinds het tijdvak der Pisistratiden — en Attica werd bewoond door een gansch ander menschenslag, met nieuwe eischen aan het leven en nieuwe onderwerpen van belangstelling, in allerlei opzicht afgeweken van die voorzaten, die zich niet slechts bij wijze van spreken autochthonen, uit den bodem zelf gesproten, hadden genoemd, maar zich waarlijk de zonen gevoeld hadden van Attica's grond, en met de taaiheid van den echten boer aan huis en hof waren verknocht.

Thans was er een geslacht van ondernemende zeevaarders en kooplieden opgestaan, dat zich steeds minder door de overlevering gebonden, steeds minder door de gebruiken van het verleden aangetrokken gevoelde; een geslacht dat niet in Attica's schralen bodem zijn kracht zocht, maar den blik liet rondwaren in steeds ruimer kring, tot in verafgelegen streken spiedend naar nieuwe bronnen van welvaart.

„Crescit indulgens sibi dirus hydrops". Dat woord is toepasselijk op alle zeemogendheden. Ook Athene gevoelde dien blinden drang, onweerstaanbaar als een natuurkracht, die coloniseerende staten noopt tot uitbreiding, altijd uitbreiding, en ze rusteloos — als den zwerver uit Schubert's lied — voortdrijft op nieuwe wegen, doof voor de levenswijsheid van het spottende woord: „dort wo du nicht bist ist das Glück!" Na de eilanden der Aegeïsche zee trokken Cyprus en de kusten van Klein-Azië, trokken Sicilië en Aegypte en Carthago

¹⁾ ἄξια τοῦ πέπλου, waardig op den peplos van Minerva te worden geborduurd, Ar. Eq. 566.

²⁾ Door Phrynicus in zijn Phoenissae, door Aeschylus in zijn Persae.

de gretige blikken van den jongen staat tot zich, en met de begeerde groeide het zelfvertrouwen, — tot heel de omgeving van het Middellandsche zeebekken werd beschouwd als het beloofde land, en Attica's natuurlijke grenzen — om het kernachtige woord van Alcibiades te bezigen — daar schenen te liggen waar de grond ophoudt koren en wijn en olijven voort te brengen.

Zóóveel voorspoed en zóóveel ondernemingsgeest wekten — kon het anders? — het wantrouw en de wangunst van minder stoutmoedige, minder welvarende, minder beschaafde naburen. Pericles echter wist te verheden dat Athene binnen den engen kring van vroeger alledaagsheid werd teruggedrongen, dank zij vooral zijn bedachtzaamheid, die den al te onstuimigen drang naar uitbreiding wist tegen te houden. In Hellas zelf worde Athene oppermachtig! — zoo was zijn leus: — eerst daarna zal het tijd zijn voor verdere gebiedsvergrooting¹⁾. Dat de naijver der omliggende staten tot een worsteling moest leiden, die op den duur niet kon worden verhoed zonder Athene's kansen op verder ontwikkeling prijs te geven, was voor Pericles niet twijfelachtig, en toen hij het tijdstip voor dien onvermijdelijken strijd gekomen achtte, wist hij hem te doen uitbreken. Bijzaken gaven ook hier, als gewoonlijk, den doorslag.

Maar toen het treurspel was begonnen, en er meer dan ooit behoeft bestond aan de vaste leiding van den groten staatsman, die door zijn voorbeeld had bewezen dat de glans van oud-Attischen adel en hooge geestesontwikkeling niet onvereenigbaar waren met het streven van jong-Athene, nam de dood hem weg.

Geen tweeden Pericles was Athene rijk. Al spoedig echter deed zich iemand op om zijn plannen voort te zetten; geèn aanzienlijk heer van fijne vormen, maar een doortastend en onverzettelijk man van zaken; niet er op uit om tegenstellingen te verzachten, botsingen te vermijden, twisten te

¹⁾ Thucyd. II 65 § 7.

verzoenen, maar heftig en onbuigzaam. Een man die niet bekoren wilde maar overtuigen, die haat tegen haat stelde, bedreigingen tegen bedreigingen; wiens ruwe welsprekendheid overweldige, overstelpte, meesleurde als een onstuimige bergstroom; die de geesten dwong door zijn vastberadenheid en den gloed van zijn overtuiging; wiens scherpzinnigheid de kunstgrepen van buiten- en binnenlandsche tegenstanders wist te verijdelen, en langs wiens onkreukbare eerlijkheid de schimp-scheuten van de pers, — ik bedoel der comici, — waarvoor ook te Athene geen openbaar persoon veilig was, onschadelijk afgleden.

Deze man, aan wiens wieg niet muzen en gratiën hadden gestaan maar de genius van den arbeid, — behoeft zijn naam nog genoemd? — was Cleon de lederhandelaar, een der groote industriëlen, wier opkomst zoo kenmerkend is voor het nieuwe tijdvak van Athene's ontwikkeling. Veel minder dan Pericles was hij geneigd tot schipperen en toegeven. Toen hij zich aan het openbare leven ging wijden, zou hij — althans Plutarchus verhaalt het, en wel met afkeuring, dus als onverdachte zegsman — zijn vrienden hebben saamgeroepen en hun de vriendschap hebben opgezegd, als onvereenigbaar met zijn eerlijkheid als staatsman¹⁾. En dat Pericles bij den aanvang van den oorlog Attica liet verwoesten door het bondsleger der Peloponnesiërs, had hem met wrevel vervuld. „Prins Carnaval, geplaagd door den fellen Cleon”, zoo had een comicus destijds Pericles genoemd.²⁾ De „felle” Cleon was het die de burgerij, gebukt onder de bezwaren van den krieg en gedund door de pest, met nieuen moed wist te bezielen, en opnieuw te doordringen van het besef dat geen machtig Athene mogelijk was eer de vijand was gefnuikt, en dat de toenadering tot Sparta, die door de aristocratische partij telkens en telkens weder werd

¹⁾ Plut. Mor. 806 f.

²⁾ Hermipp. fr. 46. Hoe die woorden aanleiding hebben gegeven tot de bewering dat Cleon Pericles zou hebben *aangeklaagd*, is door Müller Strübing Aristoph. p. 573 aangetoond.

aangeprezen, met politieken zelfmoord zou gelijk staan. En met den „fellen” Cleon stelden mannen als Demosthenes en Hyperbolus en Cleonymus en Theorus en anderen zich schrap tegen die zoogenaamde vredespartij, — mannen wier naam veelal tot een spotwoord is geworden, omdat wij hen inzonderheid of uitsluitend kennen uit de beschimpingen van hun staatkundige tegenstanders.

Als boven een dorp een onweder losbarst, ziet men veelal een aantal zwaluwen en roeken krijschend zwieren rondom de spits van de kerk. Ziedaar het beeld der volksleiders, die wij bij het woeden der partijtwisten, waardoor Athene werd verscheurd, ten doel zien aan den spot der comici. Cleon's looierij en de ruwe klank van zijn stem, — de nederige afkomst en de lampenwinkel van Hyperbolus, — de reuzengestalte van Cleonymus en zijn armoede, boden stof voor telkens nieuwe grappen aan die pamphlettisten der oude wereld. En hoe weinig is de smaak van het publiek — want daar-naar pleegt dit soort van letterkunde zich immers te richten! — in onze dagen nog veranderd. Ongeveer een jaar geleden, toen de vorige President van Frankrijk de orde van het Gulden Vlies had ontvangen, kon men in een witzblatt den jongen Faure zien afgebeeld met het schootsvel voor — *ὑποζωτάμενον* — en een schaapsvacht in de handen, want ook hij, gelijk Cleon, was aangevangen als lederhandelaar, — en daarnaast Faure den Gelukkige in galakostuum en met de welbekende ordeketen omhangen.

Indien Faure dergelijke prentjes onder de oogen heeft gekregen, zal hij er wel om hebben geglimlacht, en ze in elk geval niet au sérieux hebben genomen. Zoo haalde Cleon de schouders op bij den spot, hoe vinnig ook en hoe geestig, van de comici. Maar niet met minachtende onverschilligheid bejegende hij het streven van de vredespartij. Met harts-tochtelijken ernst kwam hij op tegen de verderfelijke raad-gevingen der meer of min verkapte vrienden van Lacedaemon. Een van zijn geestverwanten, de dappere houwdegen Demosthenes, had in het begin der lente van 425 zich meester

gemaakt van Pylos aan de Messenische kust, als het ware ten spijt van zijn eigen troepen, en hield nu een Lacedaemonisch legercorps op een eilandje voor de haven van Pylos geblokkeerd. Maar de zaak kwam niet verder, en men begon eenerzijds te vreezen, anderzijds te hopen, dat de ingesloten troepen zich zouden kunnen handhaven totdat de najaarsstormen het Atheensche eskader kwamen verstrooien. Inmiddels waren de Lacedaemoniërs, vertrouwend op hunne verbindingen in Athene zelf, met vredesvoorstellen aangekomen, waarbij aan Athene niet het minste voordeel werd verzekerd. Toch zouden deze vermoedelijk wel zijn aangenomen, had Cleon ze niet heftig bestreden, en betoogd dat men weldra heel andere eischen zou kunnen stellen, ja den vrede zelf zou kunnen voorschrijven, als maar eerst die troepen, die van hun eiland niet konden ontsnappen, tot capituleeren waren gedwongen. Toen nu meer en meer de meening post vatte dat zij ten slotte toch nog zouden vrijkomen, en velen te Athene het onbegrijpelijk getalm van het legerbestuur als een blijk van verstandhouding met Sparta begonnen te beschouwen, hield Cleon opnieuw een heftige rede in de volksvergadering. „Slechts verraders kunnen twijfelen aan de overwinning!” riep hij uit: „wij zijn reeds overwinnaars, mits wij het behaalde voordeel ons niet in misdadige flauwhartigheid laten ontglippen. Zijn dat mannen, die stratégen, een Eurymedon, een Sophocles, een Nicias en hoe zij verder heeten mogen, die den kostbaren tijd met nietsdoen laten voorbijgaan! Als ik strateeg was, zou ik de zaak spoedig genoeg tot een goed einde brengen!” — Er werd toegejuicht, maar ook gejouwd en gelachen. Cleon strateeg! uit de looirij naar het front! Het klonk inderdaad grappig, en, half uit aardigheid, werd hem het bevel over de naar Pylos te zenden versterkingen opgedragen. Toen hij zag dat het ernst was, nam hij de taak met het zelfvertrouwen van geboren leiders op zich, het zelfvertrouwen dat Gambetta — dien Cleon onzer eeuw — bezieldde, toen hij, de in krijgszaken onervaren advocaat, in een luchtballon uit het ingesloten Parijs ontsnapte

om uit Frankrijks bodem nieuwe legioenen te voorschijn te stampen.

Met Demosthenes was Cleon ongetwijfeld in verstandhouding gebleven, en — zeker in overleg met hem — vertrok hij naar Pylos aan het hoofd van slechts weinig troepen; hoofdzakelijk lichtgewapenden, die voor een inval op het eiland onmisbaar zouden zijn. „Binnen twintig dagen breng ik u hier in Athene de ingesloten Spartanen, dood of levend,” — dat was zijn afscheidsgroet aan zijn spottende of versagende medeburgers. En — hij hield woord. Hij bewees met der daad dat zijn beleedigende woorden over de treuzelende generals niet ongegrond waren geweest. Met ketenen beladen bracht hij de honderden gevangenen, daaronder meer dan honderd Spartaansche burgers, naar Athene, en toonde daarbij het voedsel dat nog op het eiland was gevonden, als bewijs dat de vijand niet door den honger was bedwongen, maar door de Atheensche wapenen. Dat is die „gort uit Pylos”, de δλαχὶ ἐκ Πύλου, een tijdlang te Athene zeker éven populair als ten onzent het pannetje hutspot uit de Lammer-schans, waarvan Aristophanes met zuurzoeten glimlach gewag-maakt.¹⁾

Thans had men de gijzelaars in handen voor zulk een vrede, als Pericles en Cleon en wie het wèl meenden met Athene's bloei steeds hadden beoogd: een vrede, die de noodige waarborgen zou aanbieden tegen nieuwe vijandelikheden van de zijde der Peloponnesiërs. En het scheen wel niet langer twijfelachtig of Athene zou uit de lange worsteling zegevierend te voorschijn treden. Weldra echter deden lafhartigheid en verraad te niet wat met zooveel inspanning was verkregen, en een jaar later was de krijgskans gekeerd.

Doch bij den aanvang van het jaar 424 lag dat alles nog in den schoot der goden, en Cleon was toen de held van den dag, — meer dan ooit derhalve het doelwit voor den hoornijner tegenstanders. Zijn „dollemans-onderneming” — zooals

¹⁾) Eq. 1167.

Thucydides ze noemt — was geslaagd. *Gewonnen* had hij het, dat kon moeilijk worden ontkend; maar wat nood, men beweerde nu dat hij het *bij toeval* had gewonnen, of, beter nog, dat hij een ander zijn roem had *ontfutseld*, en zich te goed deed op een zege die ook zonder hem wel zou zijn behaald. Wel had hij dat „*toeval*” vooraf aangekondigd en dien „*roem*” niet begeerd, maar wat vraagt de partijhaat naar de eerlijkheid van zijn middelen of de juistheid van zijn beschuldigingen, als zij maar doel treffen en grieven. De openbare meening is zoo wuft en het geheugen der groote menigte zoo kort!

Een *bluffer* en een *dief*: dat zijn dan nu de benamingen die den leider der volkspartij naar het hoofd worden geworpen. *Gestolen* heeft hij die overwinning, waar ieder den mond van vol heeft. Maar hij steelt immers altijd! Hij plundert de staatskas, en beschouwt het gemeenebest als zijn persoonlijk eigendom. — Na zijn zegevierenden terugkeer is op de Acropolis een gedenkteeken ter eere van dat wapenfeit opgericht, en de buitgemaakte schilden — schilden van Spartanen! wier leus immers was: „of mèt of òp den beukelaar”! — zijn in de stoa poikile opgehangen, en trekken daar door hun uit-heeunsch maaksel reeds van verre ieders aandacht; en aan hem zelf heeft men als naar gewoonte een eereplaats toegekend in den schouwburg en aan de maaltijden der commissie van dagelijksch bestuur. Niets dan vinnigen spot verdient dat, alles! Zoo'n onbeschaafde kinkel vooraanzitten bij tooneel- of muziekuitvoeringen! En welzeker, op staatskosten iederen dag zich verzadigen! Een *gulzigaard* heet hij nu, omdat hem een plaats is gegeven aan de — waarlijk niet overdadige — tafel der raadsleden. Daar heet hij zich vet te mesten, tot hij nauwelijks, als een overladen kaperschip, huiswaarts kan stevenen. Men krijgt den indruk van een armen stakkert, die vroeger moeite had om dagelijks aan een bakje eten te komen, maar thans, in de bedeeling opgenomen, zich op de meest onhebbelijke wijze volpropt met spijzen, die hij van zijn leven nog niet had geproefd.

Wie zou zijn ernst bewaren bij zoo potsierlijke voorstellingen! Smakelijk moet er om zijn geschaterd in het Atheensche theater, — op het „schellinkje” zeker het meest! — en wie thans het blijspel leest, waarin dergelijke zotternijen omtrent den partijleider worden ten beste gegeven, moet wel glimlachen bij zooveel vermakelijken onzin. Maar in den geest der toehoorders bleef *amari aliquid* achter, en voortaan zullen zij allicht wat minder hoog hebben opgezien tot den man, wiens persoon zóó rijke stof tot dolle uitvallen en bijtenden spot bleek op te leveren. „Laster maar toe! laster gerust! er blijft allicht wat van hangen!”

De haat maakt blind, en door weinigen werd Cleon hartschotelijker gehaat dan door Aristophanes, den dichter vol liefde voor zijn land en vol deernis voor het lijden van zijn medeburgers; den jeugdigen dweper, bevangen in vredesidealen, zeker niet minder orecht en niet minder uitvoerbaar, dan in onze dagen worden verheerlijkt te midden van het gekletter der wapenen en de kreten der verdrukten. Hèm althans misstonden ze niet, zulke „droomen der wakenden”, die idealen van een gouden eeuw, waarin de zwaarden tot sikkels zullen worden versmeed en de speren als staketsels in den wijngaard zullen dienen. Hij, zoo iemand, had het recht onpractisch te zijn. En Cleon was in zijn oogen degeen die aan het bereiken van dien gelukstaat in den weg stond; Cleon, de rumoerige, onbeschaafde drijver, vreemd aan goeden smaak en wars van letterkunde, die twee jaren geleden getoond had dat geestigheid bij hem geen vrijbrief was voor ongepaste uitlatingen, toen hij deneen, wien Aristophanes zijn Babylonius ter opvoering had afgestaan, wegens den inhoud van dat blijspel — wij zouden zeggen, wegens een drukpersdelict — had vervolgd of doen vervolgen. De volksleider is den poeet in geen enkel opzicht sympathiek. Wat wonder dus dat alle verwijten, alle beschuldigingen, die hem door staatkundige vijandschap naar het hoofd worden geslingerd, bij Aristophanes

een gretig toehoorder vinden, bereid ze zonder onderzoek als gegrond aan te nemen. Zóó iemand zou iets goeds beoogen? Van hèm zou eenige raad of baat zijn te wachten? Zijn vaderland zou hij liefhebben en het welzijn willen van zijn medeburgers? Och kom! — Den minderen man ziet hij naar de oogen, en tracht hem door misplaatste mildheid — het beruchte kwartje presentiegeld der jury-leden! — aan zich te binden... waaròm? In de hoop zelf niet op de vingers te worden getikt terwijl hij zijn beurs spekt uit de staatskas; en... van een andermans leer is het goed riemen snijden, — dat weet een leerlooier óók wel! — Den aangeboden vrede verwerpt hij... waaròm? Niet, zoals hij voorgeeft, om dien na een volledige overwinning op steviger grondslag te kunnen vestigen, maar om te midden van de oorlogsrampen ongemerkt zijn slag te kunnen slaan: in troebel water is het immers goed visschen! — Slecht en gemeen is alles wat er aan hem is, voor zoover het ten minste niet bespottelijk is. Wèg dan met dat wezen, dat wangedrocht, dat ter kwader ure zich heeft opgewerkt in het volle licht van het staatsleven! Drijft hem terug, dien blaffenden Cerberus, naar de krochten waar hij tehuis behoort!. Is dat gebroed der duisternis maar eenmaal onschadelijk gemaakt, dan zal de liefelijke Vredesgodin spoedig genoeg weder in ons midden verschijnen, en met haar de gratiën en muzen en levensvreugde.

Die overprikkelde stemming van den jeugdigen dichter wisten zijn vrienden uit de adelpartij te onderhouden en zich ten nutte te maken. Zij bewonderden zijn talent, en waren niet blind voor het voordeel, dat van een zóó welsprekenden woordvoerder voor de „goede” zaak veel te trekken. Immers le ridicule tue, — zekerder vaak dan vergif of dolkstoot. Drie jaar tevoreen had Aristophanes in zijn eerste stuk zich niet slechts als een groot tooneelkunstenaar doen kennen, maar tevens als iemand van den ouden stempel, als — ondanks zijn jeugd — een reactionair in hart en nieren. Toen dus dat blijspel, „de Kermisgangers”, dat wel is waar op een

andermans naam was opgevoerd, maar waarvan iedereen na enkele dagen den werkelijken schrijver moet hebben gekend, met den tweeden prijs was bekroond, spoorden zij hem aan zijn talent aan een belangrijker onderwerp te besteeden, aan een aanval op den leider der volkspartij, den man zonder geweten volgens hen, den man zonder smaak of letterkundige ontwikkeling volgens Aristophanes zelf; en uit dien gemeenschappelijken afkeer ontsproot 's dichters tweede blijspel, „de Babylonii”, waarin de geheele inrichting van den staat werd bespottelijk gemaakt en Cleon als een gemeene dief gedwongen werd zijn bijéengeschraapten roof terug te geven ¹⁾). Wat de hooggeroemde democratie, — door de volksredenaars zoo vaak tegenover Spartaansche bekrompenheid of Aziatisch despotisme verheerlijkt, — wat die zoogenaamde regeering der vrijheid betekende voor de met Athene verbonden — lees als slaven behandelde — staten, had de dichter volgens zijn eigen woorden ²⁾ in de Babylonii laten zien, — weinig maanden nadat het afvallige Lesbos op zoo vreeselijke wijze had ervaren wat er van de genade der Atheners was te wachten.

Ook aan dit blijspel werd de tweede prijs toegekend, maar Callistratus, op wiens naam het was opgevoerd, werd wegens laster en majesteitschennis voor den raad gedaagd, en ontving een ernstige berisping. Het volgend jaar was Aristophanes daarom wat voorzichtiger, en koos „de zegeningen des vredes” tot onderwerp van zijn nieuwe blijspel, de onvergelijkelijk geestige en vrolijke „Acharniërs”. Daarmede behaalde hij den eersten prijs.

Toen steeg de roem den jongen man naar het hoofd. Tot dusverre was hij, de half-Athener, schuilgegaan achter zijn strooman Callistratus, — den verantwoordelijken redacteur, zouden wij zeggen. Thans zou hij persoonlijk optreden; op eigen naam zou hij zijn eerstvolgende stuk aanbieden ter

¹⁾ Ik kom straks op dit punt terug.

²⁾ Ach. 642.

mededinging ¹⁾), zélf er de hoofdrol in vervullen ²⁾), en op het toneel een nagemaakten Cleon zijn verdiente loon geven, daar de maatschappelijke orde nu eenmaal niet gedoogde dat hij den volksmenner op straat of in de volksvergadering te lijf ging.

Want dat eenig verstandig mensch Cleon iets anders kon gunnen dan een flink pak slaag... of erger, die gedachte kwam zelfs niet bij hem op. Een groot gekkenhuis scheen hem de stad, waar zulk een uitvaagsel werd bewonderd en met eerbewijzen overladen. Op de gouden eeuw, die vrede zou brengen aan het tot nieuw geluk herboren volk, had hij gehoopt — en hoopte hij nog steeds — met naief enthousiasme; maar veeleer de ijzeren eeuw scheen thans aangebroken, waarin elks hand was tegen allen, en het recht moest wijken voor ruw geweld. — Is dan nú het uiterste bereikt in dwaasheid en slechtheid? O neen! — en de dichter wordt vaardig in hem: — hij zal ons laten zien hoe het nog èrger — of nog béter! — kan. Na Pericles hebben wij een grutter gehad aan het hoofd der staatszaken ³⁾, daarna een vetweider ⁴⁾, en nu heeft de man uit de looierij het hoogste woord: — nog één stap verder, dan sterft de heerschappij van het gepeupel haar eigen dood, en een nieuwe eeuw van Cimon breekt aan.

¹⁾ Dat Aristophanes door *Eupolis* zou zijn geholpen bij het schrijven van de Ridders is vaak beweerd, op grond van een uitlating van Eupolis zelf. Maar — het is een wangunstige mededinger die het zegt, eenige jaren na dato, en als antwoord op een beschuldiging van plagiaat, door Aristophanes zelf tot hem gericht. Uit een bijzonder betrouwbare bron is de mededeeling dus niet afkomstig, en evenmin is het waarschijnlijk dat Aristophanes, toen zijn Acharniërs de overwinning hadden behaald op een stuk van Eupolis, de hulp van dien verslagen mededinger zal hebben ingeroepen voor zijn eerstvolgende blijspel, en nog minder dat de overwonnen zijn overwinnaar zoo onbaatzuchtig zal hebben bijgestaan.

²⁾ Dat in de Ridders de rol van den Beulingventer de hoofdrol is, niet die van Paphago, gelijk pleegt te worden aangenomen, schijnt mij zóó evident, dat ik het nutteloos acht het hier te betoogen.

³⁾ Eucrates, den handelaar in vlas en meel.

⁴⁾ Lysicles, den schapenkoopman.

Een *beulingventer* is het, wien het lot na Cleon als neuen gebieder heeft toebeschikt aan het Atheensche rijk! Een schepsel zonder opvoeding, zonder kennis, zonder eer, opgeschoten uit het straatvuil; — een wezen dat bij de varkens is ter school gegaan, en met stokslagen is onderricht in de kunst van liegen en bedriegen en stelen, — dat is Cleon's opvolger, door de goden zelve aangewezen en in orakelspreuken sints lang aangekondigd.

Ziedaar het vruchtbare onderwerp van 's dichters nieuwe comedie. Hij voert een slaaf ten tooneele, — *Blaaskaak*, *Bullebak*, *Bulderbast* kunnen wij zijn naam zoo ongeveer vertalen, maar het oorspronkelijke Πιζφλαγών is veel aardiger. Deze weet in de huishouding van zijn meester, den ouden heer *Demus* — de allegorie is bij uitstek doorzichtig en eenvoudig — alles naar zijn hand te zetten, bedot en besteelt den grijzaard voortdurend, en staat toch hoog bij hem in aanzien, omdat hij zich den lof weet toe te eigenen voor wat anderen goeds doen, en hen voor zijn eigen verkeerdheden laat opdraaien. Doch straks komt de *beulingventer* Agoracitus, tegenover wieus nog groter onbeschaamdeit, nog grover taal, nog luider stem, Blaaskaak het aflegt. Dan vertrouwt Demus, die zoo dom niet is als hij wel lijkt, zich met al het zijne aan den nieuweling toe, — en de gouden eeuw breekt aan. Demus wordt weder de jeugdige, krachtige man die hij was in de schoone dagen van Marathon, en Blaaskaak mag voortaan beuling van honden- en ezelvleesch gaan venten op de lorren- en beenenmarkt.

Hoe nu de ruwe straatrekel Agoracitus den grijzaard zoo in een jongen borst heeft kunnen veranderen door een tooverkuur, — als Medea Aeson, — en hoe hij zelf — nog groter wonder! — zich eensklaps heeft ontspopt tot een welmeenend en betrouwbaar leidsman, een neuen Aristides, van wien slechts goeds voor de toekomst valt te spellen, — dat alles vragen wij niet; wij zijn immers in die sprookjeswereld, waar alleen het ongerijmde waarschijnlijk is, en vergund is wat behaagt. Evenmin willen wij vragen of het koor zich als

verstandige lieden gedraagt, die jonge mannen uit deftigen stand, die met het slachtertje uit de achterbuurt een monsterverbond aangaan tegen Blaaskaak. Hun genegenheid voor dien Cleon in de tweede macht zou ons onbegrijpelijk dunkен — indien de dichter ons tot bezinning liet komen, en ons niet wist te dwingen hem door dik en dun te volgen op de paden, — al zijn het dit keer geen bijzonder bloemrijke paden, — die zijn weelderig vernuft gelieft in te slaan.

De *Ridders* heeft Aristophanes zijn nieuwe stuk genoemd. Reeds vroeger had hij de Ridders op het tooneel gebracht of vermeld. Op zijn Babylonii toch heeft — zoo niet alles mij bedriegt — het begin der Acharniërs betrekking, waar sprake is van „de vijf talenten, die Cleon, dank zij de tusschenkomst der Ridders, heeft teruggegeven”, *εξήμετεν, evomuit*. Want dat daarmede een werkelijke boete, kort te voren aan Cleon opgelegd, zou zijn bedoeld, gelooft tegenwoordig geen mensch meer, al hebben de oude interpretes dat beweerd onder verwijzing naar den oncritischen anecdotenjager Theopompus¹⁾. Alleen op het comisch tooneel was plaats voor zulk een afstraffing, vermoedelijk naar aanleiding van de door Cleon kortelings ingevoerde *inkomstenbelasting*, de *εισφορά*, — ook heden ten dage voor velen een bij uitstek prikkelend onderwerp! — die door het ledig raken van de schatkist was noodig geworden, een krachtig argument derhalve voor de tegenstanders van den krieg à outrance. Dat hetgeen in de Babylonii als bijzaak — hoe, weten wij niet nader — behandeld was, een geschikt onderwerp zou opleveren voor een geheel stuk, zag de dichter reeds een jaar later in, blijkens zijn belofte in de Acharniërs, dat hij Cleon nog wel eens „zou versnijden tot schoenzolen voor de Ridders”²⁾. Evenzoo is de vergelijking van Cleon bij een „stamper” om iedereen klein te krijgen en een „potlepel” om in het staatshuishouden

¹⁾ Schol. Ach. 6 en Eq. 226.

²⁾ Ach. 301.

de peentjes mee op te scheppen, die in de Equites met een paar woorden wordt aangegeven, drie jaar later het vruchtbaar motief geworden voor het eerste deel van de Pax¹⁾; en eenige regels uit de Acharniërs, waarin de Krijg als een boosaardige twistzoeker wordt geteekend, zijn insgelijks in de Pax belichaamd²⁾; evenzoo de woorden waarin de boer, die de hoofdrol in de Acharniërs vervult, zijn terugkeer naar zijn hoeve kenschetst als zijn „huwelijk met de godin van het Bestand”³⁾; en ook het hoofddenkbeeld van de Pax, de moedwillig weggestopte Vredesgodin, is reeds aangeduid in een versregel van de Equites.⁴⁾

Thans doet dus de dichter zijn belofte van het vorige jaar gestand; hij zal nu inderdaad Cleon door de Ridders „aan hun zolen laten lappen”. Cleon ten val gebracht door de partij der welgezinden, dat is zijn onderwerp. Doch zóó uitgedrukt heeft dat onderwerp niets teekenachtigs; de boni viri vormen geen aaneengesloten geheel en hebben in hun uiterlijk niets eigenaardigs: als koor van een blijspel kunnen zij dus niet dienen. Daarom doet de dichter een handige greep: hij laat hen vertegenwoordigen door de *Ridders*, of wil men — want dat komt in dit geval op hetzelfde neer — door de *Ruiterij*, dat corps, dat in den vrijheidskrijg door zijn afwezigheid had geschitterd, maar thans zoo was uitgebreid dat het, althans in den kleinen oorlog, wezenlijke diensten bewees. Toch was dat paardenvolk, uit de zonen der deftige geslachten aangeworven en op welverzorgde dieren gezeten, dat bij feesten en plechtige optochten een hoofdrol speelde, meer decoratief dan nuttig. Het maakt althans een eigenaardigen indruk, den zoon van Alcibiades als deserter te zien vervolgen omdat hij niet als hopliet, — gelijk zijn plicht was geweest, — maar als cavallerist had gediend.⁵⁾ Zooveel is zeker, dat de *πατῆς*

¹⁾ Eq. 984 — Pac. 259 sqq.

²⁾ Ach. 979 sqq. — Pac. 205 sqq.

³⁾ Ach. 989 sqq. — Pac. 706 sqq.

⁴⁾ Eq. 1392.

⁵⁾ Zie de XIVe oratie van Lysias.

in veler oog de kern der natie waren, en de geschiedenis leert ons dat de oligarchische partij op hun steun kon rekenen. Onder het schrikbewind van de dertig verlaagden zij zich tot handlangers van Critias en de overige „onverzoenlijken”, en nog jaren daarna klonk het als een ernstige beschuldiging, als men iemand verweet destijds bij de ruiterij te hebben gestaan.¹⁾

Het zijn dus wel Cleon's grimmigste tegenstanders, die daar de orchestra binnensnellen, om den zooeven opgedoken beuling-venter bij te staan in zijn strijd tegen Blaaskaak. In twee afdeelingen van twaalf man rukken zij op. En wel te paard. Een buitengewoon schouwspel voorwaar, al was men te Athene sints lang gewend aan zonderlinge vertooningen op de Dionysosfeesten. Men zou kunnen twijfelen of zij wel inderdaad komen aanrijden. Immers — twee dozijn cavalleriepaarden konden, zoo zij niet bijzonder goed gedrild en bijzonder gedwee waren, gedurende den loop van een tooneelvoorstelling allicht verwarring stichten; en de, soms recht heftige dansbewegingen, waarmede de koorliederen plegen te worden begeleid, konden bezwaarlijk door viervoeters worden uitgevoerd. Maar vooreerst hebben wij het woord van Aristophanes zelf. „Oprijden! vóórwaarts rechtsòm!” wordt er gecommandeerd, en dan rukken zij binnen: — ruiters die oprijden zonder paard, of ruiters wier paarden achter de schermen heeten te zijn zock geraakt, laten zich bezwaarlijk denken. En bovendien, — te paard vormen zij een fraai en kleurrijk koor, zooals een berlijner vaas er een te zien geeft²⁾, — zonder paarden zijn zij een doodgewone groep burgers, waarvan men wel wil gelooven dat het geen Acharnische kolenbranders of Atheensche jury-leden zijn, maar zien kan men het nauwelijks of in het geheel niet. Er blijft evenwel nog plaats voor het vermoeden dat er van échte paarden evenmin sprake is als van échte ruiters, en dat de koorleden — ongeveer zóó als men het bij komische voorstellingen in onze circussen wel ziet vertoonen —

¹⁾ Zie Lysias XVI, omstreeks 390 gehouden.

²⁾ № 1697. Zie Poppelreuter de comoediae Atticae primordiis, 1893.

op nagemaakte strijdrossen zijn binnengereden. De koren op *dolfijnen* en *struisvogels*, die op een Napolitaansche vaas zijn afgebeeld, of — om bij onzen dichter te blijven — het *vogelkoor* van Aristophanes, is toch óók uit de werkplaats van den machinist-regisseur te voorschijn gekomen, niet uit een menagerie. Daar echter zulk een ruiterschaar wel potsierlijk maar alles behalve indrukwekkend zou zijn geweest, ben ik, zonder de geopperde gissing bepaald te verwerpen¹⁾, toch meer geneigd aan werkelijke paarden te denken. Men zal dan wel eenige makke beestjes hebben uitgezocht, en koorleden hebben gekozen die voldoende zit hadden — *ἐποχοὶ ησαν*, — iets wat te Athene alles behalve van zelf sprak, gelijk Xenophon ons kan leeren.

De bewegingen van het koor zullen dan wat eenvoudiger, en vooral wat kalmer zijn geweest dan de meeste scenische dansen. Toch vond bij het begin een schijnaanval op Blaaskaak plaats, en bepaalde lijk denk ik aan de hoeven der paarden bij de woorden van het koor tot den beulingventer en zijn kameraad: „als Blaaskaak zich naar uw kant richt, zal hij er „dáár van langs krijgen; en zoekt hij zijn heil in ònze richting, dan kan hij hier schoopen oplopen”²⁾.

Dàt is de toon waarin het gansche stuk is geschreven, vol vinnige verwijten en grievenden hoon, waartusschen voor lucht-hartige scherts geen plaats is. *Afranselen zal ik je als een hond*, zegt de beulingventer: *κυνοκόπησω σου τὸ νῶτον*, — „als een κυνοκόπος zal ik uw rug bewerken”. En dan weer: *praat je nog? ik zal je voor oud vuil naar den mesthoop slepen, κοπροφορήσω σ' εἰ λαλήσεις*, — woorden waarop, om dit in het voorbijgaan op te merken, ten onrechte allerlei kwasi-

¹⁾ Ik voorzie de mogelijkheid dat ik eindigen zal met bovenstaande gissing als inderdaad juist aan te nemen. [Bij de correctie bijgevoegd.]

²⁾ Eq. 271 sq.: ἀλλ' ἐὰν ταῦτη γε τείνῃ, ταυτὴ πεπλάζεται,
ἢν δὲ ὑπεκκλίνῃ γε δευρί, πρὸς σκέλος κυρηβάσει.

In plaats van het onverstaanbare *νικᾷ* heb ik *τείνῃ* geschreven coll. Ran. 1101.

verbeteringen zijn voorgesteld; ze zijn... misschien te ruw om hier te worden aangehaald, maar volkomen gaaf, en kunnen door tal van voorbeelden worden verdedigd: „ik zal u behandelen alsof ik een koprophoros — iemand van de stadsreiniging — was en gij de kopros.”

In dien stijl gaat het voort, — geestig natuurlijk veelal, want Aristophanes is aan het woord! — maar toch, hoe mist men de frisse bekoring, de echte yroolijkheid, die van de Acharniërs uitgaat! Klinken ons, die weten wat de toehoorders bij de eerste opvoering niet wisten, — klinken ons, wien de dingen die daar komen gingen uit de geschiedenis bekend zijn, die snerpende scheldwoorden, waarmede de tegenstanders op de planken elkander te lijf gaan, niet als de kreten der vogels die den storm vooruitsnellen,

cum medio revolant ex aequore mergi,
clamoremque ferunt ad litora?

Want de storm stak reeds op toen de Ridders werden gespeeld, en de blijde dagen van Olpae en Sphacteria zouden maar al te spoedig worden gevuld door den dies ater van Delion en het verlies van Amphipolis en wat er verder is te loor gegaan door bekrompen zorgeloosheid en verraad.

J. VAN LEEUWEN JR.

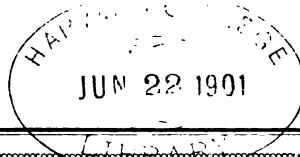
I N H O U D
VAN
D E E L IV. — S T U K I.

	Bladz.
Gewone vergadering, gehouden 9 October 1899.....	1.
Gewone vergadering, gehouden 13 November 1899	6.
M. J. DE GOEJE, De legende der zevenslapers van Efeze	9.
Gewone vergadering, gehouden 11 December 1899	34.
Gewone vergadering, gehouden 8 Januari 1900.....	37.
C. B. SPRUYT. Theodor Gomperz en Parmenides.....	42.
Gewone vergadering, gehouden 12 Februari 1900.....	57.
Verslag over eene verhandeling van den heer W. CALAND, getiteld: Altindisches Zauberritual. Probe einer Übersetzung der wichtigsten Theile des Kaušika Sūtra.....	62.
P. L. MULLER. Prins Willem III en de twintigjarige wapen- stilstand van 1684.....	64.
Gewone vergadering, gehouden 12 Maart 1900.....	83.
Bericht over den wedstrijd in Latijnsche poëzie.....	87.
Programma certaminis poetici.....	95.
J. VAN LEEUWEN Jz. Over strekking en samenstelling der <i>Ridders van Aristophanes</i>	97.

Gedrukt bij Johannes Enschedé en Zonen, Haarlem.

LSo c 3061.20

(Bc.)

Minot fund

IV - 4 - II

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

VIERDE REEKS.

Vierde Deel. — Tweede Stuk.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1901.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} APRIL 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BOOT, MATTHES,
NABER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, QUACK,
ASSER, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER,
SIJMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, DE HARTOG, VAN
RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN
LEEUWEN, VALETON, POLAK, KLUYVER, BLOK, DE GROOT, HOL-
WERDA, KARSTEN, VAN HELTEN, ROËLL, ROGGE, DE SAVORNIN
LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER
HOEVEN en SPRUYT, secretaris.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De heer Chantepie de la Saussaye heeft medegedeeld dat hij
verhinderd is de vergadering bij te wonen.

De secretaris deelt mede dat ingekomen is:

1^e een schrijven van Zijne Excellentie, den Minister van
Binnenl. Zaken van 14 Maart 1900 in antwoord op de
VERS. EN MED. AFD. LETTERK. 4de REEKS. DEEL IV.

missive der Akademie van 13 Maart 1900, en inhoudende de mededeeling dat de door de Akademie in haar schrijven bedoelde stukken uit de nalatenschap van den Minister Van Maanen voor het Rijksarchief zijn aangekocht;

2e. een programma van het „Congrès international d'histoire comparée”, in Juli 1900 te Parijs te houden, ingezonden door Mr. A. van Daehne van Varick te 's Gravenhage;

3e. bericht van de zes hier te noemen schrijvers, dat zij de inzenders zijn van de bij hun naam vermelde gedichten, eervol vermeld bij den wedstrijd in Latijnsche poëzie:

De heer Prof. P. Rosati te Bologna van *Pax*.

„ „ „ J. J. Hartman te Leiden van *Sancti Nicolai feriae*.

„ „ A. Bartoli te Grosseto van *Extremum votum*.

„ „ Prof. A. Zappata te Ancona van *De venatione fulicarum*.

„ „ „ L. Graziani te Lugo van *Bicyclula*.

„ „ „ R. Carozzari te Taranto van *Acte*.

4^e. het programma van twee prijsvragen, uitgeschreven door de Koninkl. Akademie te Turijn, waarbij twee „prijzen Vallauri” worden uitgeloofd, elk van 30 000 lire, de eene voor het beste geschrift over natuurwetenschap, verschenen in de jaren 1899, 1900, 1901, 1902; de andere voor het beste critisch werk over de Latijnsche litteratuur, verschenen in de jaren 1903, 1904, 1905 of 1906.

5^e. een brief van den notaris W. J. M. de Bas te 's-Gravenhage met het bericht, dat vrouwe A. C. J. Ackersdijk, weduwe van den heer C. W. Opzoomer, overleden den 29ste Januari ll., het groote portret in olieverf van haar echtgenoot, geschilderd door Schwartze, heeft vermaakt aan de Koninklijke Akademie.

Het bedoeld portret is door de Akademie in dank aanvaard en in de vergaderzaal opgesteld. De Voorzitter spreekt naar aanleiding daarvan eenige woorden ter herinnering aan den overledene, die zooveel jaren lang Voorzitter der letterkundige Afdeeling geweest is. Op aandrang van verschillende leden

zal het Bestuur den notaris De Bas verzoeken aan de familieleden van den overledene de ingenomenheid der Akademie met dit geschenk te betuigen.

Namens de Commissie bestaande uit de heeren De Goeje en Van der Wijck, gedelegeerden der Koninklijke Akademie bij het feest, door de Berliner Akademie op 19 Maart ll. en volgende dagen gehouden, brengt de eerstgenoemde een kort verslag van die feestviering uit, waarin hij o. a. doet uitkomen hoezeer die Akademie in Pruisen gewaardeerd wordt en hoe vriendelijk de afgevaardigden der Amsterdamsche Akademie werden ontvangen.

De heer Boissevain geeft eene bijdrage over de dienstplichtigheid der Atheensche *σύμμαχοι*. Hij komt op tegen de algemeen aangenomen theorie, dat Athene het recht zou hebben gehad van de steden, waarover het heerschte, in geval van oorlog hulptroepen voor zijn leger te eischen. Hij sluit zich in hoofdzaak aan bij eene door Wilamowitz voor jaren uitgesproken en kortelijk geadtrueerde meening, die hij breder ontwikkelt en met bewijzen, uit de oude schrijvers en de oorkonden geput, tracht te staven.

Na te hebben betoogd dat de plaats van Thucydides, waarop vooral de heerschende meening gegrond is, volstrekt geen bewijzende kracht heeft, zet spreker uiteen dat slechts een zeer klein deel van het groote aantal onderdanige steden tot den dienst in het Attische leger verplicht was, krachtens verdragen, dezen steden na afval en daarop gevolgde onderwerping opgelegd. De overige zijn vrij van dienst, voor zoover niet voor sommige een dergelijke verplichting kan bestaan hebben, als gegolden heeft voor de steden van het Thracisch kustdistrict, die elkander, wanneer zij aangevallen werden, moesten bijstaan.

Ten slotte geeft hij aan, waarom de Atheners sedert ongeveer 450 vóór Chr. van hunne vroeger tegenover de bondsstaten gevolgde politiek zijn afgeweken.

De Voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of zij bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Nadat deze vraag toestemmend beantwoord is, geeft de heer Vleton eenige beschouwingen over den titel der bijdrage, waarin het woord *σιμαχοι* waarschijnlijk niet vertaald is, omdat het niet mogelijk schijnt zonder lange omschrijving een Hollandsche uitdrukking daarvoor te vinden. De spreker bedoelt bondssteden, die in geval van oorlog gehouden zijn aan Athene dienstplichtige manschappen te leveren, en heeft vermoedelijk de uitdrukking dienstplichtige bondssteden, waar Wilamowitz geen bezwaar tegen heeft, niet correct gevonden. Hij vraagt voorts of de spreker ook heeft nagegaan, hoe het stond met den dienstplicht der burgers in de bondssteden. De spreker antwoordt dat hij zich inderdaad in den titel gehouden heeft aan een term uit de oude schrijvers en dat hij niet opzettelijk heeft nagegaan, hoe het met den dienstplicht in de bondssteden gesteld was. Zijn indruk is evenwel dat die overal bestond.

Bij de thans volgende rondvraag wordt door den heer S. Muller Fzn., voor de boekerij aangeboden het eerste deel van Robert Fruin's verspreide geschriften met aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen, uit des schrijvers nalatenschap uitgegeven door P. J. Blok, P. L. Muller en S. Muller Fzn., 's-Gravenhage 1900, en door den secretaris namens de redactie Tome X, N°. 1 van de *Revue Bourguignonne de l'Enseignement supérieur*, Dyon 1900.

Hierma wordt de vergadering gesloten. Zij zal door eene buitengewone gevolgd worden.

VERSLAG OVER DE VIERING
VAN HET 2de EEUWFEEST DER KÖN. PREUSS.
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN.

Ondergeteekenden, door U afgevaardigd om de K. Akademie bij het tweede eeuwfeest der Berliner Akademie te vertegenwoordigen, hebben de eer U het volgende verslag uit te brengen.

Het feest, waaraan den 18^{den} Maart 's avonds eene vriendschappelijke ontmoeting voorafging, ving den 19^{den} aan met eene plechtige ontvangst van de leden der Akademie en de afgevaardigden door Z. M. den Keizer en Koning in de beroemde Witte Zaal van het Koninklijk Slot. De indrukwekkende plechtigheid opende met een Motette van Haydn en sloot met het Salvum fac Regem van Löwe, beide voorgedragen door het a cappella koor der K. Hoogeschool voor muziek. De voorzittende Secretaris Dr. Auwers voerde eerst het woord, daarna de Minister van Onderwijs Dr. Stute en eindelijk Z. M. de Keizer. Des avonds werden de leden en afgevaardigden onthaald op eene ook door Z. M. den Keizer bijgewoonde galavoorstelling in de Opera, waar Wagner's „Fliegender Holländer" gegeven werd. Den volgenden dag had de eigenlijke feestzitting plaats en wel in de groote zaal van het Abgeordneten-Haus. Na eene sonate van Gabrieli door Professor Joachim gedirigeerd en een kort openingswoord

van den voorzittenden Secretaris, hield Professor Harnack, de geschiedschrijver der Akademie, de feestrede die in alle opzichten uitmuntend was. Daarna had de ontvangst der afgevaardigden plaats, waarbij telkens voor een geheele groep één woordvoerder optrad, den vorigen dag door de tot die groep behoorende afgevaardigden daartoe aangewezen. Deze aanspraken werden telkens door een der secretarissen beantwoord. De voorzittende Secretaris sloot daarna de zitting, die eindigde met de hymne van Stadler „Grosser Gott, allmächtiger Gott”.

's Avonds had het groote feestmaal plaats, waaraan 300 personen deelnamen. Den volgenden dag werden verscheidene buitenlandsche afgevaardigden met de Secretarissen en enkele andere leden der Akademie aan de tafel van den Rijkskanselier vorst zu Hohenlohe-Schillingsfürst genoodigd, Vrijdag den 23sten aan die des Keizers zelven.

Uit het groot getal afgevaardigden bleek hoe hoog de Berliner Akademie in geheel Duitschland en in de overige Rijken van Europa en Amerika geschat wordt; uit het aandeel dat Z. M. de Keizer en de hooge Regeeringspersonen aan de feestviering namen hoe in Pruisen de Akademie beschouwd wordt als een der hoogste en edelste lichamen in den Staat. Meer dan eens werd het uitgesproken, dat met de grootste onbekrompenheid van Staatswege aan de Akademie de middelen verstrekt worden om dat wat zij als nuttig en noodig erkend heeft ten uitvoer te brengen. En het volk blijft niet achter. Dank zij vele giften en legaten beschikt de Akademie zelf over een aanzienlijk kapitaal. Eenige weinige jaren geleden werd haar door Mevrouw Menzel geb. Heckmann anderhalf miljoen mark geschenken, voor welk blijk van belangstelling zij bij deze gelegenheid eerelid der Akademie geworden is. Zij was in die hoedanigheid de enige dame die bij de ontvangst in het Koninklijk Slot en bij den feestmaaltijd tegenwoordig was. Uwe afgevaardigden konden den wensch niet onderdrukken, dat hier te lande dergelijke voorbeelden navolging mochten vinden, opdat ook onze Akademie eenmaal

(121)

de vleugelen kunne uitslaan en voor Nederland worden wat de Berliner Akademie voor Pruisen, het Institut voor Frankrijk is.

Uit de groote vriendelijkheid waarmede Uwe afgevaardigden ontvangen zijn, meenen zij te mogen afleiden dat de deelneming van de K. Akademie aan het feest der zuster-Akademie op prijs werd gesteld.

M. J. DE GOEJE.

VAN DER WIJCK.

DE DIENSTPLICHT DER LEDEN VAN HET EERSTE ATTISCH ZEEVERBOND.

BIJDRAGE VAN

U. Ph. BOISSEVAIN.

In de Myceensche periode, het oudste tijdvak der Helleense geschiedenis, dat zijn naam draagt van, en als 't ware gekarakteriseerd wordt door de in het Epos beroemde stad, met hare koepelgraven en haar burchtpoort, heeft het Attische land geen onbeteekenende rol gespeeld. De sage duidt het aan, de opgravingen hebben de sage bevestigd.

Maar in de op den Myceenschen tijd gevolgde eeuwen — de Grieksche Middeleeuwen noemt ze Eduard Meyer met een gelukkigen greep — treedt Attica zeer op den achtergrond. Wij hooren veel van Argos en van Sparta, hoe ze met elkander rivaliseeren en Sparta wast en Argos minder wordt, en van de groote dingen door de bloeiende steden aan de Klein-Aziatische kust gedaan, hoe ze, Miletus voorop, een zelden in de wereldgeschiedenis geëvenaarde kolonisatorische kracht ontwikkelen. En wij hooren ook, dat de steden op Euboea en de Staten aan den Isthmus en menig eiland van den Archipel met hen wedijveren en hen op zijde streven. En wij zien ten gevolge van aller vereende pogingen heel het oostelijk bekken der Middellandsche zee, met uitzondering van den Adriatischen inham en de dorre Afrikaansche kust ten Westen van het plateau van Barca, als tot een Grieksche binnenzee worden, waarvan slechts de Phoenicische kuststrook voor Helenen weinig genaakbaar blijkt; en, al blijft door den tegen-

stand van Carthagers en Etruriërs het Westelijk bekken grootendeels gesloten, we zien toch Massalia aan de verre Gallische stranden zich tot een brandpunt van Helleensche beschaving ontwikkelen, waarvan een laatste naschemer over is in het „*Gretia*”, waarmede nog de Middeleeuwsche cartograaf dit stuk der Provence aanduidde.¹⁾

Maar Athene heeft geen deel aan deze dingen; onder al die kolonien is geen enkele, uitgezonden door Attica. Het behoort in deze eeuwen tot de landen, die geen plaats hebben in de geschiedenis: was het niet om het Athene uit den bloeitijd, we zouden ons met Athene van de 9de en 8ste eeuw niet kunnen en niet willen bezighouden.

Als de Grieksche Middeleeuwen ten einde beginnen te gaan wordt de geest des nieuwe tijds, die de heerschappij van den adel schokt en als onvermijdelijken tusschenvorm de tyrannis schept, ook vaardig over het volk van Attica. Reeds zijn handel en industrie opgebloeid: Attische vasen en Attische olijfolie worden uitgevoerd; Solon doet reizen naar Cyprus en Egypte. Met de tyrannis neemt Athene plaats in de rij der staten van beteekenis.

Onder Pisistratus komt de toegang tot den Hellespont geheel in handen der Atheners: Sigeum aan de kust van Troas en de Thracische Chersonesus, weldra Lemnos en Imbros zijn Attisch bezit. Van een vast punt aan de Thracische kust uit stelt Pisistratus zich in verbinding met de vorsten van Macedonië, uit de goudmijnen van den Pangaeon wordt ook de schatkist van Athene gevoed. Bondgenooten vindt hij in Thessalië en Argos; met zijne ondersteuning wordt Lygdamis tyran van Naxos en het rijke eiland van Dionysos politiek afhankelijk van Athene. Met den machtigen Polycrates van Samos staat hij op goeden voet, moge ook de eene usurpator den anderen wantrouwend genoeg hebben aangezien. En hand aan hand met dit opkomen van Attica's politieke macht gaat de vermeerdering van de welvaart. Ook het Athene van

¹⁾) Tab. Peuting. 3, 1.

Pisistratus als Syracuse onder Gelo ἀνά τ' ἐδραμε καὶ ἐβλαστε¹); den lateren is zijne regeering de gouden eeuw. In één woord, Pisistratus legt het fundament, waarop het Athene van de 5e eeuw tot een mogendheid van den eersten rang zal worden.

Eerst komt echter nog een terugslag, schijnbaar althans.

Het jonge Perzische Rijk, dat al verder en verder westwaarts opdringt en zijn vangarmen reeds in het Noorden en in het Zuiden om de Grieksche wereld heeft heengeslagen, gaat eindelijk tot den aanval over. Wie er mede het eerst en het ergst onder lijden zijn de Atheners. Het land wordt door de burgers verlaten en aan de verwoesting van den vijand overgegeven. Te Athene zelf vestigt hij zijn hoofdkwartier. Ons land en onze haardsteden geven wij prijs, niet onze onafhankelijkheid. De Atheners zijn het, die èn voor tien jaren bij Marathon èn nu weder bij Salamis de vrijheid voor Griekenland redden. Zij niet alleen, zeer zeker, maar zij toch voor allen.

En zie, gelijk het steeds gaat, waar een volk voor ideale goederen den strijd waagt op leven en dood en in dien strijd de overwinning behaalt, de kracht van het Attische volk is, na den zege, als verdriedubbeld. Hoort men kleinmoedige stemmen die de Helleensche steden op de kust van Klein-Azië aan haar lot willen overlaten; — wij zullen de inwoners immers overbrengen naar ons land en hen daar woning geven: wij kunnen toch niet om hen te beschermen ten eeuwigen dage wachtdienst doen tegen Perzië, — zoo klinkt het uit den mond van de mannen van Marathon en Salamis: houdt gij uwe handen af van onze stamverwanten; wat ons aangaat, wij zullen niet dulden dat zij onder de heerschappij van den vijand terugkeeren²).

De bevrijden sluiten zich aan bij hun bevrijders. Sparta trekt zich terug. Athene wordt het officieel erkend hoofd. Dat is de wording van het eerste zeeverbond, de Delisch-

¹) Herod. 7, 156.

²) Herod. 9, 106.

Attische bond geheeten naar het oorspronkelijk sacraal en administratief middelpunt, Delos, en naar den Staat die er de opperste leiding van in handen had, Attica.

In de eerste jaren na de oprichting, 477, toen de bond op krachtige wijze aanvallend tegen Perzië optrad en later nog, zoolang de Atheners hunne rechten als *ηγέμονες* gematigd uit-oefenden en de vreeze der Perzen doorwerkte, bleef, niet-tegenstaande den afval en de onderwerping van Naxos en Thasos, de verhouding tusschen den leidenden Staat en de overige leden van den bond over het geheel van bevredigenden aard. De slapheid eenerzijds der bondgenooten, die den krijgsdienst weigerden en nalatig werden in het opbrengen van het tribuut, de toenemende overmoed van Athene aan den anderen kant verwrikte meer en meer de staatsrechtelijke basis van de Symmachie en verschoof de onderlinge verhouding der bondgenooten, tot na een langzaam maar gestadig vervormingsproces het oude Delisch-Attisch verbond zich had omgezet in *ἡ ἀρχὴ ἡ Ἀθηναῖων*.

Over de staatsrechtelijke grondslagen en omtrent de organisatie en administratie van deze Symmachie, vooral in haar tweeden vorm, zijn wij, inzonderheid door de talrijke inscripties sedert het midden van onze eeuw gevonden, vrij voldoende ingelicht. Toch niet in die mate dat er niet veel duisters zou zijn overgebleven en geen ruimte zou bestaan voor verschil van gevoelen, zelfs op hoofdpunten. Het is voor de bespreking van eene niet geheel onbelangrijke vraag ten opzichte van de militaire organisatie van den bond, dat ik voor eenige oogenblikken uwe aandacht wenschte te vragen.

De communis opinio virorum doctorum was steeds en is nog heden ten dage, schoon ik eene kentering meen te bespeuren, deze: ten tijde van den Peloponnesischen oorlog zijn de aan Athene onderdanige staten tot den krijgsdienst verplicht: de Atheners hebben het recht in geval van oorlog hulptroepen van hen te eischen.

Laat ik tot bewijs de woorden van Busolt in het 3^{de}

deel zijner Grieksche geschiedenis, van 1897, mogen citeeren (p. 228): „*Im Kriegsfalle mussten die Bündner gemäss dem an sie ergangenen Aufgebote den Athenern Zuzug und Heeresfolge leisten. Näheres über die Regelung der Dienstpflicht ist nicht bekannt.*” En: „*Das Volk konnte entweder ein allgemeines Aufgebot erlassen oder auch nur die Kontingente einzelner Städte aufbieten*”. Niet anders Gilbert in den 2de druk van zijn *Griechische Staatsaltertümer* (1893): in den Peloponnesischen oorlog worden de bondgenooten *ganz regelmässig zum persönlichen Kriegsdienst als Hopliten herangezogen* (2 p. 479). Ik noem slechts de standaardwerken, waarin de „*Stand der Wissenschaft*” van het oogenblik is uitgedrukt. Inderdaad zijn al degenen, die over dit punt geschreven hebben, niet weinigen, van hetzelfde gevoelen. Eén slechts, maar één die opweegt tegen velen, v. Wilamowitz, heeft reeds in 1880, in een excurs¹⁾ op zijn vermaarde rede „*von des Attischen Reiches Herrlichkeit*”, eene afwijkende meening verkondigd.²⁾ Hij zag, hoe weinigen der bondgenooten metterdaad in het Attische leger vertegenwoordigd zijn en trok daaruit de voor de hand liggende conclusie, dat van een algemeen geldende dienstplichtigheid geen sprake kan zijn. Men heeft hem bestreden,³⁾ later van zijne meening wel het een en ander geaccepteerd, maar is toch ten halve blijven staan; ’t geen ongetwijfeld vooral hierdoor veroorzaakt is, dat Wilamowitz de kwestie slechts zeer vluchtig heeft behandeld en daarenboven ook zelf van dwaling niet is vrij gebleven.

Ook hij toch heeft zich in de war laten brengen door eene bekende plaats van Thucydides (2, 9), waar de strijd macht en de hulpmiddelen der Lacedaemoniërs en die der Atheners bij het begin van den Peloponnesischen oorlog tegen elkander worden gewogen. De woorden door Thucydides, na de opsom-

¹⁾) Excurs IV (p. 71): *Dienstplicht der Bündner*.

²⁾) *Philologische Untersuchungen herausgegeben von A. Kiessling und U. v. Wilamowitz—Moellendorff*, I Aus Kydathen.

³⁾) Vgl. vooral Busolt, *zur Dienstplicht der Bündner*, *Rhein. Museum* 37 (1882) p. 637.

ming van de verschillende *ξύμμαχοι* der Atheners gebezigd τούτων ναυτικὸν παρείχοντο Χῖοι Λέσβιοι Κορκυραῖοι, οἱ δὲ ἄλλοι πεζὸν καὶ χρήματα zijn als 't ware de hoeksteen waarop de meening van de algemeene dienstplicht rust. Zij worden altijd en overal in de eerste plaats aangehaald, en ook Wilamowitz verklaart: „*Thukydides* 2, 9 sagt von den Bündnern dass sie den Athenern πεζὸν [lees πεζὸν] καὶ χρήματα stellten. also, eine beschränkte heranziehung derselben zum infanteriedienst muss allgemein gegolten haben”. Dat die *beschränkte Heranziehung* slechts een doekje voor het bloeden is, omdat hij juist tot de overtuiging was gekomen dat de dienstplichtigheid volstrekt niet algemeen gold, is duidelijk genoeg. Het is nog altijd de meening van Boeckh: „Doch ist nicht zu übersehen dass die unterwürfigen Bundesgenossen trotz dem Tribut bald auch zum Dienste auf den Flotten oder zu Lande angezogen wurden. So bemerkte Thukydides (2, 9) beim Anfange des Peloponnesischen Krieges gerade in Bezug auf die unterwürfigen Bundesgenossen, sie hätten Landtruppen und Geld geliefert” (1, 481), nog onderstreept door den bewerker van den derden druk, Max Fränkel (2, 95): „Beim Ausbruch des Peloponnesischen Krieges... hatten die tributpflichtigen Bündner auch noch Landtruppen zu stellen, wovon mithin nur die Chier, Lesbier und Korkyräer befreit waren (*Thuk.* 2, 9).”

Laten wij zien of de plaats bij Thucydides de daaruit getrokken conclusie rechtvaardigt. Eerst een opmerking vooraf. Van de leden van het Delisch-Attisch verbond, die in den aanvang allen autonoom waren en óf schepen stelden voor de bondsvloot óf een jaarlijksch tribuut voor de bonds-kas opbrachten ¹⁾, hadden in 431 alleen Chios en Lesbos hunne oude positie gehandhaafd: als vanouds voegden zich in oorlogstijd hunne eskaders bij de Atheensche yloot. Alle overigen waren tot onderdanen der Atheners geworden. Van *ξύμμαχοι* zijn zij veranderd in *ὑπῆκοοι*. Een woord bij Thucydides en ook elders wel herhaaldelijk voorkomend, maar dat

¹⁾ Thuc. 1, 96, 1.

men toch eigenlijk liever niet bezigt, en in allen gevalle nooit in officieel gebruik. Staatsrechtelijk zijn en blijven zij *ξύμμαχοι*¹⁾. Nu heeft Athene in de jaren tusschen 477 en 431 en ook daarna met verschillende staten en vorsten verbonden aangegaan, ik noem de Argiven, de Thessaliërs, de Messeniërs van Naupactus, Achaia, Phocis, de Macedonische vorsten, enz. Deze worden, het spreekt van zelf, ook aangeduid als *ξύμμαχοι*. Vandaar dat beide categoriën dikwijls onder den éenen naam *ξύμμαχοι*, bondgenooten, worden saamgevat. De plaatsen ontbreken niet, waar de twee soorten duidelijk van elkander worden onderscheiden. Zoo zegt Nicias bij Thucydides 6, 22, ὅπλιτας τε οὖν πολλούς μοι δοκεῖ χρῆναι ἡμᾶς ἄγειν καὶ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν ξυμμάχων τῶν τε ὑπηκόων καν̄ τινα ἐκ Πελοποννήσου δυνάμεθα ἢ πεῖσαι ἢ μισθῷ προσαγαγέσθαι en worden 6, 69, 3 'Αργεῖοι δὲ καὶ τῶν ξυμμάχων οἱ αὐτόνομοι tegenover τὸ ὑπήκοον τῶν ξυμμάχων gesteld, maar in vele gevallen heeft de lezer uit te maken welke categorie bedoeld is.

Om alle onduidelijkheid te vermijden zal ik de twee categoriën als *ξύμμαχοi* of *bondgenooten* en *ὑπήκοοi* of *onderdanen* onderscheiden.

Thucydides dan zegt op de genoemde plaats na de opsomming der Lacedaemonische bondgenooten: αὗτη Λακεδαιμονίων ξυμμαχία· Ἀθηναίων δὲ Χῖοι, Λέσβιοι, Πλαταιῆς, Μεσσήνιοι οἱ ἐν Ναυπάκτῳ, Ἀκαρνάνων οἱ πλείους, Κορκυραῖοι, Ζακύνθιοι, καὶ ἄλλαι πόλεις αἱ ὑποτελεῖς οὖσαι ἐν Ἑπειρῷ τοσοῦτδε, Καρία ἢ ἐπὶ Θαλάσσῃ <καὶ>²⁾ Δωρῖς Καρπὶ πρόσοικοι, Ἰωνία, Ἐλλήσποντος,

¹⁾ Er behoeft nauwelijks aan herinnerd te worden dat wij bij de Romeinen hetzelfde vinden. Onder den naam *socii* worden niet alleen de *populi liberi et foederati* maar ook zij begrepen, die zich aan de Romeinen onderworpen hebben. Een met het Grieksche *ὑπήκοος* overeenkomend adjetief of substantief ontbreekt zelfs in het Latijn. Met recht herinnert Mommsen hier aan het „*Leisetreten des römischen Herrenthums*“ (*Röm. Staatsrecht* 3 p. 724). Vgl. ook p. 723: „*Mehr noch als für die unterthänige Autonomie fehlt für die unbedingte Unterthänigkeit eine einfache und adäquate Bezeichnung; das klare Rechtsverhältniss wird in undeutlichen, zum Theil das Gegentheil besagenden Benennungen mehr verhüllt als ausgedrückt.*“

²⁾ καὶ ingevoegd door Wilamowitz, naar het mij voorkomt, terecht.

τὰ ἐπὶ Θράκης, νῆσοι ὅσαι ἐντὸς Πελοποννήσου καὶ Κρήτης πρὸς
ῆλιον ἀνίσχοντα [πᾶσαι αἱ Κυκλαδεῖς]¹⁾ πλὴν Μήλου καὶ Θύρας.
τούτων ναυτικὸν παρείχοντο Χῖοι, Λέσβιοι, Κορκυραῖοι, οἱ δ' ἄλλοι
πεζὸν καὶ χρήματα.

Men heeft reeds lang opgemerkt, dat de geschiedschrijver hier eerst noemt de vrije staten die met de Atheners een bondgenootschap hadden aangegaan, onder welke terecht een plaats wordt toegekend aan de Chiërs en Lesbiërs, de eenigen, zooals ik opmerkte, van het Delisch-Attisch Verbond die hunne autonomie hadden bewaard; en dat hij daarop laat volgen de geheele massa der onderdanen, onderscheiden naar de districten waarin zij verdeeld waren, blijkens de lijsten, die de ἀπαρχὴ τῆς Θεοῦ, het 60ste deel van den *Φόρος* dat aan de Athena op den burg werd gegeven, gespecificeerd opgeven onder deze hoofden: ὁ Καρικὸς Φόρος, ὁ Ἰωνικὸς Φόρος,²⁾ ὁ Ἐλλησπόντιος Φόρος, ὁ ἐπὶ of ἀπὸ Θράκης Φόρος, ὁ νησιωτικὸς Φόρος. Hij gaat dan aldus voort: „van dezen leverden de Chiërs Lesbiërs en Corecyraërs schepen voor de vloot, de overigen voetvolk en tribuut”. Volgt hier nu noodzakelijkerwijze uit dat de onderdanen behalve tot het oppbrengen van tribuut ook nog tot den dienst te velde verplicht waren? Laten deze woorden dan ook niet een andere opvatting toe? Zeker, stond er *οἱ δὲ ἄλλοι πάντες ὅσοι πεζὸν καὶ χρήματα*, of ook *οἱ δὲ ἄλλοι καὶ πεζὸν καὶ χρήματα*, de gangbare interpretatie ware de eenig juiste; alleen zou er uit volgen dat ook de bondgenooten met uitzondering der Chiërs Lesbiërs en Corecyraërs tribuut opbrachten, 't geen natuurlijk onzinnig zou zijn. Maar is, zooals de woorden luiden, eene andere niet minstens even gewettigd, nl. deze: de bondgenooten, — uitgezonderd altijd de genoemde drie zeestaten — de Plataeërs dus, de Messeniërs, de Acarnaniërs, de Zacynthiërs leveren troepen, de onderdanen tribuut? Als *A* troepen geeft en *B* geld,

¹⁾ *πᾶσαι αἱ κυκλαδεῖς* van den Laurentianus, *πᾶσαι αἱ ἄλλαι κυκλαδεῖς* der overige handschriften, is geschrapt door Dobree.

²⁾ Dat in dezen tijd het Carisch en het Ionisch district vereenigd zijn, is bekend.

hunne politiek te veranderen. Na de geweldige verliezen in Egypte vooral maar ook elders geleden en bij het inkrimpen van hun macht in Midden-Griekenland werd versterking van hunne militaire krachten dringende eisch der noodzakelijkhed. Die versterking hebben zij gezocht bij hunne onderdanen, voor wie ze thans niet meer bevreesd waren. Bij één besluit allen onderdanigen steden de dienstplicht op te leggen, was, zoo al niet volslagen onmogelijk, waar de verhouding van elke stad tot Athene bij speciaal verdrag was geregeld, toch ongetwijfeld niet uitvoerbaar, maar deed de gelegenheid zich voor, werd na afval de rechtspositie van onderdanen op nieuwe grondslag gevestigd, dan hebben zij die gelegenheid gretig aangegrepen om de weder onderworpenen tot dienstplicht te dwingen.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 14^{den} MEI 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BOOT, MATTHES, VAN BONEVAL FAURE, NABER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, VAN HELTEN, ROGGE, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, VAN DER VLIET en SPRUYT, secretaris.

De heer Roëll heeft bericht gezonden dat hij door ambtsbezigheden verhinderd wordt tegenwoordig te zijn.

Het Proces-verbaal der vorige gewone vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Daarna wordt het Proces-verbaal gelezen van de buiten gewone vergadering van 9 April 1900, en een schrijven van den Minister van Binnenl. Zaken van 25 April 1900, inhoudende de mededeeling, dat de benoemingen van de heeren

Dr. H. Kern tot voorzitter, Dr. S. A. Naber tot ondervoorzitter, en van de heeren Prof. Dr. G. Heymans te Groningen, Dr. S. J. Warren te Rotterdam, en Prof. Dr. J. van der Vliet te Utrecht tot gewone leden der letterkundige afdeeling door H. M. de Koningin zijn bekraftigd.

De nieuwe leden worden door den secretaris binnengeleid en door den voorzitter verwelkomd met een rede, waarin hij ten slotte de hoop uitspreekt dat de vruchten hunner wetenschappelijke werkzaamheid dikwijls aan de Akademie ten goede zullen komen.

De secretaris deelt mede dat ingekomen is, behalve het reeds vermelde schrijven van den Minister van Binnenl. Zaken:

1e een schrijven van den heer V. Bouton, éditeur du *Héraut Gelre* over de voortzetting van dit werk;

2e voor de boekerij van de auteurs: Het stroomgebied van de Tomasa-rivier door Alb. C. Kruyt, overdruk uit het Tijdschrift van het Koninkl. Nederl. Aardrijksk. Genootschap 1899, *Laudativa* door Cajetanus Valenza te Cefalù (Sicilië), *Lamenta* door W. Siddons Young te Malvern, Engeland;

3^e berichten van de nieuwe leden dat zij de benoeming aannemen;

4^e twee brieven van den secretaris der Königl. Akademie te Berlijn, beide van 30 April l.l., en inhoudende, de eene een dankbetuiging wegens de belangstelling in het door haar gevierde feest en bericht dat eerstdags een exemplaar van eene „Festbeschreibung” zal worden gezonden; de andere de mededeeling dat de leiding der interacademiale associatie voor den tijd van Mei tot December 1900 op Parijs is overgegaan en daar waarschijnlijk aan de Académie des Sciences zal worden toevertrouwd.

De heer Verdam houdt daarna zijn aangekondigde voordracht over enkele plaatsen van den Reinaert. Vooreerst over vs. 2680, waarin hij de lezing van het Combburgsche hs. *past*,

welke door de uitgevers na Grimm uit den tekst is verbannen, als de ware aanwijst. Dat dit woord in de middeleeuwen de beteekenis gehad heeft van geld, door schoolkinderen betaald voor het gebruik der schoolboeken, blijkt uit een artikel in den te Leuven in 1485 gedrukten *Vocabularius copiosus* („past in 't scole, *pecunia illa pro libris lectis vel legendis*“) en uit eene plaats bij Kesper, *Geschiedenis van het gymnasium te Gouda*, blz. 26. De woorden van Cuwaert over Rijn, het vroeg gestorven hondje, behelzen eene herinnering uit zijne schooljaren, zooals ook uit de middeleeuwsche Latijnsche vertaling van den Reinaert kan worden aangetoond.

Bij Reinaert I, 2867: „gi moget u siele aen mi scoeyen”, d. i. „gij kunt (door mijn bedevaart te bevorderen) aan uwe ziel het voor hare reis noodige schoiesel bezorgen”, stelt spreker in het licht dat deze uitdrukking niet is, zooals zij is genoemd „eene stoute, maar fraaie figuur”, dus eene door den dichter uitgedachte beeldspraak, maar eene uitdrukking uit den volksmond, zooals hij bewijst door nog heden bestaande soortgelijke uitdrukkingen in het Westvlaamsch, en door analoge termen in het oudgermaansch, medegedeeld door Grimm in zijne mythologie. Hij herinnert daarbij aan dendl. spreekwijze „een veer van den mond kunnen blazen”, waarin men eveneens eene gelukkige beeldspraak zou vermoeden, doch die, zooals Dr. Beets in *Noord en Zuid* waarschijnlijk heeft gemaakt, berust op een werkelijk bestaan hebbend gebruik om te onderzoeken of een verwonde nog ademde.

Naar aanleiding dezer plaats bespreekt de heer Verdam nog een mnl. uitdrukking, waarin eveneens oud-heidensche herinneringen zijn verscholen, mnl. „iemands caproen staat *in 't noorden*”, d. i. *verkeerd, scheef*, als uitdrukking eener slechte luim of onaangename gemoedsstemming, en een andere, waaraan een oud-christelijke legende ten grondslag ligt, nml. de in verschillende mnl. geschriften voorkomende uitdrukking *olie der ontfermicheit*, welke eene toespeling bevat op eene in het Evangelie van Nicodemus medegedeelde legende van

Adam, zooals reeds jaren geleden door den heer Tideman in zijne uitgaaf van het „Boec van den Houte” is aangetoond.

De voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of zij kan afgestaan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Aan dit verzoek kan de spreker niet voldoen, daar hij aan zijne verhandeling eene andere bestemming gegeven heeft.

De heer Van Helten vraagt opheldering over de geschiedenis van het woord *pasta* en wijst er op dat ook de Friezen het rijk van den Booze in het Noorden zochten. De heeren Tiele, Kern en Speyer herinneren dat dezelfde associatie tusschen het Noorden en datgene, wat op de een of andere wijze verkeerd is, ook voorkomt bij de Perzen, de Indiërs en bij Homerus. De heer Tiele brengt de uitdrukking „op kousen en schoenen naar den hemel gaan”, die vooral op de Remonstranten werd toegepast, ter sprake en meent dat de bedoeling daarvan moet geweest zijn „niet barrevoets, dus op een gemakkelijker wijze naar den hemel gaan”. Nadat de spreker deze verschillende opmerkingen beantwoord heeft, wordt de discussie gesloten.

Nadat de heer Kern het voorzitterschap heeft overgedragen aan den heer Naber, krijgt hij het woord tot het houden zijner aangekondigde bijdrage over de woorden *duit* en *hui* (*wei*) als voorbeelden eener eigenaardige klankontwikkeling. Na opgemerkt te hebben dat de *ui* in de woorden *duit* en *hui* klinkt als bijv. in *lui*, *sluier*, anders dan bijv. in *huis*, *uit*, *luid* ontwikkelt spreker eene theorie omtrent de klankveranderingen, die genoemde twee woorden achtereenvolgens ondergaan hebben, alvorens den thans bestaanden vorm aan te nemen. *Duit* luidde blijkens het overeenkomend oudnoorsch *thueiti* of *thueit*, oudtijds *thwaiti* of *thwait*; *hui* komt overeen met ags. *hwaig*, hetgeen doet besluiten tot een Nederl. vorm *hwaigi*, *hwaigja*. In deze woorden werd de halfklinker gevocaliseerd, zoodat ontstond *thuaiti* (*thuait*) en *huai(g?)i*, door invloed der volgende *a* ging *u* over in *o*. De vocali-

seering der halfklinkers moest noodzakelijk verspringing van den klemtoon ten gevolge hebben. Daar een onmiddellijk op den klemtoon volgende lange klinker of tweeklank licht verkorting ondergaat, werd uit *thoait*, later in 't Nederl. *dóeit*, en uit *hoaigi*, later *hoeigi*: *dóit* en *hói*. De *i* bewerkt klankwijziging (Umlaut) der *o*, en de klank in *duit* en *hui* is niets anders dan de „Umlaut“ der korte *o*, verbonden met een volgende *i*.

De waarnemende voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of die bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. De spreker wil met de beslissing daarover nog eenigen tijd wachten.

De heer Van Helten doet naar aanleiding van 't gehoorde enige vragen: 1°. of de medeklinker in 't veronderstelde Gotische *hwai(g?)i* niet eerder een *ddj* zou geweest zijn; 2°. of de *u* in *zuster* niet op dezelfde lijn moet gesteld worden als in *tusschen* uit *twisken*; 3°. of de verklaring, door den spreker gegeven als zou *komen*, Oud-noorsch *koma*, onstaan zijn uit *kvomen*, en dit uit *kveman*, te verdedigen is tegenover de vrij algemeen door Duitsche geleerden aangenomen stelling dat *koma* een werkwoord is als *trudan*, beantwoordende aan de werkwoorden der 6de klasse der Sanskritgrammatika; 4°. welke waarde men heeft toe te kennen aan de in 't Plat-duitsch voorkomende schrijfwijze *hui*? De heer Kluyver merkt op dat indertijd door Cosijn in de Taalkundige Bijdragen (I, 94) gesproken is over *devy*, *doy*, meisje, in de 17de eeuw niet ongewoon; Cosijn acht het aldaar moeilijk te bewijzen dat dit in verband staat met Gotisch *thivi*, hoewel het er zeer op gelijkt.

De spreker antwoordt op de vragen van den heer Van Helten dat de medeklinker *g* in 't veronderstelde Gotische woord inderdaad twijfelachtig is, gelijk hij zelf trouwens gezegd had; dat het hem echter te doen was om op de gemakkelijkste wijze te zeggen tot welke declinatie het woord behoorde, hetgeen onafhankelijk is van den medeklinker der tweede

lettergreep; dat z. i. niet raadzaam is buiten hooge noodzakelijkheid een andereu vorm voor *komen* te veronderstellen dan 't Got. *qiman* heeft, welks klinker met die in Lat. *venio* overeenstemt, te minder omdat de overgang van *kweman* is *kwomen*, *komen* langs zuiver mechanischen weg verklaard kan worden; dat de uitspraak van 't Platduitsche *hui* hem onbekend is, zoodat hij niet durft beslissen of dit *hui* evenvoudig een uit het Hollandsch overgenomen spelling is dan wel te beschouwen is als ontstaan uit *hu* + een volgende *i*. Op de vraag van den heer Kluyver antwoordt de spreker, ten gevolge van misverstand, dat *thiwi* etymologisch niets met *thweit, duit* gemeen heeft.

Nadat de heer Naber het voorzitterschap weder aan den heer Kern heeft overgedragen, volgt de rondvraag, waarbij de heer Boot namens den heer L. Michelangelo Billia te Turijn voor de boekerie aanbiedt een drietal kleine geschriften, getiteld: *La tirannide del lunario* Turijn 1900; *La religione nell'Educazione*, Turijn 1900; *l'Objet de la connaissance humaine* Parijs 1900. Daarna wordt de vergadering gesloten.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 11^{den} JUNI 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, VAN BONEVAL FAURE, NABER, DE PINTO, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, TIELF, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, SILLEM, BLOK, VAN DER LITH, KARSTEN, ROGGE, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, WARREN, VAN DER VLIET en SPRUYT, secretaris.

De heer Völter heeft bericht gezonden dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is:

1°. een schrijven van Zijne Excellentie, den Minister van Buitenlandsche Zaken van 6 Juni 1900 ter aanbieding van een exemplaar van de processen-verbaal der Internationale Vredesconferentie;

2°. prospectussen van het Congrès international de bibliographie, van 16—18 Aug. e. k. te Parijs te houden, ingezonden door het Comité d'organisation;

3°. een schrijven van de heeren J. Six en W. Six, ter begeleiding van een lichtdruk van het portret huns vaders Jhr. Dr. J. P. Six, benevens een exemplaar van de „Biographie de M. J. P. Six par son fils J. Six”, overdruk uit het Journal international d'Archéologie;

4°. Bulletin historique du diocèse de Lyon, paraissant tous les deux mois sous le patronage des facultés catholiques de Lyon, 1e Année n°. 1, met een circulaire van den Directeur, waarin deze ruiling met de *Verslagen en Mededeelingen* voorstelt;

5°. een brief van den heer J. C. Traversier te Parijs, begeleidend de aanbieding voor de boekerij van een manuscript, getiteld: Les Pays-Bas et quelques villes avoisinantes d'après des manuscrits inédits du Président Partarrieu-Lafosse, de son vivant président de chambre à la cour d'appel de Paris, bevattende eenige reisaanteekeningen uit 1833;

6°. voor de boekerij van de schrijvers:

Ph. Holitscher te Buda-Pesth, Giordano Bruno. Drama. Stuttgart, zonder jaartal, met geleibrief;

De Wajang Orang Pręgiwå in den Kraton te Jogjākartå in Juni 1899, door Dr. J. Groneman. Met lichtbeelden op last van Z. M. den Sultan Xaměngkoe Boewåna VII vervaardigd door den hoffotograaf K. Cephas, Semarang 1899;

Het onechte kind tusschen de ongehuwde moeder en den „beweerden” of gerechtelijken vader door Jhr. Mr. W. F. Rochussen, 's-Gravenhage 1900.

Dertien grootendeels kleinere geschriften van den heer L.

Michelangelo Billia te Turijn, door hem aangeboden door middeling van Prof. J. C. G. Boot en getiteld :

- Il nuovo risorgimento. Periodico di filosofia, scienza dell' educazione e studi sociali, Anno VI (1896), VIII (1898), X (1900), Fasc. I, II, III, IV;
- Ernesto Naville ed il libero arbitrio. Turijn 1900;
- L'unita dello scibile..... „ (zonder jaartal);
- Sull' ipotesi dell' evoluzione..... „ 1897;
- Una fissazione hegheliana „ (zonder jaartal);
- Sul principio di divisione della scienza dell' educazione Milaan 1892;
- L'esiglio di S. Agostino Turijn 1899;
- Difendiamo la famiglia „ 1893;
- Lezioni di filosofia della morale.... „ 1897.

Daarna geeft de heer De Louter zijne aangekondigde bijdrage over de rechtsquaestie in Finland. In een inleidend woord wijst hij op den weelderigen bloei der natuurwetenschappen als kenmerk der 19de eeuw, in tegenstelling van de schijnbare armoede der zoogenaamde zedelijke wetenschappen, inzonderheid van die des rechts. Hier toch heerscht de *Staat*, die, welke ook het verschil van meening zij over zijn inrichting en werkzaamheid, zelf onveranderlijk en onaantastbaar schijnt. Toch zijn recht en staat organismen, die als alle andere onderhevig zijn aan onophoudelijke verandering en telkens nieuwe vormen aannemen, welke een opzettelijk en onbevangen onderzoek vereischen. Spreker wil dit aantoonen bij de rechtsverhouding tusschen Rusland en Finland, naar aanleiding van de bekende feiten, welke alom zulk eene levendige belangstelling hebben gewekt. Schiep het staatkundig leven der volken hier nieuwe rechtsinstituten of slechts een nieuw voorbeeld van bekende typen?

In de *eerste* plaats wordt aangetoond dat Keizer Alexander I in 1809 niet slechts burgerlijke rechten, doch ook constitutioele instellingen aan Finland heeft geschenken. Dit wordt achtereenvolgens bewezen uit den tekst der betreffende oor-

konden; uit de politieke omstandigheden dier dagen; uit de gezindheid en het karakter van Alexander; uit zijn latere regeeringsdaden en uit de uitdrukkelijke bekraftiging der in 1809 verzekerde rechten door al zijne opvolgers.

In het *tweede* of hoofddee onderwerpt spreker den rechts-toestand, op deze wijze ontstaan, aan een nader onderzoek. Men onderscheide daarbij scherp tusschen de staats- en de volkenrechtelijke stelling van Finland. Staatsrechtelijk is Finland geen provincie doch zelf een Staat, ofschoon zonder souvereiniteit. — Het heeft een eigen grondgebied, een eigen volk, eigen staatsregeling, wetten en bestuursorganen. Finland oefent binnen eigen rechtsgebied een gezag uit, dat aldaar het hoogste is, en in laatste instantie beslist, dat daarom den naam van opper- of staatsgezag verdient. Ten onrechte wordt het laatste kenmerk miskend door Jellinek, die wel de souvereiniteit als onnoodig verwerpt, daarentegen voor het staatsgezag onmisbaar acht dat het zijn oorsprong heeft in zich zelf. Dit laatste noemt spreker dubbelzinnig en willekeurig. Naar zijne meening zijn oorsprong en duurzaamheid van ondergeschikt belang, beslissend daarentegen *aard* en *werking* van het gezag. Voldoen deze aan de essentiële vereischten van oppergezag, dan wordt het staatskarakter niet opgeheven, doordien sommige organen aan meerdere Staten gemeen zijn, zooals bij volkenrechtelijke verbindingen meermalen voorkomt.

Volkenrechtelijk is Finland onafscheidelijk met Rusland verbonden. Dit volgt uit de historische bronnen niet minder duidelijk dan zijn staatskarakter. Daarom is de rechtsband tuschen Rusland en Finland geen bloot *personele unie*; ook geen *reëele unie*, die uit vrijwillige toetreding der leden ontstaat en op rechtsgelijkheid berust; doch een eigenaardige vorm van unie, die volkenrechtelijk één ondeelbaar internationaal rechtssubject vormt, doch staatsrechtelijk uit twee ongelijke deelen bestaat, welke, onder ééne kroon vereenigd, elk naar eigen wetten en instellingen worden geregeerd en waarin bovendien het eene deel tevens het uitsluitend recht heeft om den samengestelden Staat als rechtspersoon te vertegenwoor-

digen en zijne internationale belangen en rechten te behartigen en te handhaven.

Ten aanzien der *rechtsgevolgen*, welke in de *derde* plaats in aanmerking komen, betoogt spreker dat zij staatsrechtelijk verbindend zijn, doch elken internationalen waarborg missen; m. a. w. dat elke vreemde inmenging is uitgesloten, doch dat de bestaande instellingen rechtens slechts langs wettelijken weg en in den wettelijken vorm, zooals deze door de bestaande constitutie zijn voorgeschreven, kunnen worden gewijzigd.

Spreker drukt ten slotte het vertrouwen uit dat wijs beleid en goede trouw den Russischen Keizer zullen weerhouden zijn woord te breken en de politiek zijner voorvaderen te verloochenen door misbruik te maken van zijn feitelijke overmacht.

De voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of die bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*.

De spreker zegt dat het stuk een andere bestemming heeft. Mocht deze onverhoop niet worden bereikt, dan zal hij het gaarne voor de *V.* en *M.* afstaan.

De heer van der Lith zou gaarne des sprekers gevoelen vernemen over de bewering van Russische rechtsgeleerden dat de verklaring van Alexander I als zijnde een éénzijdige, door den Russischen vorst teruggenoomen kan worden. Voorts vraagt hij of volgens sprekers beschouwing vele „onderhoorigheden” in Ned. Indië, zooals Boni, niet als staten beschouwd moeten worden.

De heer Naber wijst op de schijnbare tegenstrijdigheid dat Alexander I het woord „incorporé”, op Finland toegepast, in een Russisch staatsstuk schrapte, terwijl toch hetzelfde woord met dezelfde toepassing bleef staan in het tractaat met Zweden, waarbij Finland werd afgestaan.

Spreker antwoordt den heer van der Lith dat de bedoelde „onderhoorigheden” in Nederl. Indië volgens zijn gevoelen stellig staten zijn, en dat de bedoelde Russische bewering onjuist is, omdat het hier niet geldt internationaal, maar in-

wendig recht, waarbij het staatsgezag altijd éénzijdige verklaringen aflegt. De opmerking van den heer Naber is juist; maar de tegenstrijdigheid is inderdaad schijnbaar, want het Russisch staatsstuk, waarin Alexander I het woord *incorpore* schrapte, regelde de staatsrechtelijke positie van Finland; in het traktaat werd hetzelfde woord in volkenrechtelijken zin gebruikt.

Bij de rondvraag deelt de heer Sillem mede dat hij sinds lang een werk onder handen heeft, dat hij gaarne eerstdaags in de Verhandelingen der Akademie zou uitgeven. Hij deelt het een en ander over de strekking van het werk mede, dat voornamelijk bestaan zal uit tabellen van de prijzen der verschillende levensbehoeften in de 14de en 15de eeuw, geput uit Utrechtsche bronnen, waarop Mr. S. Muller Fzn. zijne aandacht heeft gevestigd.

De voorzitter benoemt eene commissie om rapport uit te brengen over deze verhandeling. Als leden dier commissie worden door hem aangewezen de heeren S. Muller Fzn. en Fockema Andreae. De heer Fockema Andreae, ter vergadering tegenwoordig, neemt de benoeming aan; den heer S. Muller Fzn. zal van die benoeming mededeeling gedaan worden.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 10^{den} SEPTEMBER 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BOOT, MATTHES, NABER, VAN DER WIJCK, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, S. MULLER FZN., P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, POLAK, KLUYVER, BLOK, ROËLL, ROGGE, GROENEVELDT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, HEYMANS, VAN DER VLIET en SPRUYT, secretaris.

De heeren Fockema Andreeae, Chantepie de la Saussaye en Warren hebben medegedeeld dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

• Ingekomen is:

1^e Bericht van Mr. S. Muller Fzn., dat hij de benoeming als rapporteur over Mr. Sillem's verhandeling aanneemt;

2^e Voor de boekerij:

Van den heer A. Pierantoni, professor in de rechten te Rome, drie brochures, getiteld: L'impero britannico e la Repubblica del Transvaal; I progressi del diritto internationale nel Secolo XIX; Gli avvocati di Roma antica, en een italiaansche vertaling van Horatius' Carmen Saeculare;

Van den heer J. G. Whiteley te Baltimore twee brochures getiteld: The enthronement of Her Majesty Queen Wilhelmina, en: Les rapports de l'Angleterre et du Transvaal au point de vue du droit international. Traduction de F. Funck-Brentano;

Van het buitenlandsch lid Prof. Paul Fredericq te Gent: Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Nederlandicae. Verzameling van stukken, betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden, uitgegeven door Paul Fredericq. Deel IV, Gent en 's-Gravenhage 1900.

3^e Een schrijven van Mr. H. J. van Leeuwen van 5 Juli ll. met bericht van het overlijden op 4 Juli 1900 van zijn schoonvader Dr. C. M. Francken, oud-hoogleeraar van de Utrechtsche Universiteit, rustend lid der Akademie. Naar aanleiding van dit schrijven, dat met een brief van rouwbeklag beantwoord is, wijdt de voorzitter enige woorden aan de nagedachtenis van den overledene, die tot aan zijn sterfdag ijverig werkzaam is gebleven op zijn terrein, de Latijnsche letteren, maar wiens doofheid en andere ongesteldheden hem sinds lang verhinderden de vergaderingen bij te wonen. Hij hoopt dat Francken's verdiensten weldra hier door een bevoegd beoordeelaar zullen herdacht worden.

Namens de Commissie, bestaande uit de heeren Fockema Andreae en S. Muller Fzn., brengt de laatstgenoemde een verslag uit over de in Juli ll. door den heer Sillem aangeboden

verhandeling. Uit het materiaal, dat de rekeningen van het Utrechtsche Domkapittel geven, heeft de heer Sillec tabellen opgemaakt, die de wisselende graanprijzen aangeven voor ieder jaar in de periode van 1393 tot 1695, en die, in verband met andere, vroeger door Fruin verkregen uitkomsten, het middel aan de hand doen om de koopkracht te bepalen van het in die jaren te Utrecht betaald arbeidsloon. De conclusie van het rapport over deze verhandeling is dat de wenschelijkheid van de opneming dezer zeer belangrijke en hoogst nuttige bijdrage in de werken der Akademie niet aan twijfel onderhevig schijnt te zijn. De vergadering vereenigt zich bij acclamatie met deze conclusie.

Daarna geeft de heer Rogge zijn aangekondigde bijdrage over de briefwisseling tusschen Nicolaas van Reigersberch en Hugo de Groot, die in de bibliotheken der Remonstrantsche gemeenten van Amsterdam en Rotterdam bewaard wordt. Spreker deelt het een en ander mede over de geschiedenis dezer correspondentie en de eigenaardige moeilijkheden, die de lezing dezer brieven, vooral die van De Groot's brieven, den lezer aanbiedt. Hij behandelt daarna meer in het bijzonder de pogingen, door Van Reigersberch en zijne geestverwanten van 1625 tot 1627 in het werk gesteld om een algemeene amnestie tot stand te brengen, waarbij de vonnissen, tijdens den strijd van Remonstranten en Contra-Remonstranten geveld, te niet zouden worden gedaan. Over deze pogingen, die — zooals men weet — ten slotte geenszins tot het beoogde resultaat hebben geleid, en over de daarmede in verband staande personen en tijdsomstandigheden, geven de brieven van Nicolaas van Reigersberch een zeer gewenscht licht.

De Voorzitter betuigt den spreker den dank der vergadering en vraagt of zijne bijdrage bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. De spreker zegt dat de inleiding van zijn bijdrage een andere bestemming heeft, maar dat hij het vervolg gaarne voor dit doel zal afstaan. De heer Blok wenscht van den spreker te vernemen of hem bij de correspondentie veel gebleken is van bemoeiingen van Van der

Mijle, den schoonzoon van Oldenbarneveldt, die onder den schuilnaam van „Buurman” daarin moet vermeld worden.

Nadat de heer Rogge deze vraag toestemmend beantwoord heeft, wordt de discussie gesloten.

Bij de rondvraag biedt de heer Matthes een exemplaar aan van zijn Boegineesche vertaling van het Boek der Kronieken en de heer Wildeboer een exemplaar van den derden druk van zijn werk, getiteld: „Het ontstaan van den Koran des Ouden Verbonds. Historisch-critisch onderzoek door Dr. G. Wildeboer”.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

RAPPORT OVER EENE VERHANDELING

VAN

Mr. J. A. SILLEM.

Vele jaren geleden is het ons betreurd medelid Fruin gelukt, aan de huishouding eener Utrechtsche abdij het bewijs te ontleenen, dat onze veertiende eeuwsche landsheeren door geldvervalsching hunne onderdanen voortdurend op bedenkelijke wijze hebben beetgenomen, met het gevolg, dat de aan de arme lieden in de handen gestopte knollen in toenemende mate alleen uiterlijk bleven gelijken op de door hen begeerde citroenen.

Doch niet alleen het bestaan van dit feit, reeds vroeger niet onbekend, werd zoodoende bewezen, maar ook de omvang van het misdrijf werd door Fruin, voorgelicht door de rentmeesters van St. Paulus, geconstateerd: met nauwkeurigheid heeft hij aangewezen, hoeveel zilver de middeleeuwsche muntstukken bij den aanvang der operatie bevatten, en hoe weinig van het edele metaal na de jarenlang voortgezette behandeling daarin was overgebleven.

Een belangrijk resultaat, belangrijk vooral voor ons, die ons meer en meer er op toelichten om de sociale toestanden van vroegere eeuwen te leeren kennen en begrijpen, en op

wier weg vooral de geschiedenis der middeleeuwen telkens talooze moeilijkheden doet verrijzen. Wij weten thans, dat de arbeider, wien in een bepaald jaar een zeker aantal penningen als dagloon werd uitgekeerd, in vrij wat ruimer omstandigheden verkeerde dan zijn zoon, die eenige jaren later voor hetzelfde werk juist hetzelfde aantal penningen ontving; en wij kunnen zelfs nog nagaan, *hoeveel* welgesteld der vader dus was dan de zoon. Maar Fruin's onderzoeken vergunnen ons toch nog altijd slechts bij benadering te oordeelen: alleen vergelijkenderwijs, relatief niet absoluut, kunnen wij de welgesteldheid der loontrekkenden vaststellen. Want het was dezen niet te doen om het bezit eener zekere hoeveelheid zilver, doch om levensbehoeften, allereerst 'om brood. Open blijft dus nog de vraag naar de koopkracht van het door hen verdiente zilver.

Uit het materiaal, dat de rekeningen van een ander Utrechtsch gesticht, van het Domkapittel, bevatten, heeft ons medelid Sillem thans deze vraag trachten te beantwoorden. En met bijzonder gelukkig gevolg. Hij is er in geslaagd tabellen samen te stellen van de waarde van het graan (het voedingsmiddel bij uitnemendheid, dat gewoonlijk bij voorkeur gebruikt wordt voor het bepalen van de koopkracht van het zilver) op de Utrechtsche markt in de jaren 1393—1695,— en wel althans over de jaren 1495—1643 zeer volledige, maandelijksche tabellen. Zodoende heeft hij voor toekomstige arbeiders op dit veld hunne taak belangrijk vereenvoudigd. Immers zijn werk geeft een gemakkelijk bruikbare ligger, waaraan voortaan ieder, die wenscht na te gaan hoeveel voedsel een arbeider in een bepaald jaar zich voor zijn dagloon kon verschaffen, deze gewenschte zekerheid zal kunnen ontleenen zonder zich de grote moeite te geven om te zoeken naar den prijs, waarvoor voedingsmiddelen in het bedoelde jaar te koop waren. En zijne tabellen zijn onwraakbaar, daar zij ontleend zijn aan officieele gegevens, — aan opgaven, verstrekt door de beëdigde Utrechtsche graanmeters zelven.

Natuurlijk mogen die gegevens alleen voor Utrecht zelf

met volkommen vertrouwen worden aangenomen, en dit bezwaar klemt veel meer dan thans in de middeleeuwen, toen de gebrekke communicatiemiddelen groote prijsverschillen mogelijk maakten op betrekkelijk nabij gelegene markten. Maar met dat al, reeds veel is gewonnen, nu wij althans voor ééne plaats betrouwbare gegevens bezitten omtrent den loop der koopkracht van het zilver in de latere middeleeuwen.

Van de koopkracht *van het zilver*, zeiden wij. En dat terwijl de tabellen eigenlijk spreken van de koopkracht *van het geld*, — van de Utrechtsche muntstukken, door den heer Sillem in zijne tabellen genoemd. Doch het verschil is voor de meeste der behandelde jaren slechts denkbeeldig. Immers zoodra een lid van het geniale Bourgondische vorstenhuis plaats genomen had op den bisschopszetel, zien wij (de tabellen leeren het ons) ook te Utrecht het geknoei met het geld dadelijk ophouden; de verhouding van de munt tot de rekenmunt wordt constant, en zekerheid in het gebruik van het geld ontstaat. Ook voor de vroegere jaren heeft de heer Sillem de onzekerheid weggenomen door vermelding ook van de rekenmunten. Zéér gelukkig, want zijne tabellen leeren ons nu meteen, dat de burgerij zich door hare vorsten geen oogenblik heeft laten bedotten en onmiddellijk, als het geld slechter werd, de prijzen heeft verhoogd. De arbeider, die de slechtere penningen ontving, ondervond dus dadelijk het nadeel daarvan. Al heeft hij den samenhang denkelijk niet begrepen, het werd hem onmiddellijk duidelijk, dat hij bedrogen was, als hij den winkel betrad van zijn bakker, die geen oogenblik aarzelde voor zijn brood meer slechte penningen te eischen dan hij vroeger goede had ontvangen, — en wel juist zóóveel meer als het verschil in beider intrinsieke waarde bedroeg. Want het verkeer had onmiddellijk het bedrog ontdekt en de vervalschte munt op de juiste waarde genoteerd.

Toch, al levert de vermelding der Utrechtsche munten als waardemeter van het Utrechtsche graan ons dus een voordeel, waar het de bestudeering geldt van zuiver Utrechtsche toestanden, — voor de toepassing der tabellen op toestanden

buiten Utrecht levert deze vermelding een bezwaar. Wellicht zou derhalve Mr. Sillem her, die zich met dezen bezighouden, verplichten door de zilverwaarde dezer Utrechtsche munten nog te berekenen en bij zijne tabellen aan te teekenen. Enkele opmerkingen, die de hoofdzaak niet raken, hebben wij ons nog veroorloofd schriftelijk aan de aandacht van Mr. Sillem te onderwerpen. Hoe hij echter ook daarover oordeelen zal, de wenschelijkheid van de opnieming dezer zeer belangrijke en hoogst nuttige bijdrage in de werken onzer Akademie schijnt ons niet aan twijfel onderhevig te kunnen zijn.

S. MULLER Fz.

FOCKEMA ANDREAE.

DE BRIEFWISSELING TUSSCHEN NICOLAAS VAN
REIGERSBERCH EN HUGO DE GROOT.

Het is bekend dat Hugo de Groot een drukke briefwisseling onderhield met zijn zwager Nicolaas van Reigersberch. C. Brandt en Adr. van Cattenburg hebben er het eerst de aandacht op gevestigd, toen zij bij het schrijven van hunne „Historie van het leven des heeren Huijg de Groot” daaraan belangrijke bijzonderheden ontleenden. Deze correspondentie, welke tamelijk volledig bewaard is gebleven en thans berust onder de handschriften van de Remonstrantsche gemeenten te Amsterdam en Rotterdam, bevat echter vrij wat meer dan de uittreksels, die bovengenoemde geschiedschrijvers ons geven. Zij vangt aan na de ontvluchting van De Groot in 1621 en loopt door tot kort voor diens dood in 1645. Zij handelt niet over huishoudelijke of geleerde onderwerpen, maar over de staatkundige aangelegenheden van dien tijd. Voor de geschiedenis van onze Republiek zijn inzonderheid de brieven van Reigersberch van belang, die van De Groot toch, voor zoover zij niet op zijn persoon betrekking hebben, bevatten meerendeels mededeelingen omtrent hetgeen hij in zijne omgeving te Parijs waarnam. De eerste, die op zichzelf een geheel vormen, laten zich gevoegelijk in drie groepen verdeelen, al naar ze geschreven zijn tijdens het leven van Maurits, gedurende het stadhouderschap van Frederik Hendrik en in den

tijd van de Zweedsche ambassade ¹⁾). In de beide eerste groepen treedt de persoon van De Groot zeer op den voorgrond. Het is van den aanvang de vraag wat er gedaan kon worden, om hem met eere in het vaderland terug te brengen. Hoe weinig hierop vóór 1625 kans bestond, heb ik vroeger elders in het licht gesteld ²⁾. Men zal nog beter over dit tijdperk kunnen oordeelen, wanneer eerlang de brieven van Reigersberch in de Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht het licht zullen zien. Heden wensch ik te handelen over de volgende jaren en meer bepaald stil te staan bij hetgeen er tusschen Mei 1625 en Maart 1627 heeft plaats gevonden.

Maurits had den 23sten April de oogen gesloten, en met het optreden van zijn broeder als Stadhouder van Holland brak er zoo voor de geheele Republiek als voor dit gewest in het bijzonder een nieuw tijdperk aan. Geen wonder dat de onderliggende staatkundige en kerkelijke partijen den morgen meenden te mogen begroeten van een beter dag. Het was toch van algemeene bekendheid, dat deze Prins aan hunne zijde stond. Al had hij, zoo min als zijne voortreffelijke moeder, Louise de Coligny, het leven van den Advocaat kunnen redden, noch mannen, die hij hoog achtte, een onteerend vonnis besparen: dat zij zijne volle sympathie hadden was voor niemand een geheim. Heeft hij zich wijselijk onthouden van daden, die de confusie nog slechts te groter konden maken en voor de Republiek noodlottig zouden geweest zijn, hij schroomde niet aan de stem van zijn hart gehoor te geven, zoo vaak dit voegzaam geschieden kon, op gevaar af van daardoor allen nog meer tegen zich in te nemen, wier haan thans koning kraaide. Ziju oude leermeester Wtenbogaert werd te Antwerpen met de meeste minzaamheid door hem ontvangen; het eigenhandig bericht van De Groot over zijne

¹⁾ Over de geschiedenis en den inhoud dezer briefwisseling zal ik uitvoeriger handelen in eene Inleiding op de uitgave der *Brieven van Reigersberch*.

²⁾ *De Gids*, 1893, Dl. III, blz. 249 vv., 450 vv.

ontvluchting las hij met welgevallen; door middel van Reigersberch, die hem telkens sprak, onderhield hij met den balling eene geregelde gedachtenwisseling, en hij aarzelde niet dezen te schrijven: „Ik zou wel wenschen, dat ik u hier van dienst kon zijn. Maar gij weet dat de staat van zaken zóó is, dat noch ik, noch uwe vrienden u kunnen helpen, gelijk wij het zouden begeeren te doen. Ik wil hopen dat de tijd eenige verandering zal brengen en dat ik u weer in het land zal mogen zien, geacht en geëerd, gelijk gij dit verdient om uwe zeldzame gaven.” Het laat zich dus begrijpen, dat bij Reigersberch zoowel als bij De Groot de hoop begon te herleven. Het is waar, de eerste had een paar jaren geleden verklaard, dat Frederik Hendrik zeer onstaatkundig zou handelen, wanneer hij, de macht daartoe in handen krijgende, de onderdrukte partij zou willen ophelpen, en zulks ook niet te verwachten, daar de Prins, in geval hij het beproefde, zijn eigen crediet zou ondernijnen. Maar de toestand was veranderd, de gemoederen waren tot bedaren gekomen, men bespeurde meer toenadering tusschen hen, die vroeger zoo vijandig tegenover elkander stonden. Maurits had de oogen nog niet gesloten, toen Reigersberch aan De Groot kon schrijven: „Velen zoo in de steden als in de collegiën zien alle dagen verder, en de humeuren zijn zoo verzacht, dat men bijna met verwondering van het gepasseerde spreekt. Alles is zeer stil door geheel Holland, en ieder verwacht met patientie wat God geven zal.”

De vraag of het thans mogelijk zou zijn De Groot zijne plaats als pensionaris van Rotterdam, die nog onvervuld was gebleven, weder te doen innemen, kon moeilijk op zichzelf besproken worden. Hij was niet terechtgesteld voor een persoonlijk feit, maar zijne veroordeeling hing samen met wat er verder in de jaren 1618 en 1619 had plaats gevonden. Wilde men zijn vonnis te niet doen door hem terug te roepen, dan moesten ook de slotdeuren van Loevestein zich voor Hogerbeets en zijne medegevangenen openen; dan dienden ook de gewezen pensionaris van Haarlem De Haan, de voormalige hof-

prediker Wtenbogaert, kortom alle predikanten en andere heeren uit hunne ballingschap terug te keeren; dan mochten niet langer uit de regeeringscolleges geweerd worden de mannen, die door den staatsgreep van 1618 van het kussen waren geraakt; dan had men ook het onrecht te herstellen, Oldenbarneveldts schoonzonen aangedaan, toen zij uit de ridderschap werden gezet; dan zouden de godsdienstige samenkomsten der Remonstranten, in alle stilte gehouden, niet langer verstoord mogen worden. Waren er wegen te vinden om de staatkundige en kerkelijke partijen tot elkander te brengen, niets zou dan beletten het gebeurde van voor zeven jaren te vergeven en te vergeten, de besluiten die toen gevallen waren stilzwijgend te herroepen en onder zoovelen ook een Hugo de Groot in zijne eer te herstellen.

Reigersberch noch De Groot hebben zich ingebeeld, dat hun wensch naar zulk eene omkeering in allen deele verwezenlijkt zou kunnen worden. Zij leefden nog, die het vorige regime ten val hadden gebracht, en het was niet te verwachten dat zij hunne overwinning na zoo korten tijd weder prijs zouden geven. Doch stap voor stap zou men kunnen vorderen, als de zaak met groot beleid en veel geduld ter hand werd genomen. Van 's Prinsen medewerking hielden beiden zich overtuigd. Met verstandige en invloedrijke vrienden moest overleg gepleegd, de gezindheid van sommige personen onderstaat, de ijver van anderen gewekt worden. Maanden achtereen zien wij Reigersberch druk in de weer, om in stilte alles voor te bereiden, ten einde op het rechte tijdstip, als men op een goeden uitslag vertrouwen mocht, tot handelen te kunnen overgaan. In Rotterdam behoeft hij wel niemand voor zijne plannen te winnen, want daar is de regeering geheel op zijne hand. In Delft spreekt hij met Dirk Meerman, Duyst van Voorhout¹⁾ en met den vader en broeder van De Groot. In

¹⁾ De eerste werd in dit jaar weder tot burgemeester, de tweede tot lid van de vroedschap gekozen.

Amsterdam vinden wij hem bij Govert Brasser en Hooft, terwijl hij in de gelegenheid is om Andries Bicker, Oetgens van Waveren en andere welgezinde magistraten te ontmoeten. Straks reist hij naar Zeeland om Simon van Beaumont en Johan Boreel te raadplegen. De adviezen van zoovelen loopen uiteen, al naarmate zij meer of minder zwaartillend zijn, maar daarin zijn zij het eens, dat de zaak tijd vereischt, dat zij van zeer teederen aard is en dus onder geheimhouding en met veel omzichtigheid behandeld moet worden, dat men moet aanvangen met het ontslag van Hogerbeets, waarom zijne kinderen reeds zoo lang hebben aangehouden. Werkelijk werd den grijzen pensionaris van Leiden vergund eerlang zijn somber vertrek op Loevestein te verwisselen met het huis te Weer bij Wassenaar, om weinige weken daarna met alle eerbewijzen aan zijn stand verschuldigd in Den Haag ten grave gedragen te worden. Van meer beteekenis was nog dat, op uitdrukkelijk verlangen van Frederik Hendrik en ondanks het verzet van de Generaliteit, Van der Myle, als ware hij nog lid van de ridderhof, aan Maurits begrafenis mocht deelnemen. Van 's Prinsen gezindheid was dus voor de goede zaak alles te verwachten. Ook de bescheidenheid waarmede deze optrad en velen voor zich innam, gaf vertrouwen. „De Prins”, schreef Reigersberch aan De Groot, „gebruikt zijne autoriteit met zeer groote moderatie, refuseert den titel van U Genade, zegt dat zijn vorige titel hoog genoeg geweest is, en dat hij zich daarmede tevreden stelt, onderteekent zijne brieven aan de Staten Generaal: ootmoedige en onderdanige dienaar; de overledene schreef: goede vriend. Dimmer, laatst sprekende van de Princes, noemde haar: Uw Exc^e. gemaal; hij zeide dat hij een Hollander was, geboren te Delft, dat men daar vrouw, huisvrouw of wif heet, dat hij van de Duitsche pracht niet en wist”. Een later schrijven besluit Reigersberch aldus: „Tot nog toe gebruikt zijn Exc^{tie} noch garde noch hellebardiers, nog andere insignia tot den stadhouder behoorende. Een ieder heeft groot contentement in zijne regeering. Hij is zeer beleefd, zacht en respectueus tegen de regenten en anderen, trekt niet veel aan

zich en zoekt in alles goede orde te brengen. God geve dat ons land onder zijne regeering gezegend mag blijven."

Het beleg van Breda was oorzaak, dat Reigersberch den Prins eerst in Augustus spreken kon. Het eerste en een volgend onderhoud gaven hem goeden moed. Frederik Hendrik vernam met belangstelling, dat De Groot alle aanbiedingen in het buitenland had afgeslagen om hem en zijn vaderland te kunnen dienen. Hij begreep dat De Groot te Parijs veel zou hebben geleerd, hetwelk hem dan van nut kon zijn. Gaarne wilde hij alles voor hem doen wat in zijn vermogen was, doch hij was nog zoo kort aan de regeering, men moest hem dus tijd laten. Het zou hem aangenaam zijn wanneer De Groot hem op de hoogte wilde houden van wat er in Frankrijk omging, en hij wenschtte tevens dat Reigersberch in Den Haag bleef. Diens spoedig gevolgde benoeming tot raadsheer maakte hem dit gemakkelijk, en hij kon tevreden zijn over de wijze waarop de Prins zich had uitgelaten. Aan Frederik Hendriks genegenheid voor zijn zwager viel niet te twijfelen. Jacob Wyts en anderen, die gedurig met Z. Exc. in aanraking kwamen, hadden denzelfden indruk van hem ontvangen. Die zijn aard kenden verzekerten dat hij lang nadacht, maar had hij eens een besluit genomen, dan voerde hij het ook stipt uit. Men moest echter den tijd afwachten en niet bij hem aandringen, want hij zou nooit aanvaangen wat hijzelf niet goedkeurde. Nu werd De Groot, die reeds zoolang had uitgezien naar verlossing uit zijn neteligen toestand, dat wachten wel een weinig moede. Op een vraag van Richelieu, of hij zich gerust naar de Nederlanden zou durven begeven, had hij geantwoord: „ja, als Prins Hendrik in Holland aan het bewind komt, vertrouw ik dat hij mij welgezind zal zijn, en machtig genoeg om mij tegen gevaar te beschermen; ik vrees geen justitie.”. Ook Reigersberch schreef hem thans: „hier te zijn heeft geen gevaar in, maar de groote zwarigheid is, hoe hier te geraken. Il n'y a que l'entrée difficile, le reste suit aisement.” Doch De Groot wilde niet als ter sluiks terugkeeren. Hij kon den Prins zijn dienst aanbieden, maar tot de

Staten, die zijn goeden naam geschandvlekt hadden, geen verzoek richten. Richelieu mocht zeggen: „in materie van staat moeten de zwaksten altijd ongelijk hebben”; maar hij stelde hiertegen-over: „dat God en de tijd de waarheid zouden ontdekken.” Reigersberch en vele goede vrienden in het land waren mede van oordeel, dat De Groot zelf zich niet tot de regeering kon richten, maar dat zij het moesten doen door middel van regenten, die voor het plan gewonnen waren. Wanneer het aldus werd aangelegd, dat duidelijk in het oog sprong hoezeer 's lands belang aan zijne terugroeping gelegen was, en Amsterdam zich voor hem in de bres stelde, gesteund door Dordrecht, Rotterdam en andere voorname steden, dan zouden de overige meerendeels wel bijvallen, indien de Prins openlijk toonde er mede in te stemmen. Naam Holland de verdediging in de Generaliteit op zich, waarbij al aanstonds Zeeland zich zou voegen, dan was er alle kans dat de rust in staat en kerk, waarnaar alle weldenkenden uitzagen, eindelijk zou wederkeeren.

In staat en kerk! Want wij zagen het reeds: de zaak van De Groot was niet los te maken van de groote verandering die men wenschtte. Reigersberch zag het meeste bezwaar in de oplossing van de kerkelijke quaestie. Wel-is-waar verlangden de ijverigste Remonstranten niet naar eene „violente verandering”, zij zouden tevreden zijn indien zij vrijheid voor hunne godsdienstige samenkomsten konden erlangen. Maar het liet zich niet aanzien dat de Synodalen haar ooit zouden inwilligen. Niet allen waren zoo gematigd als Doucher te Amsterdam, en het kon niet ontkend worden dat de stoutheid, waarmede de Remonstranten soms optradën, telkens tot verzet prikkelde. Wtenbogaert en Episcopius, die hen wellicht in toom konden houden, zaten nog in Frankrijk. Daar dus aan eene combinatie of accommodatie van beide kerken nog niet te denken viel, wilde Reigersberch de politiek van het kerkelijke scheiden. Met de eerste moest men beginnen, daaraan was het meeste gelegen, deze zou anders om het andere achterbliven. Maar hier stuitte hij op den onwil van zijn zwager,

die zijn belang niet scheiden wilde van de kerkelijke partij, waarbij hij zich uit overtuiging had aangesloten. De Remonstranten maakten zich illusien, wanneer zij op hun stuk bleven staan en zouden bedrogen uitkomen. „Zoo zij zich een publieke kerk inbeelden,” schreef hij aan De Groot, „bedriegen zij, mijns oordeels, zich zelven. De staat kan zulks niet lijden. Het Synode (van Dordrecht) moet blijven. Is er met eenige verklaring wat te doen, dat mag gehoopt worden. Mijne opinie is altijd geweest en is nog, dat gij u in het geestelijke niet verder moet engageeren. Het is genoeg dat wij voor ons eigenbelang zorgen, laat den geestelijken het geestelijke bevolen zijn.” Bij eene latere ontmoeting met Frederik Hendrik kwam dit onderwerp ter sprake. „De Prins,” zoo luidde zijn verslag van dit onderhoud, „oordeelde de verdeeldheid ruineus voor kerk en staat. Ik zeide, dat gij er altijd zoo over gedacht en toen het tijd was al het mogelijke gedaan hadt om de scheuring te voorkomen; dat gij nog altijd bedacht waart op middelen om de breuk te heelen, en naar uw oordeel die wel te vinden zouden zijn als, na eene nadere verklaring op enkele artikelen, waarbij de Synode in haar geheel bleef, zij die de macht in handen hadden de gedeelde leden weder wilden verzamelen. Dat smaakte den goeden heer bijzonder.” De Prins had daarop den wensch te kennen gegeven, dat De Groot in dien geest met de Fransche predikanten spreken zou en met Aerssen, die als buitengewoon gezant naar Parijs was vertrokken. Reigersberch kwam er rond voor uit, dat zijn zwager tegen beiden bedenkingen had. De Prins wilde ze ten aanzien van de predikanten laten gelden, hoewel hij het liever anders zag, maar stond er op dat De Groot met Aerssen spreken zou. Aerssen was zeker een persoon, die meer dan eenig ander kon uitwerken bij hen die thans aan het roer zaten. Maar onder allen, die zijn val hadden teweeggebracht, was er geen tweede, van wien De Groot zulk een onverwinnelijken afkeer had dan van dezen man. De bijnaam „Cretenser”, dien hij hem in zijne brieven geeft, zegt genoeg hoe hij over hem dacht. „Die mij met Aerssen willen kop-

pelen," schreef hij, „trachten allen, om den Advocaat te veroordeelen, mij van de Remonstranten los te scheuren en de rechters ook te mijnen opzichte eenig gelijk te geven." Het had hem zeer gehinderd dat men zijn aartsvijand juist nu met eene zending naar Frankrijk had belast, en hij schreef het aan diens kuiperijen toe dat Richelieu's genegenheid voor hem begon te verkoelen. Al zijn hoop bleef op de bemoeiingen van zijn zwager en de vrienden in het vaderland gericht. En wat Reigersberch hem in het laatst van 1625 berichtte was zeker niet ontmoedigend. „Ik heb," schreef hij, „met een van de oudste en een van de rijkste der stad gesproken, die beiden ter vergadering zijn; zij zeiden elk in het bijzonder te hopen u hier te zien, dat de omstandigheden daartoe gunstiger werden, maar dat gij niet moet komen dan met eere en dat de tijd daarvoor nog niet is aangebroken. Zoo spreken ook anderen. Valt u het wachten te lang, zeg dan wat gij gedaan wilt hebben. Misschien is er een middel te vinden, maar of het met reputatie zal zijn, betwijfel ik zeer... Wat mij zelven betreft, gelijk ik bij alle gelegenheden voor u gezorgd heb, zoo zal ik blijven doen en niets verzuimen wat tot uwe eerlijke herstelling kan bedacht worden. Ik beken dat er vele hinderpalen zijn, maar niet zoo groot of ze zijn met hulp van de vrienden wel te overwinnen. Tijd is er zeker toe noodig, doch een oogenblik kan ook geven wat niet te voorzien was. Mijns inziens en naar het inzicht van hen, die onpartijdig oordeelen, staat uwe zaak op goeden voet."

Toch waren er nog donkere wolken genoeg aan den staatkundigen hemel, die de voorstanders van eene verzoening tusschen alle partijen met zorg voor het welslagen van hunne pogingen moesten vervullen. De houding van de Staten-Generaal in den strijd van de Fransche regeering tegen La Rochelle en de Hugenooten had hevige beroering gebracht in het kerkelijke kamp, en nu er een toeleg scheen te bestaan om weder af te breken, wat met zooveel moeite in 1618 was opgebouwd, kon eene reactie niet uitblijven. Het was van betekenis dat de Engelsche gezanten Buckingham, Holland en

Carleton, die in December 1625 ter vergadering van de Generaliteit verschenen, bijzondere nadruk legden op de handhaving van de Gereformeerde religie. Hierdoor aangemoedigd, kwamen de predikanten weder aandringen op de uitvoering van de plakkaten, waartoe de Staten-Generaal die van Utrecht reeds opzettelijk hadden aangeschreven¹⁾). Beroeringen, die er in 1626 te Amsterdam en elders plaats vonden²⁾), deden zien, dat de gemoederen nog alles behalve tot rust kwamen. De schorsing van den predikant Hornhovius, die van eene herziening der Dordsche canons had durven spreken, en de scherpe weerlegging van de confessie der Remonstranten door de Leidsche professoren bewezen hoe uiterst gering de kans op toenadeering was³⁾). Maar andere verschijnselen stonden hiertegen over, die de hoop op verwezenlijking van hunne plannen bij Reigersberch en zijne vrienden levendig hielden. Episcopius waagde het terug te keeren, op den voet gevuld door Wtenbogaert; beiden vertoonden zich openlijk, niet alleen te Rotterdam maar ook elders, en er was niemand die de hand op hen legde. In den zomer toefde de gewezen kerk van de Staten-Generaal Dan. Tresel, mede een slachtoffer van de vroegere omwenteling, in het land. De predikant van Rijswijk, Abraham van Leeuwen, gaf hem de verzekering, dat het meeren-deel zijner ambtgenooten vredesgezind was, alleen van een zeven- of achttal en van enkele „harde bollen” onder de Remonstranten was tegenwerking te vreezen. Wel twijfelde Tresel aan de betrouwbaarheid van dezen zegsman, maar ook de bekende woordvoerder van de Contra-Remonstranten, de predikant

¹⁾ *Resol. v. d. Stat.-Gen.* 22 Nov. 1625.

²⁾ A. v. d. Capellen, *Gedenkschriften*, Dl. I, blz. 400. Wagenaar, *Beschr. v. Amsterdam*, (Amst. 1760), St-I, blz. 490. *Catal. v. d. pamfl.-verz. d. Kon. Bibl.*, No. 3687 vv.

³⁾ *Censura in Confessionem eorum qui Remonstrantes vocantur*, L. B. 1626. „Dit is de weg niet tot accorderen,” zeide De Groot er van. Het klinkt vreemd, dat ook de hoogl. Polyander zijne medewerking tot deze *Censura* verleende, hoewel hij een vriend van De Groot was en dezen telkens van zich liet groeten.

van Leiden, Festus Hommius, was van meening, dat men wel accordeeren kon als de Remonstranten slechts bij hun vijf artikelen bleven. Men moest de ballingen terug laten keeren om met hen in minnelijke conferentie te komen, en daarvoor wilde hij gaarne zijne medeleden in de synode winnen. Niet anders dacht Nicolaas Cromhout, de president van het Hof van Holland, er over, die veel invloed kon uitoefenen op de Staten-commissarissen voor de aanstaande Provinciale Synode. Als de Staten hunnerzijds voor zulk eene conferentie gematigde mannen kozen en Wtenbogaert aan de andere zijde zitting nam, verwachtte hij daarvan alles goeds, mits de Remonstranten beloofden gedurende dien tijd het prediken te staken ¹⁾. Al hield dus De Groot vast aan de godsdienstige partij, welker gevoelen te Dordrecht veroordeeld was, men behoefde daarom den moed nog niet op te geven om ook voor hem den weg tot terugkeer te effenen.

Wij missen helaas alle brieven van Reigersberch uit het jaar 1626. Ze waren reeds in den tijd van C. Brandt verloren geraakt, reden waarom deze zoo vluchtig over dat jaar henenooppt. Het bevreemdt mij dat hij ook uit de brieven van De Groot, voor zooverre ze bewaard bleven, ons niets mededeelt van de gewichtige onderhandelingen, die er in plaats hadden. Gelukkig worden wij door Hooft, met wien Reigersberch in drukke briefwisseling stond ²⁾, en ook van elders ingelicht, zoodat het niet moeilijk valt na te gaan, wat in alle stilte werd voorbereid. Volgens De Groot was de eenige weg om de geheele quaestie tot eene oplossing te brengen, samenstelling van de verschillende bestuurscolleges uit leden van beide staatspartijen, gelijkstelling van de belijders der verschillende richtingen en ten slotte herstelling van alle verongelijkten in

¹⁾ Zie de brieven van Tresel, waarschijnlijk aan Meerman te Delft gericht, in den *Kronyk v. h. Histor. Gen.*, jaarg. 1867.

²⁾ B. Huydcooper in zijn Opdracht aan G. van Papenbroek van Hooft's *Brieven* verwondert zich dat Brandt geen gewag maakt van de correspondentie tusschen Reigersberch en Hooft, die zijn vader in handen had gehad.

hunne eer en in hun rechtmatig eigendom. Hij achte dit alles uitvoerbaar; als de Prins het ernstig wilde kon in een paar maanden alles tot rust worden gebracht. Hij stond in twijfel of het politiek dan wel het kerkelijk zou moeten voorgaan. Bleek het ondoenlijk de Remonstranten en de Contraremonstranten weder in één kerkverband op te nemen, dan moest men de eersten behandelen als de Lutherschen. Want met het oog op de Katholieken en de bondgenooten van de Republiek, diende er aan alle staatkundige en kerkelijke veeten een einde te komen. Zoo de Prins ronduit verklaarde niet langer te kunnen toelaten, dat aan de Remonstranten het houden van godsdienstoefening werd belet, dan zou hem dit sterker maken om ook de rest door te zetten. Daar hij de soldaten, tot zijn dienst had, behoefde hij niets te vreezen. „Dat Zijne Exc^e. affectie goed is tot ons is niet weinig,” schreef hij in Augustus aan zijn zwager; „wij hebben God daarvoor te danken en te bidden dat het zoo blijve. Maar voorwaar, het schijnt dat zijne affectie is als van lieden, die aan de armen zeggen: God helpe u! Hij zegt dat hij zich verklaren zou, als hij twee steden op zijne hand had. Vooreerst, als men de combinatie van de oude met de nieuwe magistraten had gewild, die immers rechtmatig was en met geen reden kon worden tegengesproken, zou hij wél twee steden voor zich gehad hebben. En als het met die twee niet gaan wilde, had men dan de verkiezing te Hoorn, Alkmaar, Gouda, Den Briel en andere plaatsen niet zoo kunnen leiden, dat de gematigden daar de meerderheid kregen? Want de vroedschappen volgen meestal de burgemeesters. Daarentegen hoor ik klagen, dat men bij alle verkiezingen verzuimd heeft te handelen, uitgenomen bij de laatste te Rotterdam. De goede heeren, die, zooals gij schrijft, het wel meenen maar achten dat Z. Exc. te ras gaat, hebben weinig medelijden met de arme gevange-nen, ballingen en onderdrukten. Als de zaak hen raakte zouden zij anders spreken.” Wat zijn persoon betrof, hij bleef er bij, dat hij zelf geen verzoek kon doen. De Prins had het in zijne macht om voor hem te spreken, als hem dit ernst

was. Wilde zijn vader of wilden zijne vrienden een request voor hem indienen, dan diende vooraf alles wel overwogen te worden, om geen water te vergeefsche vuil te maken, en moest men bedenken, dat aan zijne terugkomst de vernietiging van zijn vonnis vooraf moest gaan.

Men ziet waar De Groot henen wilde. Maar Reigersberch kende te goed de kaart van het land om niet te begrijpen, dat door te groote overhaasting en het aandringen op diep ingrijpende maatregelen alles bedorven kon worden. Zoo hij zelf al te voortvarend ware geweest, zouden de thesaurier generaal Joris de Bie en Duyst van Voorhout, die beiden De Groot zulk een goed hart toedroegen, hem wel hebben tegengehouden. De eerste meende dat de tijd nog niet rijp was om de groote zaak aanhangig te maken. De laatste betreurde dat men alles te gelijk overhoop haalde¹⁾). Want van Remonstrantsche zijde was men bezig met de indiening voor te bereiden van een verzoekschrift bij de Staten-Generaal, strekkende tot ontslag van de Loevesteinsche gevangenen, en Wtenbogaert verlangde zich te stellen voor het Hof van Holland, om van de sententie der gedelegeerde rechters ontheven te worden. Reigersberch had een geheel ander plan, dat, zoo het gelukte, alle bijzondere maatregelen en op zichzelf staande pogingen overbodig maakte, daar het te gelijk aan alle wenschen der onderliggende partij in staat en kerk zou voldoen. Het was gebaseerd op de volgende overwegingen. Er was in de laatste maanden door de houding van dezen Staat in zake La Rochelle eene verkoeling ontstaan tusschen Frankrijk en de Republiek. Zonder den finantieelen steun van dat Rijk was de kostbare strijd tegen Spanje door de Vereenigde Nederlanden niet vol te houden, en dat te minder, nu Lodewijk XIII met Filips II vrede sloot. Kon er dezerzijds iets gedaan worden om oude grieven te herstellen en de Fransche regeering weder gunstig te stemmen, dan mocht dit thans niet verzuimd wor-

¹⁾) *Brieven van J. Wtenbogaert*, Dl. III, afd. 1, blz. 48, 60.

den. Geen schooner gelegenheid zou zich daartoe voordoen, dan wanneer de Koning met het oog op de tijdsomstandigheden aan den Staten den raad gaf, de binnenlandsche partijen te verzoenen en alle vonnissen te herroepen door het verleenen van eene algemeene amnestie. Allereerst dieudēn de voornameste leden van de Staten-Generaal en die van Holland ge-polst te worden, of men hiernaar ooren zou hebben. Om den tegenstanders wat zand in de oogen te strooien, zou men zulk een voorstel in dien zin kunnen aannemen, dat de voordeelden wegens hun deelgenootschap aan de samenzwering tegen Maurits uitgesloten en de besluiten tegen de Remonstrantsche conventikels, voor zoover de rust vereischte, gehandhaafd bleven, terwijl alle ontslagenen en teruggeroepenen de te maken bepalingen zouden moeten bezweren. Aan de medewerking van Frederik Hendrik viel niet te twijfelen. Had men de Statenvergaderingen gewonnen, dan konden 's Konings ministers verwittigd worden, dat onze voornaamste staatslieden thans genegen waren om naar Zijne Majesteit te luisteren. Werd zoo door 's Konings tusschenkomst de binnenlandsche vrede hersteld, dan zouden Frankrijk en de Republiek weder in dezelfde vriendschappelijke betrekking tot elkander staan, als in de dagen van Hendrik IV.

Ziedaar het plan, dat door Reigersberch in de laatste maanden van 1626 met Hooft werd besproken en aan het oordeel van Kenenburgh, Beaumont en andere vertrouwden onderworpen¹⁾). Er zouden weken, maanden misschien verloopen, eer de zaak haar beslag kon krijgen, waarom De Groot er dan ook niet mede ingenomen was. „Een slappe amnestie en dan nog metter tijd!” riep hij uit. „Ondertusschen lijden er zoovelen en slijten hun leven in ongeneugte.” Maar Reigersberch geloofde in eene amnestie, en hoe warm Hooft er voor was bewees de ijver dien hij aan den dag legde, om Andries Bicker en door dezen weder Oetgens van Waveren, Geelvink en andere burgemeesters en leden van de Auster-

¹⁾ Hooft's *Brieven*, Dl. I, No. 158—164.

damsche vroedschap te bewerken ¹⁾). Want Amsterdam moest zich op den voorgrond stellen. Zou de Prins andere steden gunstig stemmen, dan moest hij door de afgevaardigden van Amsterdam worden ter zijde gestaan. Was Holland op deze wijze gewonnen en had Beaumont inmiddels in Zeeland gewerkt, dan mocht men hopen dat de afgevaardigden van de andere gewesten ter Generaliteit evenzeer machtiging zouden vragen om de amnestie toe te staan. Wellicht zou er eene „amende honorable” van de veroordeelden worden gevorderd. Maar dit mocht geen bezwaar zijn; deze kon bovendien in de zachtste termen worden gesteld. Men moest op de hoofdzaak letten en niet struikelen over den vorm. Het herstel van het onrecht was op zich zelf van zooveel gewicht, dat zelfs de schijn van eenige wraakneming vermeden moest worden. Reigersberch vertrouwde daarom dat ook De Groot zich hierbij wel zou neerleggen. Afgezien van alle andere consideratiën, gold het hier eigenlijk eene zaak van nog groter beteekenis. Holland had in 1618 voor de andere gewesten het hoofd moeten buigen; indien nu op voorstel van dit gewest in de Generaliteit eene amnestie werd toegestaan, dan zou het in de Unie zijne vroegere plaats weder innemen. Zulk een prijs was wel waardig, dat men er persoonlijk eenig offer voor bracht.

Voorloopig was het echter de vraag hoe men de vroedschap te Amsterdam zou omzetten. Hier was men meer dan elders op De Groot gebeten, en de predikanten oefenden een niet geringen invloed uit. Het geluk wilde dat men de gevoeligste snaar kon treffen: de handel namelijk werd met eene gevaarlijke concurrentie bedreigd. Het is bekend dat in October van dit jaar in Frankrijk de admiraleit opgeheven en aan Richelieu den titel verleend werd van „grand-maitre, chef et surintendant général de la navigation et commerce de France”. Reeds

¹⁾ „Je ne lasseray,” schreef Hooft, „jamais d'y travailler, en procurant de faire pratiquer tout ceulx du conseil de cette ville, qui ont quelque nerf ou veine d'ancien Hollandais.”

hadden een honderdtal voorname kooplieden een aanzienlijk kapitaal bijeengebracht, om na het dempen van den opstand in Bretagne aldaar eene handelmaatschappij te stichten. Onze gezant Gideon van Boetzelaar¹⁾ was niet in gebreke gebleven er dadelijk de aandacht van de Staten-Generaal op te vestigen en had in Juli nader geschreven: „Het plan om in Morbihan een groote koophandel te vestigen onder het bewind van de machtigste kooplieden des Rijks, die den kardinaal tot hun opperhoofd verkoren hebben, zal doorgaan. Z. Maj. heeft hun groote privilegiën verleend, o. a. dat deze personen, elk ingelegd hebbende honderdduizend gulden, Morbihan met groote huizen zullen mogen betimmeren tot hun eigen profijt en zooveel schepen zullen mogen uitrusten, als zij noodig zullen achten om in Oost en West en elders te traffiqueren”²⁾. Het lag voor de hand dat men voor de inrichting van zulk eene Compagnie de oogen naar de Republiek zou wenden en door middel van den gezant in Den Haag d’Espesses niet alleen, maar ook van de Nederlandsche ballingen zou trachten de octrooien van de Oost- en West-Indische Compagniën in handen te krijgen. Men moest dus, volgens Hooft en Bicker, begrijpen, dat het algemeen belang de terugroeping der voordeelden vorderde, „pour les garder de donner support à la société des negoces, qui se dresse en France au préjudice de cest Estats, et particulierement de cette ville”; een afdoend argument, waarvan juist de Prins zich bedienen kon.

Zoo iemand, dan kon De Groot aan de Fransche staats- en kooplieden de noodige inlichtingen geven. Wat hij in dezen gedaan heeft, zeggen ons zijne brieven. Reeds vroeg in het jaar kwam zekere Nicolaas Corneliszn. Schapecaes de Witte, een katholiek uit Alkmaar, bij hem³⁾. Deze was uit het land

¹⁾ Men is gewoon hem naar zijne heerlijkheid Langerak te noemen; hijzelf ondertekende zijne brieven altijd G. de Boetzelaer et Asperen.

²⁾ Brn. van 26 Juni en 17 Juli (Hs. Rijksarchief).

³⁾ De Groot schreef het eerst over hem den 6^{den} Maart. De geboorte- en trouwboeken van Roomschens alsmede het memoriaal van Schepenen te Alkmaar beginnen te laat om iets aangaande hem te kunnen

gebannen omdat hij met Spanje heulde, ook schijnt hij vrij wat schulden te hebben achtergelaten. Hij had den mond vol van vrijheid van godsdienst en verzekerde dat zijne geloofsgenooten, geestelijken en leeken, in de beide Nederlanden het Spaansche gouvernemant moede waren. Deze chevalier d'industrie schijnt, zoo ik mij niet vergis, het denkbeeld tot oprichting van eene groote Compagnie van navigatie het eerst in Frankrijk aan de hand te hebben gedaan. Hij wist het vertrouwen van invloedrijke lieden, zelfs van Richelieu te winnen, en spiegelde hen voor dat de Katholieken in de Nederlanden er zeker aandeel in zouden nemen. Hij wilde er ook De Groot inhalen, maar deze vertrouwde hem niet. „Het is een woelend mensch,” schreef hij, „ik laat hem praten en antwoord hem weinig”. Hij veinsde belangstelling om Schapecaes uit te horen, die intusschen maar al te wel slaagde. In den zomer kon De Groot reeds melden dat het contract tusschen „den man uit Alkmaar” en zijne compagnons gesloten was, tot groot voordeel voor de participanten, en dat velen voornemens waren belangrijke sommen in te leggen. Men vleide zich zelfs dat de Paltsgraaf in de Compagnie zou willen komen met het geld dat Frankrijk hem schuldig was. Inmiddels begon men ook van hoogerhand bij De Groot op zijne medewerking aan te dringen. De superintendant van finantiën, de markies d'Effiat, hield bij hem aan, dat hij bevriende kooplieden onder zijne landgenooten, die men slecht behandeld had, zou bewegen over te komen. „Ik” — hij spreke hier zelf — „om mij buiten schot te houden, vroeg wat zekerheid men zou willen geven ten aanzien van de vrijheid van religie. Waarop hij zeide: acte onder 's Koniigs hand voor vrijheid in particuliere huizen. Ik zeide, dat de lieden zich niet verzekerd zouden houden zonder acte van het parlement; waarop hij zeide ('t welk ik wel wist), dat de parlementen daartoe niet te brengen zouden zijn. Ik vroeg ook of de koning van plan was de kooplieden

te handhaven, bijaldien hun den handel in Oost en West met geweld werd belet. D'Effiat was met het antwoord verlegen, en ik weet dat hij daarna aan anderen gezegd heeft, dat men Frankrijk weer in oorlog zocht te brengen met Spanje." Het is duidelijk, dat er in het belang der Compagnie, voor welke Richelieu zelfs Havre de Grace en Honfleur ter beschikking stelde, met De Groot niet veel aan te vangen. De Fransche staatslieden lieten hem hierover hun ongenoegen gevoelen. „Zoo ik", schreef hij zijn zwager, „mij hier in dat stuk met ernst wil laten gebruiken, dunkt mij dat ik niet alleen mijn pensioen wel zal doen continueren, maar ook mijn fortuin verbeteren. Maar het is zeker dat het zou strekken tot groot afbreuk van ons land." Het enige wat hij ten slotte gedaan heeft is, dat hij de gedrukte octrooien in het Fransch heeft vertaald.

Al wat ik hier mededeelde was alleen aan Reigersberch bekend, en hij zal hiervan met bescheidenheid gebruik hebben gemaakt tegenover vrienden, op wier geheimhouding hij staat kon maken. Hunnerzijds was het niet geraden te laten blijken, dat zij door De Groot waren ingelicht. Misschien was dit de reden waarom het den Amsterdamschen afgevaardigden aan kloekheid ontbrak, om den Prins over te halen met hen de zaak in de Statenvergadering van Holland te brengen. Het voorstel kon in de vroedschap alleen op eene meerderheid rekenen, wanneer de Prins er zich voor verklaarde, en zoo Amsterdam geen mandaat gaf was het niet mogelijk de zaak ter tafel te brengen. Het stond in elk geval te vreezen dat er een storm tegen op zou gaan ¹⁾. Er was geen tijd te verliezen, nu de Remonstranten zich reeds tot de Staten-Generaal hadden gericht. Er begon iets uit te lekken van hetgeen er broeide, want te Amsterdam liep al een gerucht, dat men

¹⁾ „Le coeur me fault", schreef Hooft, „quand je me figure l'indignation et l'allarme qu'en prendront nos zelez, et comme ils tacheront à faire jouer toutes sortes de machines, pour tourner ce dessein non seulement en fumée mais en poison et nouvelle occasion d'envenimer le peuple."

bezig was bij het Fransche Hof voor eene rehabilitatie der in 1618 gevallen partij te werken, en op de aanstaande verkiezing van magistraten zou dit invloed oefenen. Doch er brak onverwacht een lichtstraal door de donkere wolken. Nog vóór het einde des jaars ontvingen de Staten-Generaal kort na elkander twee brieven van Boetzelaar met afschrift van het contract, door Richelieu namens den Koning met de nieuwe Compagnie gesloten¹). De gezant gaf in zijn schrijven niet alleen hoog op van de vooruitzichten dezer handelmaatschappij, maar wees er tevens op hoe de oprichters hun voordeel hadden gedaan met de belangrijke memorien, die zij van vrienden en vijanden, maar voornamelijk van Nederlandsche ballingen hadden verzocht en verkregen. Reigersberch, die afschriften van deze stukken had weten machtig te worden, haastte zich ze aan Hooft te zenden, en deze twijfelde niet of Bicker zou gebruik weten te maken „d'un coup tant a propos et quasi du ciel”. De zaak diende nu in behandeling te komen, waarbij ieder, die het wel meende met den staat, voor zijne overtuiging pal moest staan. Maar nauwelijks waren de Amsterdamsche afgevaardigden in Januari 1627, in het bezit van genoemde afschriften, naar de dagvaart vertrokken of Hooft veranderde van gedachten. Bij de discussie over eene amnestie zouden onvermijdelijk alle voorwaarden voor eene terugroeping ter sprake moeten komen, en met het oog op het verzetten van de wet was dit niet wenschelijk. Men zou daarom in deze korte zitting de zaak niet willen afdoen. Om andere redenen achtte ook Reigersberch het raadzaam de zaak een maand uit te stellen.

De vergadering scheidde den 22sten Januari; toen zij den 25sten Februari weder bijeenkwam, was er veel veranderd. De

¹) De uittreksels uit Boetzelaar's brieven deel ik hierachter mede. Het afschrift van het Contract is er niet bij gevonden. Het zal van denzelfden inhoud zijn geweest als de „Articles dressez pour l'establissement d'une Compagnie en France de cent associez pour le commerce general, tant par mer que par terre, au Ponant, Levant et Voyage de long-cours, appellez les Articles de Morbihan”, te vinden in den *Mercurie François* van 1626 (Tom. XII, p.p. 44—55).

verzoeken van Wtenbogaert en om het ontslag van de Loevesteinsche gevangenen waren plat afgeslagen. De voormalige hofprediker hield het er voor dat Reigersberch alles bedorven had, door de zaak van De Groot ontijdig op het tapijt te brengen en op zulke zwakte gronden diens terugroeping te bepleiten. Dat schrijven van Boetzelaar, waarover hij zoo blijde was, kon evengoed eene kwade als eene verkeerde uitwerking hebben ¹⁾. Doch Reigersberch kon op zijne beurt Wtenbogaert verwijten, dat deze veel te haastig bij de Staten-Generaal aangeklopt en van den Prins te veel gevergd had. „Men klaagt over mij,” had Frederik Hendrik gezegd, „maar heb ik door zachtheid niet reeds veel teweeg gebracht? Prediken de Remonstranten niet overal? Worden zij door iemand gemolesteerd? Is er één gedurende mijn gouvernement gevangen? Zij willen dat ik met geweld den Loevesteinschen kerker openbreke, de Remonstranten in het openbaar doe prediken en de afgezette predikanten herstelle. Ik kan het wel doen als ik wil, maar als ik het deed, zou ik het land in groote confusie stellen en varen als mijn broeder” ²⁾. Bij dezen stand van zaken kon van eene amnestie geen sprake meer zijn. Het getij was verloopen, en hier vielen geen bakens te verzetten om het schip veilig binnen te looden. Reigersberch mocht nog aan De Groot schrijven dat Boetzelaar met zijne adviezen voort moest gaan: ze konden niets meer uitwerken. Het vinden van zijn brief in Februari 1627 sloeg ten laatste aan alle verwachtingen den bodem in. Het is bekend dat dit stuk aan den pensionaris Duyck gebracht en in de vergadering voorgelezen werd. Wat daarover in de Staten van Holland is voorgevallen, heeft Brandt reeds medegedeeld ³⁾. Wel verklaarde het Hof van Holland, bij monde van den advocaat-fiscaal, in dit document geen materie te vinden tot vervolging, en dreven Hooft

¹⁾ *Brieven van J. Wtenbogaert*, als boven blz. 72, 78, 127.

²⁾ Ald. blz. 74.

³⁾ A. w. Dl. I, blz. 359 vv.

en anderen te Amsterdam den spot met de beweging, die men er over maakte ¹⁾, maar de brief, die weldra slordig ageschreven en met het daarbij gevoegde paskwil op de leden van den Amsterdamschen Raad het licht zag, deed veel kwaad. Men wist nu wat er gaande was en had een wapen in handen om de partij, die het hoofd weder begon op te steken, voor geruimen tijd uit het veld te slaan. De wijze waarop het stuk door den predikant Kloppenburgh, of een ander, werd gecommentarieerd, bewees maar al te duidelijk welk een indruk het maakte ²⁾. Het lijdt geen twijfel of het was naar aanleiding hiervan, dat enkele leden in de Hollandsche Statenvergadering verklaarden aan geene verdere beraadslagingen te zullen deelnemen, als er niet een stellig besluit werd genomen omtrent de handhaving der religie. Na lange deliberatie werd besloten het vroeger door de Staten-Generaal uitgevaardigde plakaat te houden voor een eeuwig edict. De Prins weigerde wel-is-waar onder de aanschrijving aan de steden zijn naam te plaatsen, toch moest ook hij er zich bij neerleggen ³⁾.

Wij begrijpen nu waarom de correspondentie tusschen Reigersberch en De Groot na deze gebeurtenis een eenigzins ander karakter draagt. De spanning is voorbij, Reigersberch althans begrijpt dat men den loop der omstandigheden moet afwachten, zonder daarom stil te zitten. De tijd kon alleen de wonderen genezen, die in 1618 geslagen waren. Een tiental jaren later bleken er niet veel meer dan litteekens overgebleven te zijn. Schitterende wapenfeiten hadden de binnenlandsche twisten doen vergeten. Wat De Groot had gewenscht was meerendeels in vervulling gegaan, alleen zijn vaderland te dienen bleek voor hem niet weggelegd te zijn.

¹⁾ „Je ne vous saurois dire quel des deux est plus grand, ou le despit, on l'envie de rire que j'en ay, comme qu'il y en a des plus zelez du conseil de cette ville, qui ne font que s'en mocquer.”

²⁾ Catal. v. d. pamphl. d. Kon. Bibl. No. 3744—'46.

³⁾ A. v. d. Capellen, a. w. blz. 424.

Hooge ende Mogende Heeren.

Mijne Heeren. Ick ben schuldich uwe Ho. Mo. te veradverteeren, dat de nieuwe ordre ende desseyns des Conincks ter zee op de navigatie, traffijck ende oorlochsmacht niet alleen continueert, maar meer ende meer ter herten genomen ende geadvanceert wordt, invougen dat oock tegenwoordich de meeste besoignes der vergaederinge der Notables alhier daerop gehouden worden, hebbende van alle kanten ende plaetsen ende van diverse personen soo vijanden als vrunden, maer principalic van de vuytgebannene personen vuyt de Geunieerde Provintien veele importante memorien versocht ende becomen, gelijck oock den Heere d'Espesses, Ambassadeur van Sijne Ma^t aldaer last heeft om diergeliche memorien op te soucken ende over te seynden. Ende wat meer is, men heeft mij selven doen vraegen ende versoucken door de derde handt om eenige ordonnantien bij uw Ho. Mo. op de navigatie ende zee-saecken gestatueert, haer te willen commnuniceeren; maer ick hebbe mij diesaengaende met discreteie geexcuseert als reden is.

(13 Dec. ontv. 26 Dec. 1626.)

Ick seijnde hierbij aan uwe Ho. Mo. het eerste contract, hetwelcke de heere Cardinael de Richelieu gemaekt ende opgericht heeft vanwegen den Coninck met de nieuwe Compagnie alhier genaempt Saint Pierre, tot bevorderinge van de Fransche Coopvaerdije ende Zeenavigatien; waarvijft uwe Ho. Mo. sullen sien ende vernemen de groote privilegien, immu-

niteyten ende commoditeyten, die aen deselve Compagnie verleent worden, om des te beter alle sorte van persoonen van alle kanten soowel vuijt Engelandt als de Neerlanden tot haer te trekken. Ende daarom wordt gelooft datter vele Roomsche Catholycken van daer herwaerts aen sullen comen om haer tot deselve Compagnie te begeven, beweecht sijnde door de groote vruchbaerheyt der landen ende groote commoditeyten der plaatzen, die haer ingeruymt ende verleent worden om wel te trafijcqueren, soo wel op de custen van de Middellansche zee als op die van de groote Ocean. Behalven de voors. Compagnie salder noch een nieuwe Admiraliteit tot Morbain in Bretagne opgericht worden, alwaer de oorloochschepen van Sijne Ma^t sullen worden gemaeckt ende toegerust, alles ondert selve beleijt des voorz. heere Cardinaels, als dewelcke dese saecken seer heftelick is vorderende in de tegenwoordige Vergaderinge der Notables alhier, die welcke nochtans seer langsaem in haere besoignes is procederende, als hebbende thien daegen lauck alleen gedisputeert op haeren rang ende voorsitten.

(20 Dec. 1626.)

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 8sten OCTOBER 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, MATTHES, VAN BONEVAL FAURE, NABER, DE GOEJE, QUACK, TIELE, ASSER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, SIJMONS, FOCKEMA ANDREAE, DE HARTOG, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN DER LITH, KARSTEN, VAN HELTEN, BOGGE, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, VAN DER VLIET en SPRUYT, secretaris; voorts van de Natuurkundige Afdeeling de heer MAC GILLAVRY.

De heeren Van der Wijck en S. Muller Fzn. hebben medegedeeld dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De heer Sijmons draagt het aangekondigd levensbericht voor van wijlen den heer P. J. Cosijn, nadat eenige familieleden van den overledene de vergadering zijn binnengeleid. De

voorzitter dankt namens de vergadering den spreker voor de hulde, aan de nagedachtenis van het betreurd medelid bewezen.

Na een korte pauze, gedurende welke de familieleden van den heer Cosijn door den secretaris de vergadering worden uitgeleid, volgt de rondvraag, waarbij voor de boekerij worden aangeboden:

door den heer Van Leeuwen een exemplaar zijner uitgaaf van Aristophanes' Equites;

door den heer Matthes een exemplaar zijner Makassaarsche vertaling van de boeken van Ezra, Nehemia en Esther;

door den heer Kern een exemplaar van zijn uitgaaf van de oud-javaansche Ramayana.

Voorts wordt door den heer Kern voor de „Verhandelingen” aangeboden een geschrift over de legende van Kuñjarakarna volgens het oudst bekende handschrift. De voorzitter benoemt de heeren Warren en Van der Vliet tot leden der commissie, die over deze verhandeling rapport zal hebben uit te brengen. Nadat beide heeren deze opdracht hebben aanvaard, wordt de vergadering gesloten.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

**AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 12^{den} NOVEMBER 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, MATTHES, NABER,
VAN DER WIJCK, ASSER, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN,
VERDAM, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE
LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER,
HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, BLOK, KARSTEN, ROGGE, DE
SAVORIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER
HOEVEN, HEYMANS, WARREN, VAN DER VLIET en SPRUYT,
secretaris.

De secretaris deelt mede dat de heeren Van den Berg en
Röell bericht hebben gezonden dat zij de vergadering niet
kunnen bijwonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De secretaris leest den gelukwensch voor, door het Bestuur der Koninklijke Akademie aan Hare Majesteit de Koningin gezonden bij gelegenheid van Hare verloving, en het antwoord, op dien gelukwensch van Hare Majesticit ontvangen.

Hij deelt verder mede dat ingekomen is:

een circulaire van „le Comité-Nobel de l'Académie Suédoise”, ter begeleiding van een exemplaar der Statuten en Reglementen van de Nobel-Stichting, waarin bijzonderheden worden vermeld aangaande de verschillende prijzen, die deze stichting jaarlijks hoopt toe te kennen;

een schrijven van den heer G. Darboux te Parijs, president van de „Association internationale des Académies” met een proces-verbaal van de vergaderingen, door deze Association in Juli en Augustus te Parijs gehouden, en een uitnodiging aan de Akademie om voorstellen te doen voor de volgende vergadering, die op 16 April 1901 bepaald is;

voor de boekerij een overdruk van een artikel, getiteld: „Nogmaals de Janghoogvlakte” van Dr. J. Groneman te Jogjakarta, correspondent der Akademie, opgenomen in het Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, namens den schrijver aangeboden door mejuffr. C. E. Groneman te Zutphen.

Namens de commissie, bestaande uit de heeren Warren en Van der Vliet, brengt eerstgenoemde verslag uit over de aangeboden verhandeling van den heer Kern. De commissie betuigt haar groote ingenomenheid met die verhandeling en stelt voor haar in de Werken der Akademie op te nemen. De vergadering vereenigt zich bij acclamatie met deze conclusie.

Daarna geeft de heer Völter zijne aangekondigde bijdrage over den eersten brief van Clemens Romanus. In dit geschrift zouden wij volgens de traditie, afgezien van de geschriften van het Nieuwe Testament, een der oudste christelijke documenten bezitten. Clemens van Rome, een der eerste opvolgers van Petrus zou

hem geschreven hebben. De aanleiding tot den brief zou een in de gemeente te Corinthe uitgebroken strijd zijn, die tot afzetting van enkele presbyters geleid had. Uit naam van de gemeente van Rome vermaant nu de briefschrijver de Corinthiërs de eendracht en orde in de gemeente te herstellen. Maar om aan zijne vermaning kracht te geven, grijpt hij naar allerlei argumenten, zoodat ten slotte alle vragen van geloof en leven in den brief besproken worden. Spreker wenscht nu niet te herhalen wat reeds dikwijls over den brief gezegd is maar aan te tonen, dat men den brief tot nog toe verkeerd opgevat heeft. Hij meent dat de brief oorspronkelijk niet een christelijke, maar een joodsche brief geweest is. Uitgaande van de waarneming, dat een reeks van specifiek-christelijke plaatsen in den brief blijkbaar geïnterpoleerd is, is spreker langzamerhand tot zijne opvatting gekomen. Daar de brief niet minder dan 65 capita bevat, is hij echter hier niet in de gelegenheid zijne interpolatie-hypothese in alle bijzonderheden toe te lichten. Hij moet zich er toe beperken het rechtzijner hypothese aan te tonen door een meer algemene beschouwing over het religieuze en theologische karakter van den brief en over den tijd, waarin hij volgens zijne eigen aanwijzingen moet geschreven zijn. De brief wordt gewoonlijk opgevat als een litterarisch document der heidensch-christelijke kerk op het einde der eerste eeuw. Hij zou dus op de van Paulus uitgaande ontwikkelingslijn liggen en daarom zijn dan ook nagenoeg alle onderzoekers daarmede begonnen den brief aan den maatstaf van het paulinische Christendom te meten. Eerst in den nieuwsten tijd heeft Wrede op het verkeerde dezer methode gewezen. Men krijgt Clemens op deze wijze niet te zien. De aandacht wordt op secundaire punten gevestigd, terwijl het eigenaardige van den brief in iets anders bestaat, nl. in zijne verhouding tot het Oude Testament. Van het Oude Testament wordt in den brief gebruik gemaakt in een omvang en op eene wijze, dat Christus en zijne openbaring daarbij geheel op den achtergrond treden. Wrede wil dat eensdeels daaruit verklaren, dat men toen van

een tweede Heilige Schrift van christelijken aard nog hoege-naamd geen vermoeden had, anderdeels daaruit, dat Clemens een man der tweede christelijke generatie, een man der formule was, die den levenden Christus verloren had. Een onvol-doende verklaring! Niet alleen wordt de eerste Corintherbrief als een geïnspireerd geschrift in onzen brief geciteerd en kan Clemens geen man der formule genoemd worden; maar zelfs indien het laatste het geval was, zou daarmede niets verklaard worden, omdat ook met formules aan een brief een onmiskenbaar centraal christelijk karakter kan gegeven worden. De zaak met Lemme daardoor te verklaren dat de auteur een joodsch Christen zou geweest zijn, gaat ook niet op, omdat de brief van den Hebreerbrief en den eersten Corintherbrief direct afhankelijk is. Lightfoot's verklaring dat de briefschrijver als Jood van geboorte met het Oude Testament als het ware verzadigd was, helpt evenmin, want als Christen had hij dan toch het geheele Oude Testament moeten stellen in het licht van het Christendom, evenals de auteur van den Barnabasbrief dit doet. Met het oud-testamentisch materiaal wordt in den brief veelal geargumenteerd alsof er in 't geheel geen Christendom was en wat de brief desalniettemin aan specifiek-christelijke bestanddeelen bevat, vertoont zich als een dun laagje vernis, gestreken over den oud-testamentischen ondergrond, zonder dat het tot een werkelijke samensmelting der oud-testamentische en christelijke elementen komen zou. Kenmerkend is Wrede's opmerking: De vraag zelve wat Christus eigenlijk gebracht heeft, heeft Clemens zich natuurlijk niet gesteld. Maar waarom dat natuurlijk zou zijn, is niet in te zien en het is ook in 't geheel niet juist. De auteur van c. 36, van c. 16, van 7, 4 en 46, 5—8 heeft het zeer wel geweten. Hij stelt zich werkelijk die vraag en tracht haar te beantwoorden. Maar de zaak is, dat hij zijne opvatting niet door den geheelen brief kan doen gelden, omdat die brief in zijne hoofdbestanddeelen reeds bestond en reeds aan de oud-testamentische religie toeschreef hetgeen volgens de opvatting van de genoemde stukken eerst het Christendom gebracht heeft.

De tegenstelling, die de oud-testamentisch-joodsche en de christelijke elementen van den brief onderling vertoonen, leidt zoo van zelve tot de meening dat ze oorspronkelijk niet bijeen behoorden en die opvatting wordt bekrachtigd door een onderzoek van de religieuze hoofdgedachten, elk op zichzelf beschouwd. Joodsch is de grondopvatting, dat diegene den goddelijken zegen erlangt, die zich gehoorzaam betoont jegens Gods wil. Joodsch is het geloofsbegrip, voor zoover het geloof nooit op Christus maar altijd alleen op God zelven betrokken is. Ook waar het geloof als grondslag en noodzakelijke voorwaarde tot zaligheid voorgesteld of waar van eene rechtvaardiging door het geloof sprake is, hebben wij niet met een christelijke maar met een joodsche voorstelling te doen. De rechtvaardigingsleer van Clemens, voor zoover van iets dergelijks sprake kan zijn, laat zich niet verklaren als een verbastering der paulinische. Want dan zou men moeten aannemen dat Clemens alle eigenaardig christelijke trekken daaruit zou verwijderd hebben. De rechtvaardigingsleer van Clemens is de algemeen-religieuze, de oud-testamentisch-joodsche, in vergelijking met die van Paulus de oudere. Paulus is niet de uitvinder der leer van de rechtvaardiging door het geloof geweest, maar heeft slechts aan deze leer, die reeds bestond, een christelijke wending en toepassing gegeven.

Dat de brief oorspronkelijk geen christelijk maar een joodsch geschrift geweest is, bewijzen ook zijne eschatologische voorstellen. Het bewijs voor de waarheid der opstanding wordt in de analogieën, die de natuur aanbiedt, en vooral in de geschiedenis van den vogel phoenix gezocht, terwijl van de opstanding van Jezus maar in enkele aangehangen woorden sprake is. En evenzoo kenmerkend is, dat de oud-testamentische vromen, die hierbij allen anderen tot voorbeeld gesteld worden, zonder enige bemiddeling van Christus tot het heil ingaan. Als Jood eindelijk verraadt zich de briefschrijver verder daardoor, dat hij de joodsche godsvereering als de enige God welbehagelijke en den jeruzalemschen tempelcultus als de altijd nog geldende en bestaande orde Gods beschouwt,

en daardoor dat hij maar *een* uitverkoren volk Gods kent, het volk der 12 stammen, het volk Jacobs, 'Israël, waartoe hij zich zelf en zijne lezers rekent. Zoo meent spreker te mogen aannemen dat de brief oorspronkelijk niet door de christelijke gemeente te Rome tot de christelijke gemeente te Corinthe gericht is, maar dat wij hier en ginds met de joodsche gemeente te doen hebben.

De brief is in elk geval in den tijd der Romeinsche Keizers geschreven, want deze worden door den auteur genoemd. En daar verondersteld wordt dat de tempelcultus te Jeruzalem nog bestaat en het volk der 12 stammen in bloeienden staat verkeert, zoo moet de brief vóór het jaar 70 geplaatst worden. Van den joodschen oorlog en den brand van Rome onder Nero wordt er niet in gewaagd. Daarentegen zal men de moeilijkheden, waarin volgens den brief de gemeente te Rome zelve verkeert, met de maatregelen in verbinding moeten brengen, die Claudius tegen de Joden genomen heeft. Dan zou de brief in 't jaar 49 of 50 geschreven zijn. Deze mening ontvangt een krachtigen steun door het feit dat de geschiedenis van den vogel Phoenix een zoo gewichtige rol in onzen brief speelt. Het schijnt dat de briefschrijver zelf nog onder den verschen indruk dezer geschiedenis staat en dat deze nog niet lang zijne attentie getrokken heeft. Dat zou zich het best verklaren in verband met het feit, dat in 't jaar 47 een phoenix te Rome tentoongesteld werd.

Op den tijd van Claudius schijnen ook de namen van twee der drie afgevaardigden te wijzen, die van Rome naar Corinthe gezonden werden, Claudius Ephebus en Valerius Biton. De naam Claudius wijst op een samenhang met de gens Claudia, waartoe de Keizer Claudius behoorde; de naam Valerius op een samenhang met de gens Valeria, waaruit de Keizerin Messalina afkomstig was. Mogelijk dat de beide afgevaardigden bij de *οικία τοῦ Καίσαρος* behoorden. Dat het Joden waren, blijkt ook daaruit, dat ze lieden genoemd worden, die van hunne jeugd tot hunne grijsheid onberispelijk onder ons gewandeld hebben. Lieden, waarvan dit gezegd kon worden

heeft de christelijke gemeente te Rome zelfs op het einde der eerste eeuw nog niet gehad. Daar Clemens in den brief nergens genoemd wordt, laat spreker de vraag of deze den brief geschreven heeft, hier voorloopig rusten. Ze zou hem te ver leiden.

Spreker eindigt met de opmerking dat de brief in zijnen tegenwoordigen vorm zijne beteekenis voor de geschiedenis der christelijke kerk behoudt, maar in zijnen oorspronkelijken vorm zich voordoet als een hoogst gewichtig document der joodsche diaspora te Rome en te Corinthe, over wier religieus leven wij tot nog toe niets of weinig geweten hebben. Wij leeren daardoor te Rome en te Corinthe den bodem kennen, waarop slechts enkele jaren later de apostel Paulus opgetreden is.

De voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of die bestemd kan worden voor de Verslagen en Mededeelingen. Aan dit verzoek kan de spreker niet voldoen daar zijne beschouwingen alleen de slotsommen geven van een uitvoerig onderzoek, dat hij liever in zijn geheel wil publiceeren

De heer Van de Sande Bakhuyzen vraagt of, als de hypothese van den spreker juist is, het specifiek-joodsche in den brief niet meer op den voorgrond zou moeten treden en of het specifiek-christelijke, dat de spreker in den brief mist, in dien ouden tijd wel zoo nauwkeurig te bepalen is. Hij wijst op den brief van Jacobus en de διδαχή als oud-christelijke geschriften, waarin soortgelijke joodsche beschouwingen voorkomen als in den eersten brief van Clemens Romanus.

Spreker antwoordt dat het specifiek-joodsche inderdaad zeer duidelijk aan den dag komt, als men de interpolaties verwijdt; dat het specifiek christelijke niet zoo moeilijk te herkennen is; dat de brief van Jacobus en de andere door den heer Van de Sande Bakhuyzen genoemde geschriften door sommige bevoegde beoordeelaars voor Joodsche werken worden gehouden.

De heer Naber spreekt over het aantal handschriften van

den brief, het gebruik van het praesens bij het spreken over lang verleden toestanden en wenscht het gevoelen van den spreker te kennen over den tijd, waarop de christelijke bewerking zal plaats hebben gevonden. De heer Van der Vliet brengt de zonderlinge vermelding van de Danaïden en Dirce in het begin van den brief ter sprake en de heer Boissevain sluit zich aan bij de beschouwingen van den heer Van de Sande Bakhuyzen over het joodsch-christelijke karakter van de oudste christen-gemeenten.

Nadat de spreker deze vragen beantwoordt en den tijd der christelijke bewerking tegen het einde der eerste eeuw gesteld had, wordt de discussie gesloten.

Bij de rondvraag wordt door den heer Fockema Andreeae voor de boekerij aangeboden het vierde deel van zijne „Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis”, Haarlem, 1900. Hierna volgt de sluiting der vergadering.

VERSLAG OVER EENE VERHANDELING

VAN

den heer H. KERN.

Het is bekend, vooral door 't getuigenis der overblijfselen van beeldhouw- en bouwkunst, dat het oud-Javaansche Boeddhistische een Mahāyānistisch karakter droeg; dat de Dhyāni-Boeddha's of Jina's zooals Wairocana, Akshobhya enz., en de Bodhisattwa's Lokeśvara en Wajrapāṇi, op Java hoogelijk vereerd werden, en op dezelfde wijze werden vereerd als in Tibet, zooals o. a. blijkt uit de fraaie Tibetaansche beelden in de verzameling van den russischen vorst Uchtomsky, onlangs door Grünwedel beschreven.

De vereering dier verheven wezens op Java is ons echter niet alleen bekend door de beeldhouwkunst; ook in de oud-Javaansche letterkunde worden zij gevierd. In het oud-Javaansch gedicht Sutasoma of Purushādaçānta van Tantoeiar, door den heer Kern in deze vergadering besproken op 14 November 1887, worden de Dhyāni-Boeddha's verheerlijkt.

Ook in het werk dat de heer Kern thans aanbiedt wordt de eerste der Jina's, Bhaṭṭāra Wairocana gehuldigd.

De titel van het werk is: De legende van Kunjara-Karṇa, een verhaal gesproten uit een rein hart, volgens het oudst bekende handschrift, met oudjavaanschen tekst, nederlandsche vertaling en aanteekeningen.

De commissie, aan welke door uwen Voorzitter in de vorige vergadering werd opgedragen verslag uit te brengen over dit

werk, bekent openhartig, dat zij, wegens hare bescheiden kennis van het Oud-Javaansch, gretig gebruik heeft gemaakt van de bijgevoegde letterlijke en toch vloeiende vertaling, die zonder twijfel den geest van het origineel weerspiegelt.

De tekst zelf is door prof. Kern in een diplomatisch afschrift gegeven, behalve dat hij de woorden, voor zooverre dat gebruikelijk is, heeft gescheiden en enkele kleine wijzigingen heeft aangebracht, terwijl over grotere corrupties in de kernachtige Aanteekeningen wordt gesproken.

In eene inleiding geeft de heer Kern eene beschrijving van den vorm, en een overzicht van den inhoud van het in de Leidsche Universiteitsbibliotheek berustend HS. Tevens bevat die Inleiding belangrijke palaeografische, phonetische en linguistische beschouwingen over het schrift, het klankstelsel en de taal van den tekst, waaruit hij besluit dat, terwijl het HS. waarschijnlijk dagteekent van de laatste helft der 14de eeuw, de taal van het werk tot een aanmerkelijk ouder tijdperk behoort, misschien tot de 12de eeuw.

De tekst zelf is hoogst belangwekkend, zoowel omdat wij daardoor kennis maken met eigenaardige mahāyānistische denkbeelden, voor een deel mogelijk fantasieën van den Javaan, als ook en vooral door het verhaal zelf.

De legende van Kuñjarakarṇa, waarschijnlijk het *oorspronkelijk* werk van een Javaanschen Mahāyānist, is een soort van Divina Commedia: Hellevaart, Loutering en Hemelvaart van den reus Kuñjarakarṇa, die door den Jina Wairocana, door onderwijs in de ware leer, wordt gelouterd, na eerst bij koning Yama de straffen der boozen in de hel te hebben aanschouwd, waarbij hij ook veel nieuws leert, terwijl hij ten slotte bewerkt dat ook zijn vriend, de booze Pūrṇawijaya, wordt gered.

De beschrijving der hellestraffen is even plastisch als die welke men in Pāligeschriften, bijv. in de Nemijātaka, aantreft, en onze Javaansche Dante verdiept zich evenzeer als de Italiaansche dichter in transcendentie scholastieke spitsvondigheden en physiologische ethische bespiegelingen, waarover

(204)

prof. Kern in de Inleiding leerzame en scherpziinige inlichtingen geeft.

De commissie heeft de eer U voor te stellen deze verhandeling in de werken der Koninklijke Akademie op te nemen en wenscht onzen voorzitter geluk met de jeugdige kracht en de rijpe wijsheid waarmee hij dezen arbeid heeft voltooid.

S. I. WARREN.

J. VAN DER VLIET.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

**AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 10^{den} DECEMBER 1900.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BOOT, MATTHES,
VAN BONEVAL FAURE, NABER, VAN DER WIJCK, QUACK, ASSER,
TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, SIJMONS,
S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
DE HARTOG, P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN,
VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, DE GROOT,
VAN DER LITH, KARSTEN, RÖELL, ROGGE, DE SAVORNIN LOHMAN,
CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, VAN
DER VLIET en SPRUYT, secretaris; voorts van de Natuurkundige
Afdeeling de heeren HUGO DE VRIES en VAN DIESEN.

De heer Warren heeft bericht gezonden dat hij verhinderd
is de vergadering bij te wonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris deelt mede dat ingekomen zijn:

I. elf gedichten voor den wedstrijd in latijnsche poëzie met de hieronder volgende titels en motto's:

1. *De hodiernis Romanis bacchanalibus* met het motto: *In tenui labor;*

2. *Bellum Anglicum cum Boeris* met het motto: *Sancta Maria, ora pro nobis;*

3. *Psalmus I, latinis versibus redditus* met het motto: *Sancta virgo virginum, ora pro nobis;*

4. *De operoso studio patrum Benedictinorum* met het motto: *Sancta Dei genetrix, ora pro nobis;*

5. *Rubria* met het motto:

Dum, Vilhelma tuum, forma et Regina per orbem laudibus insignis, regnum mea musa penetrat, primos audet io clamans tibi dicere versus;

6. *Patria rura* met het motto: *Haec mihi semper erunt imis infixa medullis;*

7. *In comam primum albescentem* met het motto: *Eece enim breves anni transeunt et semitam per quam non revertar ambulo;*

8. *Epigramma*, en 9. *Distichon*, beiden met hetzelfde motto als N°. 7;

10. *In redditum Aloysii Sabaudi* met het motto: *Fert;*

11. *Laus vitae abditae* met het motto: *Si vis beari, quaere solitudinem;*

II. Voor de boekerij van het buitenlandsch lid A. Barth te Parijs:

A. Barth. Bulletin des religions de l'Inde. III Bouddhisme, Paris 1900 (overdruk uit de Revue des Religions);

A. Barth. Bespreking van den Grundriss der Indo-Arischen Philologie und Altertumskunde, herausgegeben van Georg Bühler. Overdruk uit het Jurnal des Savans, 1900;

III. Voor de boekerij van den correspondent Alb. C. Kruyt: Het Rijk Mori door Alb. C. Kruyt. Met Kaart N°. II, Leiden 1900. Overdruk uit het Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap Jaargang 1900;

IV. een schrijven van den bibliothecaris van het Departement van Buitenlandsche Zaken, waarbij eenige exemplaren van de processen-verbaal der conferentiën voor internationaal privaatrecht ter beschikking der Akademie gesteld worden;

V. een uitnoodiging van de Société Khédiviale de Géographie te Cairo tot het bijwonen der feestviering wegens haar 25-jarig bestaan op 11 December e. k. Deze uitnoodiging is beantwoord met een brief van gelukwensch en een verontschuldiging wegens de onmogelijkheid de Akademie persoonlijk te doen vertegenwoordigen.

De heer Röell draagt daarop het levensbericht voor van wijlen Mr. G. de Vries Az., nadat eenige familieleden van den overledene door den secretaris de vergadering zijn binnengeleid. De voorzitter dankt namens de vergadering den spreker voor de hulde, aan de nagedachtenis van het betreurd medelid bewezen.

Na een korte pauze, gedurende welke de familieleden van den heer De Vries door den secretaris de vergadering worden uitgeleid, volgt de rondvraag, waarbij voor de boekerij worden aangeboden:

door den heer Matthes een exemplaar van zijne Boegineesche vertaling der Boeken Ezra, Nehemia en Esther;

door den heer S. Muller Fzn. een exemplaar van Robert Fruin's Verspreide Geschriften, uitgegeven door P. J. Blok, P. L. Muller en S. Muller Fzn. Deel II 's Gravenhage 1900;

door den secretaris, namens den heer Dr. F. Leviticus, privaatdocent aan de Amsterdamsche Universiteit, een exemplaar

van twee zijner geschriften, nml. „Laut- und Flexionslehre der Sprache der St.-Servatius-legende Heinrichs von Veldeke” en „Over Phonetica”, en namens de uitgevers van het tijdschrift: „L’humanité nouvelle” te Parijs een exemplaar van het werk *Pour la Finlande par W. van der Vlugt*,

terwijl de secretaris ten slotte mededeelt dat van de Vlaamsche Akademie te Gent is ingekomen een programma van de letterkundige wedstrijden voor de jaren 1901, 1902, 1903, 1904 en 1905.

Daarna werd de vergadering gesloten.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 14^{den} JANUARI 1901.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, NABER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, S. MULLER FZN., P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, VALETON, KLUYVER, KARSTEN, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER VLIET en SPRUYT, secretaris.

De heeren Fockema Andreae, Rogge en Warren hebben medegedeeld dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede dat ingekomen zijn zeventien gedichten voor den wedstrijd in latijnsche poëzie met de hieronder volgende titels en motto's:

1. IV *Kalendas Augustas* met het motto:
*Virtus recludens immeritis mori
caelum*;
2. *Moretum* met het motto: *magnō laeti clamore reportant*;
3. *Cleopatrae querela* met het motto: *Regina . . . saucia curis*;
4. *Messores* met het motto:
*Pindurum quisquis studet aemulari
Jule, ceratis ope Daedalea
ninitur pennis, vitreo daturus
nomina ponto*;
5. *Cinematographum cum Phonographo* met het motto:
*Per gli occhi e per gli orecchi
Tanta m'entrava e si innocente ebbrezza*:
6. *Ad sodales* met het motto:
*Nolite omnia, quae loquor, putare
Per lusum mihi per iocumque dici*;
7. *M. Tullius Cicero M. f. patri s. d. q. p.* met het motto:
*poetis
Fingendi multa potestas*;
8. *Saeculi novi initium* met het motto: *Per varios casus,
per tot discrimina rerum*;
9. *Ad Paulum Kruger* met het motto: *Justum ac tenacem
propositi virum*;
10. *Par viatorum* met het motto: *Fugit irreparabile
tempus*;
11. *Autumnales feriae* met het motto: *Tu nihil invita
dices faciesve Minerva*;
Hierbij is nog een ander gedicht met den titel: *De Delia villa*;
12. *Kalendis Octobribus* met het motto: *In tenui labor*;
Hierbij is nog een ander gedicht met den titel: *Pro discipulo votum*;
13. *Christus patiens* met het motto: *Dolores nostros Ipse
portavit*;
Hierbij nog een *Carmen natalicium*;

14. *Textricis querelae* met het motto: *Magna parens terra est;*
15. *Bucentaurus* met het motto: *Bucentaurus;*
16. *Diana* met het motto: *αἰεὶ τὰ Φεύγοντα δίζηνται κιχεῖν;*
17. *Ad amicum quendam* met het motto: *Vilius argentum auro, virtutibus aurum.*

De heer van de Sande Bakhuyzen gaf daarna zijne aangekondigde bijdrage over eenige plaatsen des Nieuwen Testaments (Luc. 11 vs. 13, 39; 13 vs. 24; 21 vs. 25; Gal. I vs. 9, 10), waarbij hij aan elk der leden een papier met deze plaatsen ter hand liet stellen. Hij wees er op dat in de handschriften van het N.T., evenals in die van andere geschriften der oudheid, dikwijls door afschrijvers woorden zijn ingevoegd, wanneer deze meenden dat de zin niet duidelijk genoeg was. Een sprekend voorbeeld levert Luc. 16 vs. 21, waar, zooals reeds vóór vele jaren prof. Hofman Peerlkamp schreef, de woorden „zijne zweren” ten onrechte zijn ingevoegd en waar wij lezen moeten: „hij begeerde verzadigd te worden van het geen van de tafel des rijken viel, maar ook de honden kwamen en lekten het op.”

Een dergelijke verkeerde invoeging heeft waarschijnlijk plaats gehad Luc. 11 vs. 13, waar wij in plaats van „den heiligen geest” het enkele „ze” moeten lezen; Luc. 11 vs. 39, waar niet „uw binnenste”, maar „het binnenste der schotels” bedoeld wordt; Luc. 13 vs. 24, waar „door de enge poort” is ingevoegd; Luc. 21 vs. 25, waar, door de invoeging van de woorden „der zee” in het Grieksch, de geheele zin een andere beteekenis gekregen heeft.

Tot die plaatsen behoort ook Gal. 1 vs. 9. De herhaling „Indien U iemand . . . die zij vervloekt” behoort niet in den oorspronkelijken tekst. Van de woorden „gelijk wij te voren gezegd hebben” is nog geen voldoende verklaring gegeven. Sommige uitleggers meenen dat Paulus daarnede terugziet op vs. 8; andere dat hij in herinnering brengt wat hij bij een vorig bezoek aan de Galatiërs gezegd had. De eene verkl-

ring is even onvoldoende als de andere. Met de genoemde woorden heeft Paulus het oog op hetgeen hij in vs. 1 gezegd had. Hij herhaalt dat, of liever hij werkt dat uit, in vs. 11 en verv. Het 10de vers heeft onder de handen van afschrijvers veel geleden; wat er juist gestaan heeft is niet met zekerheid te bepalen; waarschijnlijk is het een tusschenzin dien wij ons moeten denken als tusschen haakjes geplaatst, waarin Paulus zich rechtvaardigt dat hij zoo nadrukkelijk verklaart niets aan de andere apostelen verschuldigd te zijn.

De Voorzitter dankt namens de vergadering den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of die bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Na een toestemmend antwoord van den spreker volgt eene discussie, waarbij de heeren Völter, van Leeuwen, Naber, Tiele en van der Vliet verschillende vragen doen en bedenkingen te berde brengen, die door den spreker beantwoord worden.

Bij de hierop volgende rondvraag biedt de heer Van Leeuwen voor de boekerij een exemplaar aan van zijn uitgaaf van de Acharnenses van Aristophanes, Leiden 1901, en verzoekt de heer Tiele onder de rustende leden te worden opgenomen. De voorzitter drukt de hoop uit dat de heer Tiele nog jaren lang alleen in naam tot de „rustende” leden zal behooren en sluit daarna de vergadering.

OPMERKINGEN OVER EENIGE PLAATSEN VAN HET NIEUWE TESTAMENT.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN.

Het vaststellen van den tekst des N. T.'s is een werk dat met buitengewone moeielijkheden gepaard gaat. Is het reeds dikwijls moeielijk uit te maken hoe de tekst b.v. van Xenophon luidt, wanneer de handschriften, die wij van zijne werken bezitten, uiteenlopen, de criticus weet althans dat aan al die verschillende lezingen één bepaalde tekst van Xenophon ten grondslag ligt. In zulke gunstige omstandigheden verkeert niet degene die zich met den tekst van het N. T. bezighoudt. Immers is het hoogstwaarschijnlijk dat in de tweede eeuw o. a. van de Handelingen en van de Synoptici meer dan eene redactie heeft bestaan en die waarschijnlijkheid is groter geworden sinds men een nauwkeuriger onderzoek heeft ingesteld naar den Cod. Cant. en de daarmede overeenkomende Latijnsche en Syrische vertalingen. Daarbij komt dat de evangelisten uit verschillende bronnen hebben geput, en het wel eens de vraag kan zijn of zij wat hunne voorgangers schreven wel altijd volkomen begrepen hebben, zoodat wij wel moeten toeziendat wij niet, eene fout bij de afschrijvers vermoedende, het werk van de schrijvers zelven gaan verbeteren.

Het mag daarom eene gewaagde onderneming schijnen door gissing den waren tekst des N. T.'s, waar die ons bedorven voorkomt, te willen herstellen; toch is het gevaar niet voor alle plaatsen even groot. Er zijn er niet weinige waar de

lezing der handschriften aan geene enkele redactie kan worden toegeschreven en allerwaarschijnlijkst aan afschrijvers, of lezers die aanteekeningen maakten, haar bestaan te danken heeft. Het zij mij vergund op enkele uwe aandacht te vestigen.

Eene rijke bron van fouten in de hss. is de neiging om den zin duidelijk te maken door toevoeging van een onderwerp, voorwerp of bepaling. Schreef een der evangelisten *καὶ εἶπεν*, dan zijn er hss. die daarbij voegen: *ὁ Ἰησοῦς* of: *πρὸς αὐτοὺς*. Een voorbeeld uit honderden levert Luc. 24: 53: Daar staat volgens D en de beste hss. der oud-Lat. vert.: *οὐχ εὑρον τὸ σῶμα*. Syr^{cu} en enkele andere voegen achter *τὸ σῶμα* den gen. *τοῦ Ἰησοῦ*. In verreweg de meeste hss. lezen wij: *οὐχ εὑρον τὸ σῶμα τοῦ κυρίου Ἰησοῦ*.

Zulk eene invulling is vrij onschuldig en verklaarbaar. Maar er zijn andere die niet zoo onschuldig zijn en den zin niet opgehelderd maar verduisterd hebben.

Een zeer sprekend voorbeeld geeft de gelijkenis van den rijken man en Lazarus, Luc. 16: 19 en verv. Wij lezen dat de arme aan de deur des rijken lag met wonderen overdekt en begeerde verzadigd te worden van hetgeen van de tafel des rijken viel, en verder: *ἀλλὰ καὶ οἱ κύνες ἐρχόμενοι ἐπέλειχον* (in jongere hss. *ἀπέλειχον*) *τὰ ἔλκη αὐτοῦ*. Hier is niet alleen dat *ἀλλὰ*, maar het gehele bericht omtrent die honden bevreeindend. De uitleggers zijn er verlegen mede; de een vindt in dat lekken der honden eene vermeerdering van des armen lijden, de ander vindt daarin uitgedrukt dat de honden hem als huns gelijke behandelden, een derde leest er in dat zelfs de honden medelijden met hem hadden. J. Weiss meent dat alles in orde is wanneer wij in de plaats van *ἀλλὰ*: *ἄμα* lezen.

Maar de ware verklaring was al in 1855 door den Hoogl. Hofman Peerlkamp gegeven in zijne „Opmerkingen betreffende de Staten-Vertaling“. In „maar ook de honden kwamen en lekten zijne zweren“ zijn, zoo leert hij ons, de twee laatste woorden niets dan de verkeerde invulling van een weggelaten

voorwerp. Men leze ἀλλὰ καὶ οἱ κύνες ἐρχόμενοι ἀπέλειχον. De arme begeerde verzadigt te worden van hetgeen van de tafel des rijken viel, maar ook dit lekten de honden op.

Een dergelijk verschijnsel doet zich voor Luc. 11: 13. Vooreerst is dat ὁ πατὴρ ὁ ἐξ οὐρανοῦ δάσει vreemd. Dat ὁ ἐξ οὐρανοῦ zal volgens vele geleerden ¹⁾ eene attractie zijn voor ὁ ἐν οὐρανῷ ἐξ οὐρανοῦ δάσει staan. Winer in zijne grammatica der N. T. lichen Sprachdioms § 63. 6 schrijft met het oog op deze plaats: „Eine Lokal-Präposition ist in die andere verschlungen”, en Blass in zijne „Grammatik des N. T. lichen Griechisch § 76, 4: dat attractie bij plaatsbepalende bijwoorden als ὁ ἐκεῖθεν πόλεμος δεῦρο ἥξει wel niet in het N. T. voorkomt, „doch findet sich entsprechend ἐξ statt ἐν Luc. 11: 13, Mt. 24: 17 μὴ καταβάτω ἄρπαι τὰ ἐκ τῆς οἰκίας αὐτοῦ, Col. 4:16 τὴν ἐκ Λαοδικείας (ἐπιστολὴν) ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀνηγνῶτε.” Maar met allen eerbied voor den grooten geleerde meen ik toch te mogen vragen of die plaatssn wel gelijk staan. Iets anders zou het wezen als hier ὁ πατὴρ τὰ ἐξ οὐρανοῦ δάσει stond. Van dienzelfden aard zijn de plaatsen, verder door Winer bijgebracht, en Luc. 9: 61 ἐπίτρεψόν μοι ἀποτάξασθαι τοῖς εἰς τὸν οἶκόν μου kan m. i. in 't geheel niet in aanmerking komen, daar wij hier de gewone verwarring van εἰς en ἐν voor ons hebben.

Wij mogen daarbij niet voorbijzien dat het lidwoord ὁ in oude hss. K L X ontbreekt en dat ook de oud-Latijnsche en Syrische vertalers het niet schijnen gekend te hebben. Vgl. Tdf.

Het is mij hier echter vooral te doen om dat πνεῦμα ἅγιον. Vreemd mag de onverwachte vermelding daarvan heeten na al wat voorafgaat. Wij lezen in het 11^e hoofdst. verschillende lessen omtrent het bidden, welke aaneengeschakeld zijn als ant-

¹⁾ Daartoe behoort Plummer in zijn Critical and exegetical commentary on the gospel according to S. Luke, Edinb. 1896. B. Weiss verklaart het in Meyers Commentar 1878 ook door eene attractie, maar herroeft die verklaring in de uitgave van 1892, zonder op te geven wat hij daarvoor in de plaats stelt.

woord op de vraag van een der leerlingen: leer ons bidden. Na het „Onze Vader” vinden wij eene opwekking om in het bidden te volharden vs. 5—8, daarna het bekende: „bidt en u zal gegeven worden” vs. 9, 10, daarna in vs. 11, 12 „indien iemand zijn vader om een visch bidt zal deze toch geen schorpioen geven” en eindelijk de slotsom die wij in vs. 13 lezen. Maar dat *πνεῦμα ἄγιον* staat ook niet in alle hss. L'en eenige andere hss. en vertt. hebben *πνεῦμα ἀγαθὸν*; D en eenige hss. der oud-Lat. vert.: *ἀγαθὸν δόμα*, en dat het verschil in lezing reeds van ouden tijd dagteekent blijkt uit het getuigenis van Ambrosius (zie Tdf.) die wel *πνεῦμα ἄγιον* als tekst van Luc. opgeeft maar er bijvoegt: nonnulli codices habent etiam secundum Lucam: *Quanto magis pater vester de coelo dabit bonum datum (ἀγαθὸν δόμα) petentibus se.*

Wij moeten ook twee plaatsen in Origenes raadplegen. In zijn boek *περὶ εὐχῆς* d. l. R. 213, waar hij blijkbaar het oog heeft niet op Mt. maar op Luc., lezen wij: *ἐπεὶ ὁ χριστὸς πατὴρ τὸν ζῶντα ἀρτον αἰτούντων ἡμῶν... δίδωσι τοῖς τὸ πνεῦμα τῆς οἰδεσίας εἰληφόσιν ἀπὸ τοῦ πατρός, καὶ δίδωσιν ὁ πατὴρ τὸ ἀγαθὸν δόμα τοῖς αἰτοῦσιν αὐτὸν.* In zijn commentaar op Mt., d. l. R. III 650, spreekt Or., na Luc. 11: 8, 9 geciteerd te hebben, over de onthouding van het huwelijk en vervolgt dan, met eene wijziging van *τίνα* in *τίς*, weder Lucas citeerende: *τίς ἐξ ὑμῶν τὸν πατέρα νιδὸς αἰτήσει ἰχθύν, μὴ ἀντὶ ἰχθύος ὅφιν ἐπιδώσει αὐτῷ καὶ τὰ ἔξης, δώσει δὲν τὸ ἀγαθὸν δόμα, τὴν πολυτελῆ καθάρευσιν ἐν ἀγαμίᾳ καὶ ἀγνείᾳ ὁ Θεός τοῖς ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ μετὰ πίστεως καὶ ἀδιαλείπτως ἐν προσευχαῖς αἰτοῦσιν αὐτὸν.*

Wat heeft dus nu Origenes in Lucas gelezen? Op beide plaatsen schrijft hij: *δώσει τὸ ἀγαθὸν δόμα*, maar dit is wellicht eene invulling van hem zelven. Het is toch natuurlijk dat hij, de eerste helft van het vers weglatende, bij *δώσει* een voorwerp moest voegen. Eéne zaak schijnt mij duidelijk toe dat hij geen *πνεῦμα ἄγιον* gelezen heeft. Immers, daar hij bij de *δόματα ἀγαθά* blijkbaar aan geestelijke zegeningen dacht, zou hij die uitdrukking zeker wel niet stilzwijgend zijn voorbijgegaan.

Dit is van belang. Te veel heeft men zich bij het opsporen van den echten tekst des N. T's. bepaald tot het getuigenis van eenige majuskel-handschriften, terwijl toch de aanhalingen die wij b. v. bij Clemens Al. en Origenes vinden op veel oudere hss. berusten. Nu is het waar dat deze schrijvers vaak niet met den tekst voor zich, maar uit het hoofd aanhalen, maar wanneer zij meer dan eens dezelfde woordenu gebruiken, of wanneer uit de daarop gebouwde redeneering blijkt welke lezing zij kenden, dan is hun getuigenis van meer gewicht dan dat der hss.

Wanneer wij dit alles in aanmerking nemen en weten dat op verschillende wijzen het voorwerp bij δώσει is ingevuld, dan ligt m. i. de onderstelling voor de hand dat wij hier iczen moeten πόσῳ μᾶλλον δι πατήρ εξ οὐρανοῦ δώσει τοῖς αἰτοῦσιν αὐτὸν.

Over Luc. 11: 39 kan ik kort zijn. De woorden τὸ ἔσωθεν υμῶν worden door de uitleggers vertaald — en het kan ook wel niet anders — „uw binnenste, uw hart”, maar wij verkrijgen dan eene hoogst zonderlinge tegenstelling, eene tegenstelling die niet beter wordt wanneer wij vs. 40, zooals algemeen geschiedt, vertalen: onverstandigen die gij zijt, heeft hij die de buitenzijde (der schalen en bekers) gemaakt heeft, niet ook uw binnenste gemaakt?

Om dit bezwaar te ontgaan hebben sommige geleerden, Bleek o. a., υμῶν verbonden met ἀρπαγῆς καὶ πονηρίας, maar dit wordt te recht verworpen als in strijd met de woordschikking. Er is, dunkt mij, geen andere uitweg dan te onderstellen dat υμῶν aan eene averechtsche poging tot opheldering van den zin zijn ontstaan te danken heeft. Nemen wij het weg, dan is geen andere verklaring noodig.

Hier ontmoeten wij nu echter de tegenwerping, waarop ik reeds in den aanvang doelde, dat wij nl. op deze wijze niet den tekst die bedorven is, maar den schrijver zelven verbeteren. In zijne bron zoo leeren o. a. B. en J. Weiss,¹⁾ vond Lucas

¹⁾ Meyers Commentar 1892: „Hier liegt eben eine secundäre, schein-

dat $\delta\mu\tilde{\alpha}\nu$ natuurlijk niet, maar hij begreep de spreek niet goed en gaf er een verkeerden vorm aan. Op zich zelve genomen laat zulk eene tegenwerping zich hooren: er zijn in Luk. werkelijk plaatsen waar wij iets dergelijks opmerken, maar hier zouden wij toch eene al te groote mate van niet begrijpen moeten aannemen. In vs. 40 plaatst de schrijver duidelijk $\tau\delta\ \xi\xi\omega\theta\epsilon\nu$ en $\tau\delta\ \xi\sigma\omega\theta\epsilon\nu$ tegenover elkaar als zaken die tot een zelfde gebied behooren, en het lijkt mij alleronwaarschijnlijkst dat hij bij $\tau\delta\ \xi\sigma\omega\theta\epsilon\nu$ aan het hart des menschen gedacht heeft, terwijl hij er onmiddellijk op laat volgen $\tau\alpha\ \xi\nu\eta\tau\alpha\ \delta\delta\tau\epsilon\ \xi\lambda\epsilon\eta\mu\sigma\sigma\eta\eta\eta$. De invulling van $\delta\mu\tilde{\alpha}\nu$ laat zich veel eerder begrijpen van een lezer die niet de geheele redeneering overzag, maar bij die hem vreemde beeldspraak $\tau\delta\ \xi\sigma\omega\theta\epsilon\nu\ \gamma\acute{e}\mu\epsilon\ \dot{\alpha}\rho\pi\alpha\gamma\eta\eta\kappa\ \pi\eta\eta\pi\alpha\gamma\eta\eta$ bleef hangen.

Wij komen tot de 3^e plaats, Luc. 13: 24. Wanneer wij die oppervlakkig beschouwen, schijnt alles duidelijk te zijn; wanneer wij nauwkeuriger toeziend, rijzen er vragen die moeilijk zijn te beantwoorden. Wat de woorden betreft heb ik alleen op te merken dat de door Tdf. opgenomen lezing $\vartheta\pi\rho\alpha\varsigma$ op oudere getuigenissen steunt dan de lezing $\pi\acute{u}\lambda\eta\varsigma$, maar dat zij toch niet geheel zeker is, daar $\pi\acute{u}\lambda\eta\varsigma$ naar het tweemaal volgende $\theta\pi\rho\alpha$ veranderd kan zijn.

Wanneer wij vs. 24 lezen, komt ons al dadelijk de parallelle tekst van Matthaeus, 7: 13, voor den geest: $\varepsilon\iota\sigma\acute{e}\lambda\theta\alpha\tau\epsilon\ \delta\iota\alpha\ \tau\eta\varsigma\ \sigma\tau\epsilon\eta\varsigma\ \pi\acute{u}\lambda\eta\varsigma$, $\delta\tau\iota\ \pi\lambda\alpha\tau\epsilon\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \varepsilon\pi\rho\acute{u}\chi\omega\tau\oslash\eta\varsigma\ \dot{\eta}\ \delta\delta\dot{\eta}\ \dot{\eta}\ \dot{\alpha}\pi\acute{u}\gamma\eta\eta\sigma\alpha$ $\varepsilon\iota\varsigma\ \tau\eta\varsigma\ \dot{\alpha}\pi\acute{u}\lambda\eta\eta\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \pi\alpha\lambda\eta\eta\alpha\ \varepsilon\iota\varsigma\ \varepsilon\iota\sigma\acute{e}\lambda\theta\alpha\tau\epsilon\ \delta\iota\alpha\ \tau\eta\varsigma\ \sigma\tau\epsilon\eta\varsigma\ \pi\acute{u}\lambda\eta\varsigma$, $\delta\tau\iota\ \pi\lambda\alpha\tau\epsilon\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \varepsilon\pi\rho\acute{u}\chi\omega\tau\oslash\eta\varsigma\ \dot{\eta}\ \delta\delta\dot{\eta}\ \dot{\eta}\ \dot{\alpha}\pi\acute{u}\gamma\eta\eta\sigma\alpha$ $\varepsilon\iota\varsigma\ \tau\eta\varsigma\ \dot{\alpha}\pi\acute{u}\lambda\eta\eta\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \pi\alpha\lambda\eta\eta\alpha\ \varepsilon\iota\varsigma\ \varepsilon\iota\sigma\acute{e}\lambda\theta\alpha\tau\epsilon\ \delta\iota\alpha\ \tau\eta\varsigma\ \sigma\tau\epsilon\eta\varsigma\ \pi\acute{u}\lambda\eta\varsigma$.

Bij alle overeenkomst vinden wij tusschen beide plaatsen een niet gering onderscheid. Bij Mt. worden twee wegen voorgesteld, wier toegangen wellicht niet ver van elkaar liggen, maar die naar een zeer verschillend einde leiden; een

bar erleichterter Umgestaltung vor von der Hand des Luk. Seine Vorlage bezog natürlich (v. 41) $\tau\delta\ \xi\sigma\omega\theta\epsilon\nu$ auf den Inhalt der Gefässe".

smal pad wordt ons geteekend waartoe de toegang eng is, dat stil en afgelegen is en door weinigen wordt bezocht, maar bij dat beeld past niet de vermaning ἀγωνίζεσθε: wij voelen dat terstond wanneer wij het εἰσέλθατε van Mt. door ἀγωνίζεσθε εἰσελθεῖν wilden vervangen, en zeker past daarbij niet wat wij bij Lucas lezen: πολλὸι ζητήσουσιν εἰσελθεῖν καὶ οὐκ ισχύσουσιν. Daarenboven, wat zullen zij niet vermogen? Natuurlijk niet het εἰσελθεῖν διὰ τῆς στενῆς θύρας, maar het εἰσελθεῖν in een gebouw waartoe die deur toegang verleent. En waarom zullen zij het niet vermogen? „Omdat zij”, zoo teekent Vissering aan „niet zoeken in te gaan door de enge deur”. Maar hoe hebben wij ons dan voor te stellen wat aan deze beeldspraak ten grondslag ligt? Een gebouw, waartoe verschillende deuren toegang verleenen? Maar geeft dan ook eene wijde deur toegang tot hetzelfde gebouw? Ik weet dat men eene vergelijking niet te zeer moet uitpersen en dat min of meer scheeve beelden bij vele schrijvers voorkomen, maar eene beeldspraak moet dan toch aan eene voorstelling beantwoorden, in de woorden eens schrijvers moet dan toch een zin liggen, en die zoeken wij in διὰ τῆς στενῆς θύρας te vergeefs. Die uitdrukking zou ons doen denken aan eene opdringende menigte te talrijk om door den nauwen doorgang zich een weg te banen, en daaraan heeft de schrijver toch zeker niet gedacht.

Wij mogen ook vragen hoe dan wel de samenhang is met het volgende „ἀφ' οὗ ἀν ἐγερθῆ ὁ οἰκοδεσπότης ενz”, waar niet van eene wijde en enge maar van *de* deur sprake is. Deze moeilijkheid trachten vele uitleggers (vgl. B. en J. Weiss in Meyers Kommentar t. d. pl. ¹⁾) te ontkomen door te ontkennen dat er rechtstreeksche samenhang tusschen vs. 24 en 25 bestaat, met Tdf. na ισχύσουσιν eene punt te plaatsen en met ἀφ' οὗ een nieuwe zin te beginnen: eene zeer bedenkelijke onderstelling, want nu moeten wij den hoofdzin zoeken in

¹⁾ Onze Staten-vert. is niet in die dwaling vervallen. In onze nieuwe Bijbelvert. begint de hoofdzin bij τότε.

καὶ ἀποκριθεὶς ἐρεῖ of wel in *τότε ἀρξεσθε*, het eene al even bezwaarlijk als het andere.

De verwarring blijft bestaan zoolang als wij, Luc. lezende, aan de enge poort blijven denken die wij bij Mt. aantreffen. De beeldspraak van Mt. heeft hier met die van Luc. niets te maken: daar twee wegen, een stille en een druk bezochte, en: *εἰσέλθατε*, gaat die poort binnen en dien engen weg op; hier een gebouw dat het beeld is van het koninkrijk der hemelen, en: *ἀγανίκεσθε εἰσελθεῖν*, spant uwe krachten in om daar binnen te komen, want vele zullen het zoeken maar niet vermogen, omdat het te laat is, van het oogenblik af dat de huisheer zal zijn opgestaan en de deur zal gesloten hebben.

Wat wij vs. 25 vinden is in eenen anderen vorm de waarschuwing die wij bij Mt. in de gelijkenis van de wijze en dwaze maagden lezen, (ook daar een roepen van *κύρις ἀνοίξον μην* en het antwoord *οὐκ οἶδα ὑμᾶς*), maar bij dat vs. 25, en ook zelfs bij vs. 24, past weer *διὰ τῆς στενῆς Θύρας* niet, en ik zie geen anderen uitweg om uit die moeilijkheid te geraken dan te onderstellen dat de woorden *διὰ τῆς στενῆς Θύρας* eene verkeerde invulling zijn na dat alleenstaande *ἀγανίκεσθε εἰσελθεῖν*.

Het verwondert mij dat het verschil in de voorstellingen van Mt. en Luc. niet meer algemeen is opgemerkt, en begrijp niet hoe B en J. Weiss in Meyers Kommentar t. d. p. kunnen schrijven dat in Mt. 7: 13 „ebenso wie hier vorausgesetzt ist dass das als ein Haus gedachte Gottesreich eine enge Thür hat.”

Ik mag van deze plaats geen afscheid nemen zonder eene moeilijkheid besproken te hebben die vs. 25 oplevert, eene moeilijkheid die voor velen de reden is om dit vs. niet met het voorgaande te verbinden. „Aph' oij'” schrijven de zoo even genoemde geleerden „ist nicht mit dem vorigen zu verbinden, wogegen die zweite Person ἀρχησθε, sondern beginnt einen neuen Satz.” Wie zijn het onderwerp van *ἀρχησθε*? De menschen in wier midden zich Jezus toen juist bevond? Maar waarom dezen zoo hard gevallen? En die vraag doen wij

met meer aandrang nog als wij hen vs. 27 met *ἐργάται* *ἀδικίας* hooren toespreken en vs. 28 lezen: wanneer gij zult zien Abraham en Isaäk en Jacob en alle de profeten in het koningrijk Gods en u zelven buiten geworpen. En, indien de *ἱμεῖς*, die wij als onderwerp bij *ἄρξησθε* moeten denken, dezelfde personen zijn van wie het heet: *οὐκ ἴσχύσουσιν*, waarom dan in eens de tweede persoon gebruikt?

Wij moeten hier, meen ik, op een verschijnsel letten dat zich in het derde evangelie herhaalde malen vertoont.

Dit evangelie is eenigszins anders ingericht dan dat van Mt. Bij dezen vinden wij tal van spreuken en gelijkenissen tot lange doorloopende reden aan elkaar geschakeld, bij Lucas daarentegen kleine taferelen. Verschillende gezegden heeft hij soort bij soort vereenigd en eene of andere gelegenheid getekend waarbij zij zouden zijn uitgesproken. Reeds wees ik er op dat in het 11^e hfdst. verscheidene vermaningen en lessen, die op het bidden betrekking hebben, aaneenverbonden zijn en gemotiveerd worden door de vraag van een der leerlingen „leer ons bidden”. In ons 13^e hfdst. vinden wij vs. 31 dat eenigen der Pharizaeën bij Jezus kwamen en hem waarschuwden voor Herodes. In zijn antwoord zegt Jezus dat het niet mogelijk is dat een profeet gedood wordt buiten Jerusalem, en die uitdrukking geeft den evangelist aanleiding om de bekende klacht hier eene plaats te geven: „Jerusalem, Jerusalem, dat de profeten doodt... hoe dikwijls heb ik uwe kinderen willen bijeenvergaderen!” Wie tusschen deze beide op elkander volgende verzen verband wilde zoeken, zou vruchtelooze moeite doen. In het 14^e hfdst. vinden wij lessen en gelijkenissen bijeen, die alle betrekking hebben op het noodigen tot den maaltijd, vs. 7 de waarschuwing tegen het vooraan willen zitten, vs. 12 enz. de les: wanneer gij een maaltijd aanricht, noodig dan niet uwe vrienden, maar de armen; vs. 15 de gelijkenis van de onwillige genoodigden; en de band die dit alles samenhoudt is vs. 1 „en het geschiedde toen hij op een sabbath in het huis van een der oversten der Pharizaeën gekomen was om brood te eten ”

Eene dergelijke aaneenschakeling heeft nu ook bij Luc. 13: 22—30 plaats gehad. Lucas kende uit zijne bronnen verscheidene belangrijke gezegden: het *ἀγανίκεσθε εἰσελθεῖν*, eene gelijkenis in den trant van die der wijze en dwaze maagden, de spreek vs. 28 „daar zal weening zijn enz.”, eindelijk de bedreiging dat zij de aartsvaders in het koninkrijk Gods zullen zien komen en zelven buitengeworpen zullen worden: Gij bemerkt dat de schrijver van lieverlede afdwaalt, dat het slot vs. 27—30 niet meer past bij het begin vs. 24 dat het antwoord is op eene belangstellende vraag van een dergenen die Jezus volgden, en dat die vrager geheel uit het oog verloren wordt. Deze losstaande stukken verbindt Lucas door te verhalen hoe eens op eene reis iemand de vraag deed of er weinigen zijn die behouden worden, vs. 28, en, dat die vraag niets dan eene inkleding is waaraan de schrijver zelf niet hecht, blijkt al dadelijk uit *εἶπεν πρὸς αὐτοὺς*, terwijl toch van meerdere personen geen spraak was geweest. Zoo komt het nu dat de eerste spreek en de daarop volgende gelijkenis vs. 24 en 25 onbeholpen aan elkander geknoopt worden met dat *ἀφ' οὗ*, en dat de tweede persoon *ἀρξῆσθε*, die eigenlijk in een ander verband behoort, onveranderd is blijven staan. Wij moeten ook wel in het oog houden dat het den schrijver veel meer te doen was om waarschuwingen van Jezus in een scherp getekenden vorm te bewaren dan historisch weer te geven wat juist op dien reistocht van Jezus gesproken was.

Maar nu ten slotte. Men zal mij tegenwerpen: al is dat alles zoo, al nemen wij aan dat de woorden *διὰ τῆς στενῆς θύρας* oorspronkelijk niet in dit vs. behooren, is het dan niet mogelijk dat zij er door den schrijver van het 3^e vs. zelven, die ze van elders kende, zijn bijgevoegd? Mogelijk natuurlijk, maar waarschijnlijk niet, want, ook al beschouwen wij vs. 24 geheel op zich zelf, dan nog passen die woorden er in het geheel niet bij; wij weten dat de invulling van schijnbaar uitgelaten bepalingen in het N. T. zeer gewoon is, en dat talooze malen parallelle plaatsen in de Synoptici op elkander invloed gehad hebben; en om die redenen is het veel eerder

aan te nemen dat ook onze plaats daardoor geleden heeft dan dat zulk eene verwarring van voorstellingen bij den schrijver heeft bestaan.

Luc. 21: 25 maakt deel uit van cene voorspelling van hetgeen in het laatst der dagen gesehieden zal. Nadat vs. 12—14 gesproken is over hetgeen daaraan zal voorafgaan, nl. de verwoesting van Jerusalem, wordt vs. 25 weder opgevat wat vs. 11 reeds aangekondigd was aangaande schrikkelijke dingen en groote teekenen aan den hemel: „καὶ ἔσονται σημεῖα ἐν ὥλιῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἀστροῖς, καὶ ἐπὶ γῆς συνοχὴ ἐθνῶν ἐν ἀπορίᾳ ἥχους Θαλάσσης καὶ σάλου, ἀποψυχόντων ἀνθρώπων ἀπὸ Φόβου καὶ προσδοκίας τῶν ἐπερχομένων τῇ οἰκουμένῃ· αἱ γὰρ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται.”

Bevreemding wekt hier dat ἥχος Θαλάσσης. Dat na Θαλάσση nog eens σάλος vermeld wordt levert geen bezwaar op, maar die geheele vermelding der zee verwachten wij hier niet. Na ἔσονται σημεῖα ἐν ὥλιῳ enz. verwachten wij dat de reden der benauwdheid die teekenen zullen zijn, en duidelijk wordt dat ook uitgedrukt aan het slot van vs. 25 αἱ γὰρ δυνάμεις τοῦ οὐρανοῦ σαλευθήσονται. Dit leert ons wat die σάλος is, nl. de schudding, de wankeling, en in die beteekenis komt het meestal in LXX voor, b. v. Ps. 66: 9 μὴ δύντος εἰς σάλον τοὺς πόδας μου, Ps. 120: 3 μὴ δώῃς εἰς σάλον τὸν πόδα μου, Jes. 24: 20, volgens Theodotion, σάλω σαλευθήσεται ἡ γῆ καὶ σεισθήσεται. Ik meen daaruit te mogen afleiden dat Θαλάσσης eene onjuiste invulling is van iemand die, omdat σάλος in het Grieksch gewoonlijk van het heen en weer gaan der zee gebruikt wordt, meende dat hier van een ἥχος Θαλάσσης sprake was.

Veel ingewikkelder is het vraagstuk hoe wij de laatste plaats die ik mij voorgenomen heb te behandelen, Gal. 1: 9, 10, moeten verstaan. Een ware crux interpretum. In vs. 8. 9 lezen wij ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἡμεῖς ἢ ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ εὐαγγελίσηται παρ' ὁ εὐαγγελισάμεθα ὑμῖν, ἀνάθεμα ἔστω. ὡς προειρήκαμεν, καὶ ἅρτι πάλιν λέγω, εἴ τις ὑμᾶς εὐαγγελίζεται παρ' ὁ παρελάβετε, ἀνάθεμα ἔστω.

Zoo dikwijls als ik deze woorden lees, eene uiting van verontwaardiging en toorn, hindert mij die herhaling. Dat een schrijver of spreker eene vermaning, of een deel daarvan waarop hij nadruk legt, nog eens schrijft of uitspreekt acht ik natuurlijk niet ongewoon, maar mij dunkt dat hij zulk eene herhaling anders zal inleiden b. v. door een: ik zeg u, ik zeg nogmaals, en dan die vermaning of dat deel er van liefst letterlijk zal herhalen, en dat hij van woorden die onmiddellijk voorafgaan nooit zal schrijven of zeggen: Wat ik u te voren gezegd heb zeg ik nu nog eens. In Mc. 13: 35—37 vinden wij eene herhaling; „γρηγορεῖτε οὖν· οὐκ ὅδετε γὰρ πότε ὁ κύριος τῆς οἰκίας ἔρχεται” zoo heet het daar, en twee regels verder: ὁ ὑμῶν λέγω, πᾶσιν λέγω γρηγορεῖτε. Zoo Phil. 4: 4 χαίρετε ἐν κυρίῳ πάντοτε, πάλιν λέγω χαίρετε. Vervangt eens in uwe gedachten dat ὁ ὑμῶν λέγω door ὁ προειρήκα αὐτὶ πάλιν λέγω, of leest in de laatstgenoemde plaats χαίρετε ἐν κυρίῳ, ὁ προειρήκα αὐτὶ πάλιν λέγω χαίρετε, en gij gevoelt: Zoo denkt en zoo spreekt niemand.

Dit heeft dan ook bij de meeste uitleggers zoo zwaar gewogen dat zij eene andere verklaring hebben gezocht. Bij προειρήκα μεν zal de schrijver niet het oog hebben gehad op den inhoud van het onmiddellijk voorafgaande vs., maar op eene vermaning die hij lang geleden zou gegeven hebben toen hij Galatië bezocht. Op die wijze wordt προειρήκα μεν gemotiveerd, maar wordt het eene kwaad door het andere genezen. Ik wil voor een oogenblik aannemen dat Paulus bij zijn bezoek in Galatië die vermaning heeft uitgesproken en daarop zooveel klem heeft gelegd dat zij in de herinnering bewaard bleef, dat hij die vermaning dus driemaal heeft gegeven, eens bij zijn bezoek en tweemaal in dezen brief, maar waartoe, zoo mag ik vragen, waartoe dan die tweede maal, waartoe vs. 8? Had Paulus eene les in het geheugen terug willen roepen, dan zou hij terstond: ὡς προειρήκα μεν enz. geschreven hebben, maar niet dat 8^e vs geschreven hebben dat hier staat alsof het iets nieuws behelst. Maar bovendien, de Apostel heeft bij zijn vorig bezoek in Galatië niet zoo dreigend gesproken. Wat

hij van de Galatiërs wist tot kort voor het schrijven van dezen brief, was niets dan goeds. Schrijft hij niet 4: 14, 15 van zijn eerste bezoek: ὡς ἄγγελον θεοῦ ἐδέξασθέ με, ὡς Χριστὸν Ἰησοῦν.... μαρτυρῶ γὰρ ὑμῖν ὅτι εἰ δυνατὸν τοὺς δόφθαλμούς ὑμῶν ἐξορύξαντες ἐδώκατέ μοι? En zeker zou hij die herinnering niet hebben opgehaald,wanneer reeds bij een later bezoek op dat licht eene schaduw was gevallen, eene schaduw zoo donker dat hij er aanleiding in had gevonden om de bedreiging vs. 9 te laten hooren. Er is geen enkele reden om te onderstellen dat hij in Galatië reeds dwaalleeraars had aangetroffen die het zuivere geloof ondermijnden. Tot voor korten tijd had hij volkomen op hen vertrouwd, „*Θαυμάζω*,” zoo schrijft hij vs. 6 ὅτι οὕτω ταχέως μετατίθεσθε.... εἰς ἔτερον εὐαγγέλιον.

Dat de herhaling in vs. 8 en 9 zich niet laat verklaren is ook de meening van Prof. van Manen.¹⁾ Volgens hem is die herhaling ook niet oorspronkelijk en is het geheele 9^e vs. eene invoeging van een katholieken bewerker uit de 2^e eeuw; hij beroept zich op eene plaats uit Epiphanius. Deze geeft in zijne bestrijding van Marcion de volgende aanhaling: καν τε ἡμεῖς ή ἄγγελος εὐαγγελίσηται ὑμῖν παρ' ο ἐλάβετε ἀνάθεμα ἔστω, en v. Manen leidt daaruit af dat dit de oorspronkelijke lezing is geweest zooals Marcion die kende, dat dus vs. 8 gedeeltelijk op ons vs. 8, gedeeltelijk op ons vs. 9 geleken heeft, en dat vs. 9 van ὡς προειρήκαμεν af geheel ontbroken.

Dat hij tot die onderstelling recht had, geloof ik niet. Dat op de nauwkeurigheid van Epiphanius veel valt af te dingen en deze alleen zooveel citeert als hij voor zijn doel behoeft heeft Prof. Baljon aangetoond.²⁾ Het was hem te doen om den zin, niet om de woorden,³⁾ en, wat de hoofdzaak is: uit niets blijkt dat hij hier den tekst wil weergeven zooals

¹⁾ Theol. tijdschrift 1887 p. 465.

²⁾ Exeg. Krit. Verh. over den brief van Paulus aan de Galatiërs p. 10.

³⁾ Dat Epiph. het beginwoord ἀλλα voor καν τε ἡμεῖς weglaat spreekt van zelf.

Marcion dien in zijn Apostolus las. Uit Tertullianus, die veel meer te vertrouwen is, weten wij dat Marcion *niet* aldus gelezen heeft; ¹⁾ dat Tertullianus alleen vs. 8 en niet vs. 9 citeert bewijst nog geenszins dat hij zelf dat laatste vs. niet gekend heeft, en daarenboven, hoe een later bewerker er toe zou hebben kunnen komen om vs. 9 met dat *ως προειρήκαμεν* aan de volkomen duidelijke vermaning van vs. 8 toe te voegen, is op geenerlei wijze te begrijpen. ²⁾

Nog eene poging tot opheldering danken wij aan de schrijvers der Verisimilia, de Hoogl. Naber & Pierson. Het resultaat van hun onderzoek is dat de brief aan de Galatiërs niet het werk is van éénen geest „Itaque hic duos viros audimus, quorum alter severus est et Θεοδίδακτος, alter mitis et placidus et cedens in ecclesia alienae auctoritati” p. 27. Van de hand van dien gestrengen leeraar zal vs. 8 zijn, van den milderden bewerker van het oorspronkelijk geschrift vs. 9; „ἀνάθεμα vs. 9, quod e vs. 8 desumtum est, multo mitioribus verbis iteratur,” p. 28, noot 2. Ik kan echter niet inzien dat hierdoor het vraagstuk wordt opgelost. Vooreerst zal dan ook *ως προειρήκαμεν* van dien bewerker zijn en worden de vragen welke die uitdrukking doet rijzen niet beantwoord. Maar in de tweede plaatst is de redactie der vermaning vs. 9 in werkelijkheid niet zachter dan de voorafgaande; immers in de hoofdzaak staan zij volkomen gelijk: indien iemand u een ander evangelie verkondigt *ἀνάθεμα ἔστω*. Wat zou ook natuurlijker zijn geweest dan dat de bewerker, had hem de redactie van vs. 8 gehinderd, de scherpe kanten daarvan had afgeslepen en één vermaning had gegeven in milderden geest?

Wij moeten een anderen weg inslaan. Juist dat *προειρήκαμεν* kan ons, meen ik, den sleutel tot de verklaring geven. Is er eene zaak — en het moet eene zaak van eenig belang

¹⁾ Tert. adv. Marc. V. 2. „Licet angelus de coelo aliter evangeli-zauerit, en een weinig verder: „sed et si nos aut angelus de coelo cet.” Vgl. Adamantii Dial. 808 a.

²⁾ Vgl. Baljon t. a. p. blz. 12.

zijn — die de schrijver vooraf had gezegd en die hij nu herhaalt? Ik meen van ja, maar de uitleggers hebben het niet opgemerkt.

De hoofdinhoud der twee eerste hoofdstukken van dezen brief, die tot doel heeft den Joodsgezinden geest in de Gal. gemeente te bestrijden, is het betoog dat de apostel geen leerling is van menschen, i. c. van Petrus, Jacobus en gelijkgezinden, maar van Christus zelven. Daar is hij vol van, daaraan wijdt hij bijna het een derde gedeelte van zijn geheelen brief. En dit was het wat hij vooraf gezegd had in vs. 1 Παῦλος ἀπόστολος οὐκ ἄπ' ἀνθρώπων οὐδὲ δι' ἀνθρώπων, ἀλλὰ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ πατρός. Dit ook is het wat hij herhalen wil (καὶ ἄρτι πάλιν λέγω) en vs. 11 en verv. werkelijk herhaalt. Hij doet dat met zekere plechtigheid, omdat het eene zaak gold, die voor hem van zoo groot belang was: Γνωρίζω γὰρ ὑμῖν, ἀδελφοὶ τὸ εὐαγγέλιον τὸ εὐαγγελισθὲν ὑπὸ ἐμοῦ ὅτι οὐκ ἔστιν κατ' ἀνθρώπουν οὐδὲ γὰρ ἐγὼ παρ' ἀνθρώπου παρέλαβον αὐτὸν οὔτε ἐδιδάχθην, ἀλλὰ δι' ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ik wijk hier van Tdf. af. Deze heeft γνωρίζω δὲ maar de oudste en beste hss. en de oud-Lat. vertaling hebben γὰρ. Dit is zeker de oorspronkelijke lezing, die uitstekend past; toen men echter den zin van Paulus woorden niet meer verstand, begreep men γὰρ niet meer en zette er δὲ voor in de plaats.

Over dit γνωρίζω heeft men zich verwonderd.¹⁾ en de vraag gedaan of Paulus dan nooit te voren over zulk eene belangrijke zaak zou hebben gesproken dat hij haar nu als iets nieuws moet komen bekend maken. Maar ik geloof dat men dan te veel uit dat verbum γνωρίζω perst. Geheel op dezelfde wijze wordt het gebruikt 1 Cor. 15: 1 γνωρίζω δὲ ὑμῖν, ἀδελφοὶ, τὸ εὐαγγέλιον ὃ εὐηγγελισάμην ὑμῖν.... 4 ὅτι Χριστὸς ἀπέθανεν ὑπὲρ τῶν ἀμαρτιῶν ἡμῶν κατὰ τὰς γραφὰς, καὶ ὅτι ἐτάφη καὶ ὅτι ἐγήγερται κτέ., en men voelt dat hij daarover toch ook wel vroeger bij zijn bezoek in Corinthe zal gesproken hebben.²⁾

¹⁾ Naber Mnemosyne 1888 p. 381. Steck. Der Galaterbrief p. 183.

²⁾ Dr. J. Cramer, De brief van Paulus aan de Galatiërs p. 29.

En bovendien moet men in het oog houden 1° dat zijn bezoek aan Galatië al zoo vele jaren geleden was, dat hij onmogelijk meer juist kon weten wat hij wel en wat hij niet gezegd had, en 2° dat hij toen onder zeer gunstige omstandigheden gearbeid had, zoodat het toen niet eens noodig was geweest er op te wijzen dat hij even goed als andere apostelen recht van spreken had. Op dit γνωρίζω κτέ latet hij de duidelijke aanwijzing volgen van zijne verhouding tot de andere apostelen. Hij schrijft dat hij na zijne bekeering niet terstond naar Jerusalem gegaan is om daar door die andere apostelen onderwezen te worden, maar eerst drie jaar later en er toen maar vijftien dagen is gebleven, dat hij veertien jaar later weder Jerusalem bezocht heeft en daar met Jacobus en Cephas en Johannes de afspraak gemaakt heeft dat hij zich uitsluitend tot de heidenen richten zou, maar tevens dat hij in Antiochië Cephas wederstond in het aangezicht. Hij wil met dat alles zeggen: ik heb aan die andere apostelen niets te danken, ben niet door hen apostel geworden. En dat was het wat hij vs. 1 had aangeduid door ἀπόστολος οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων οὐδὲ δι' ἀνθρώπων.

Gij gevoelt wat van deze opvatting het noodzakelijk gevolg is: Breng ik de eerste helft van vs. 9 met vs. 11 in nauw verband, dan moet de tweede helft van vs. 9 daar tusschen uit vallen, dan kan ik de herhaling „εἰ τις ὑμᾶς εὐαγγελίζεται, παρὸν ἐλάβετε ἀνάθεμα ἔστω” niet anders beschouwen dan als de verkeerde invulling eener vermeende lacune. Εὐαγγελίζεσθαι τινὰ komt elders in de brieven van Paulus niet voor.

Wij mogen echter niet bij vs. 9 en 11 blijven staan. Zal mijne veronderstelling op vasten bodem staan, dan moet ook de inhoud van vs. 10 daarin passen. Ongelukkig moet ik bekennen dat wij tegenover dat vs. vrij wel machteloos staan, het eenige wat ik er zeker van weet is dat het corrupt is. „Nu toch” zoo luidt vs. 10 in de nieuwe Bijbelvertaling „tracht ik menschen te gewinnen of God”? maar die vraag begrijp ik niet. ἀνθρώπους πείθειν kan beteekenen: mensen tot zijne zijde overhalen, maar τὸν Θεὸν πείθειν geeft geen zin. Om die reden vroeg dan ook de Hoogl. Naber: „An forte delenda

sunt verba $\eta\tau\delta\nu\vartheta\epsilon\nu?$ ¹⁾ Maar de vraag $\alpha\rho\tau\iota\gamma\alpha\rho\alpha\eta\vartheta\omega\pi\omega\upsilon\varsigma$ $\pi\varepsilon\vartheta\omega$; begrijp ik hier evenmin. Prof. Baljon acht de gissing van Owen juist dat $\eta\zeta\eta\tau\omega\alpha\eta\vartheta\omega\pi\omega\iota\varsigma\alpha\rho\epsilon\sigma\kappa\epsilon\nu$ een glosseem is,²⁾ maar die gissing maakt den geheelen zin niets duidelijker.

Een stap verder dan de Hoogl. Naber gaat de Hoogl Cramer.³⁾ Ook hij verwijdert $\eta\tau\delta\nu\vartheta\epsilon\nu$ en tracht den tekst te herstellen op de volgende wijze: $\tau\iota\gamma\alpha\rho;\varepsilon\iota\alpha\eta\vartheta\omega\pi\omega\upsilon\varsigma\pi\varepsilon\vartheta\omega,\mu\eta\zeta\eta\tau\omega\alpha\eta\vartheta\omega\pi\omega\iota\varsigma\alpha\rho\epsilon\sigma\kappa\epsilon\nu$; en verklaart dit op de volgende wijze: „Nadat de apostel herinnerd heeft aan het vroeger reeds door hem gezegde, dat de vloek van God rust op ieder die een ander evangelie predikt, gaat hij aldus voort: Want, wat is de zaak? als ik menschen tracht te winnen (voor het evangelie, dat ik hun verkondig), zoek ik toch niet menschen te behagen? Paulus is zich bewust in vs. 8, 9 zich kras te hebben uitgedrukt. Hoe licht kon men hem te gemoet voeren: dat gaat te ver, Paulus, gij stoot ieder van u af.... Zóó zult gij de menschen niet winnen! Hierop geeft vs. 10 het antwoord: ik neem er niets van terug.... De menschen tracht ik te winnen, zeker daarom is het mij te doen. Maar als ik dat doe, wat zoudt gij wel van mij denken? Dat het ooit mijn streven zou zijn mensen te behagen”.

Deze conjectuur bevredigt mij echter evenmin. De zin wordt te gedwongen. „Als ik vele mensen voor het evangelie wil winnen” drukt toch niemand in ’t grieksch uit door $\varepsilon\iota\alpha\eta\vartheta\omega\pi\omega\upsilon\varsigma\pi\varepsilon\vartheta\omega$, en ik begrijp niet, als dit de bedoeling van Paulus is, waarom hij zich met zooveel kracht verzet tegen de onderstelling dat hij mensen wil behagen. Daarvoor bestond allerminst reden.

Wat de schrijver bedoelt meen ik te kunnen gissen. Hij is op het punt den Galatiërs iets te schrijven van het grootste gewicht, iets wat de ergernis van velen wekken zal, en nu wil hij vooraf eene korte rechtvaardiging geven van zijne

¹⁾ Mnemosyne 1888 p. 381.

²⁾ De tekst der brieven van Paulus aan de Rom., de Cor. en de Galatiërs, p. 168.

³⁾ t. a. p. blz. 26.

wijze van doen, wil hij met andere woorden zeggen: Waarom zou ik het ook niet doen? Wat behoeft ik menschen te ontzien of naar den mond te spreken? Daarbij moet ik opmerken dat ik dat „menschen” anders versta dan tot dusverre is geschied. Paulus denkt niet aan de mensenwereld; bezigt het woord ἀνθρώποις niet in den zin waarin wij het bezigen als wij van „menschen behagen, menschengunst” spreken. maar hij heeft het oog op bepaalde menschen nl. op hen die door de tegenstanders tegenover hem gesteld worden, Petrus, Jacobus en de hunnen. Hen bedoelt hij als hij zich noemt: ἀπόστολος οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, hen, als hij zijn evangelië noemt: οὐ κατ' ἀνθρώπουν, hen ook in vs. 10.

Slechts aarzelend draag ik eene gissing voor: τι γὰρ; ἀνθρώποις πειθῶμαι ή τῷ Θεῷ; ή ζητῶ (conj.) ἀνθρώποις ἀρέσκειν enz. Hoe toch? moet ik naar mensen luisteren of naar God, of moet ik zoeken mensen te behagen? d. i.: Moet ik mij in mijne prediking schikken naar mensen of naar God, of moet ik de gunst van mensen zoeken door nu te zwijgen en hun gezag aan te nemen? Als ik dat deed, zou ik geen dienstknecht van Christus zijn. Lezen wij z66, dan hebben wij hier eene tegenstelling gelijksoortig aan die van vs. 1 „ἀπόστολος οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων... ἀλλὰ διὰ Ι.Χ.χ. Θεοῦ πατρός”; en vs. 10 wordt dan een tusschenzin dien wij in onze gedachten tusschen haakjes zetten. Wat er juist gestaan heeft durf ik niet verzekeren, maar het moet iets dergelijks geweest zijn dat een schakel vormt tusschen de aankondiging dat hij iets van belang zal zeggen (ἀρτὶ πάλιν λέγω) en dat zeggen zelf (γνωρίζω γὰρ). Misschien dat deze mijne poging een ander op den weg brengt om de waarheid te vinden.

Maar hoe men ook over deze verklaring van vs. 10 moge denken, die mij zelven niet geheel bevredigt, ik meen dat daarmede mijne opvatting van προειρήκαμεν niet valt of staat, en dat deze dit voordeel aanbrengt dat het eerste deel van den brief niet langer uit losse stukken bestaat, maar een gesloten geheel vormt.

INHOUD

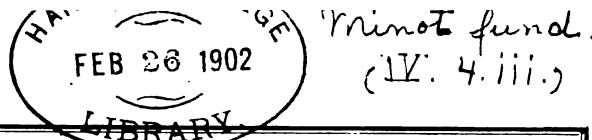
VAN

DEEL IV. — STUK II.

	Bladz.
Gewone vergadering, gehouden 9 April 1900	115.✓
Verslag over de viering van het 2 ^e eeuwfeest der Kön. Preuss. Akademie der Wissenschaften.....	119.
U. PH. BOISSEVAIN. De dienstplicht der leden van het eerste At- tisch Zeeverbond.....	122.
Gewone vergadering, gehouden 14 Mei 1900.....	149.
Gewone vergadering, gehouden 11 Juni 1900.....	154.
Gewone vergadering, gehouden 10 September 1900.....	161.
Rapport over eene verhandeling van den Heer J. A. SILLEM ...	165.
H. C. ROGGE. De briefwisseling tusschen NICOLAAS VAN REIGERS- BERCH en HUGO DE GROOT.....	169.
Gewone vergadering, gehouden 8 October 1900.....	192.
Gewone vergadering, gehouden 12 November 1900.....	194.
Verslag over eene verhandeling van den Heer H. KERN	202.
Gewone vergadering, gehouden 10 December 1900.....	205.
Gewone vergadering, gehouden 14 Januari 1901	209.
W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN. Opmerkingen over eenige plaatsen van het Nieuwe Testament.....	213.✓

Gedrukt bij Johannes Enschedé en Zonen, Haarlem.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

VIERDE REEKS.

Vierde Deel. — Derde Stuk.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1901.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 11^{den} FEBRUARI 1901.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, VAN BONEVAL FAURE, NABER, TIELE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, QUACK, ASSER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, SIJMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, P. L. MULLER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, VAN DEN BERG, DE GROOT, KARSTEN, VAN HELTEN, RÖELL, ROGGE, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, VAN DER VLIET en SPRUYT, secretaris.

De heer Boot heeft medegedeeld dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede dat ingekomen is:

- I. een brief van den Secretaris der Reale Academia di Scienze, Littere et Arti degli Zelanti te Acireale (op Sicilie), waarin ruiling met de werken der Akademie wordt voorgesteld;
- II. eenige circulaires van de Preusische Königliche Akademie

der Wissenschaften over een voorstel ter vergemakkelijking van het leenen van handschriften;

III. van den correspondent Alb. C. Kruyt drie overdrukken uit de mededeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap, Deel 44 getiteld:

Eenige ethnographische aanteekeningen omtrent de Toboengkoe en de Tomori;

Van Posso naar Mori, 22 Augustus—29 September 1899;

De talen van To Boengkoe en To Mori;

IV. Een circulaire van een comité voor het eeuwfeest der geboorte van Vincenzo Gioberti te Turijn op 5 April 1801 met een verzoek om betuiging van adhaesie door de Akademie.

De Voorzitter erkent de verdiensten van Gioberti als Italiëansch patriot en wijsgeerig auteur, maar meent dat een betuiging van instemming niet op den weg ligt der Akademie.

De vergadering vereenigt zich met dit advies.

V. Een uitnodiging van den Kanselier en den Senaat der Universiteit te Glasgow om de Akademie te doen vertegenwoordigen op den gedenkdag van het 450-jarig bestaan dier Universiteit, die op 12 Juni e.k. zal gevied worden.

De Voorzitter noodigt de heeren, die gelegenheid zouden hebben in Juni naar Glasgow te gaan, zich daarvoor bij tijds aan te melden.

VI. Eenige circulaires, verzonden door de Königlich Bayreuthsche Akademie der Wissenschaften, en bevattende eene toelichting van het door die Akademie bij de Internationale Asociatie gedaan voorstel tot het uitgeven van een „Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit”.

De Voorzitter deelt mede dat op den dag van het huwelijk van H. M. de Koningin namens de Akademie een telegrafische gelukwensch is gezonden, waarop eene dankbetuiging werd ontvangen. De vergadering betuigt bij acclamatie hare ingezomenheid met deze handeling van het Bestuur.

Daarna geeft de heer Van Leeuwen zijne aangekondigde bijdrage over het paard van Troje. Hij ziet in het bekende

verhaal een sprekend voorbeeld van de verwording of ont-aarding der oude poëzie in den nuchteren en kinderachtigen geest van de bewerkers der jongere lagen van het epos, — cene ontaarding, waarvan hij tal van voorbeelden aanvoert. Het paard, waardoor Troje bezwijken moest, is in de oude poëzie niets anders geweest dan het schip of zeepaard, dat vreemde en krachtige roovers naar de kust voert. Latere bewerkers van de oude verhalen hebben daarmede gedaan wat Batavus Droog-stoppel met Heine's minnezang deed. Zij maakten van het „paard”, dat de oude dichters zich voorstelden (d. w. z. het schip met de *oogen* op de voorplecht, de van menie blozende *wangen*, de *voeten* aan de zeilen, de *handpalmen* aan de riemen en den *vrouwennaam*) het houten namaaksel van wat een „paard” is volgens hun eigen prozaïsche natuurbeschouwing. Zoo werd de dichterlijke opvatting der oudere geslachten omgezet in iets, dat alleen als speelgoed voor kleine en groote kinderen kan dienen.

Deze voordracht, wier slotsom door tal van plaatsen uit Grieksche en Latijnsche auteurs werd toegelicht, gaf den Voorzitter aanleiding tot eene dankbetuiging aan den spreker en tot de vraag, of de bijdrage bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Nadat de spreker deze vraag toestemmend beantwoord had, volgde eene discussie, waarbij de heeren De Goeje en Naber bezwaren opperden tegen bijzondere punten in de bijdrage, terwijl de heeren Polak en Sijmons bedenkingen inbracht tegen de hoofdzaak, die de spreker in het licht had willen stellen. De slotsom van den spreker scheen den heer Polak zoo destructief te zijn voor vele, vrij algemeen erkende opvattingen, dat hij die moeilijk verdedigbaar achtte; bepaaldelijk was hij niet geneigd aan te nemen dat Achilles zoozeer de hoofdpersoon van het oorspronkelijk epos zou geweest zijn, als sprekers theorie medebracht. — De heer Sijmons kan zich niet verklaren hoe een bij oude dichters zoo algemeen gebruikelijke beeldspraak als die van het zeepaard voor een schip, waarover men in de Noörsche en Angelsaksische poëzie letterlijk struikelt, door de jongere dichters in dit ééne geval

van het Trojaansche paard verkeerd begrepen zou zijn, en aanleiding zou gegeven hebben tot een zoo wonderling verhaal als de bekende sage.

Spreker beantwoordt de speciale opmerkingen van de heeren De Goeje en Naber. Tegenover den heer Polak kon hij alleen zijn leedwezen betuigen over diens afwijkende meening, maar niet beproeven die te wederleggen, zoolang zij niet nader geperciseerd is. Volgens zijn gevonden is inderdaad het verhaal van Achilles en zijn roofschip het oudste bestanddeel, dat later door andere overwoekerd is. — Het bezwaar van den heer Sijmons bestrijdt spreker door te wijzen op verschillende in zijne bijdrage vermelde misvattingen van den zin der oude poëtische voorstellingen, o. a. op de verbazing, gewekt door de „houten wallen”, waardoor de stad Athene volgens het Delphisch orakel verdedigd moest worden, en waarin alleen Themistocles de bedoelde „schepen” herkende.

Bij de nu volgende rondvraag wordt door den heer van de Sande Bakhuyzen voor de boekerij aangeboden een exemplaar van de nieuwe uitgaaf van den „Dialog des Adamantius” van zijne hand, verschenen als een deel van „Die Griechischen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderten”, uitgegeven door de Kirchenväter-Commisssion der Königl. Preusischen Akademie der Wissenschaften. Hij voegt daarbij enkele opmerkingen over de waarde van dit geschrift voor de vaststelling van den tekst van het Nieuwe Testament. — De heer Asser biedt voor de boekerij aan een exemplaar van zijn werk met den titel: La convention de La Haye du 14 Novembre 1896, relative à la procédure civile (Haarlem 1901), en doet daarbij eenige mededeelingen over het reeds verrichte en nog te verrichten werk van de conferenties over Internationaal privaatrecht. — De heer van der Vliet biedt namens Prof. Vollgraff te Brussel voor de boekerij een exemplaar aan van het tweede deel van het werk: Les problèmes musicaux d'Aristote par F. A. Gevaert et J. C. Vollgraff, Gand 1901.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

HET PAARD VAN TROJE.

BIJDRAGE VAN

den heer J. VAN LEEUWEN Jr.

I.

„Dat de Grieken in hun geschiedkundige overlevering, of wat daarvoor gold, geen ernstig antwoord vonden op de vraag hoe de in het epos bezongen strijd tegen Troje was afgelopen, blijkt duidelijk uit den aard der krijgslust, waardoor de staden slotte heet te zijn bedwongen. Eenige dapperen hadden zich verborgen in den buik van een groot houten paard, en dat werd door de onnoozele Trojanen zelve binnengehaald in de stad: — dat is een antwoord goed voor kinderen en dwazen, bedoeld als een grap, niet als ernst, laat staan dan dat men er een kern van waarheid in zou kunnen verwachten.”

Aldus Muellenhoff in zijn Deutsche Altertumskunde, wiens woorden door Paul Cauer¹⁾ met instemming worden aangehaald. Deze ziet daarin een bewijs te meer voor de meening, door hem en anderen gekoesterd, dat het oudste epos der Grieken wel wist te verhalen van den oorlog der Achaeërs voor Troje's wallen, maar van een einde van dien krig niets afwist, althans zich er niet om bekommerde.

Is dat wel denkbaar? zou ik willen vragen. De heldensage lag natuurlijk reeds voor de oudste zangers in het grauw verleden: is het dan aan te nemen dat zij geen antwoord zouden hebben gehad op de vraag hoe die reuzenstrijd was geëindigd? Is het waarschijnlijk dat hun toehoorders, in welke anakten-

burcht wij die ook mogen zoeken, hetzij in Thessalië of in den Peloponnesus of aan de Aziatische kusten of elders, met zulk een voorstelling ooit genoegen hebben genomen? dat de juist bij de Grieken zoo sterk sprekende afkeer van het vague, onbegrenste, hun behoefté aan welaafgesloten voorstellingen, zich hier ziel hebben verloochend? dat de groote kinderen van dien tijd niet, evenals de kleine uit onze binnenkamers of onze romanverslindende hoogere dochters gevraagd zullen hebben hoe het was afgeloopen, of zij elkaar — dat wil zeggen Menelaus zijn Helena — en of zij de stad hadden gekregen?

Mij dunkt, Muellenhoff's voorstelling lijdt aan overgroote onwaarschijnlijkheid. Zijn opmerking echter omtrent het kinderachtige der sage van het houten paard is alles behalve onjuist of onbelangrijk. Zij is zóó waar, dat wie de door hem en Cauer daaraan vastgeknopte verklaring verwerpt, wel verplicht is een ander antwoord te zoeken op de vraag: vanwaar dan die zonderlinge overlevering omtrent het slot van den Trojaanschen oorlog?

Laten wij ons eerst er wel van doordringen dat zij meer dan wonderlijk is. Bij Homerus staat er weinig over; er zouden slechts enkele pennestreken noodig zijn om elk spoor van dat sprookje uit de Odyssee — de Ilias maakt er in 't geheel geen gewag van — te verwijderen, en van de drie plaatsen, waar er over gesproken wordt,²⁾ is één zoo duister dat oudere en nieuwere interpretes er hun scherpzinnigheid op hebben beproefd. Ik laat die plaatsen nu voor 't oogenblik ter zijde, want daar zij slechts zinspelingen op het houten paard bevatten, kan er niet uit blijken, althans niet duidelijk genoeg, *hoe* Troje door die krijgslist was ten val gebracht.

Dat blijkt ons eerst als wij het welbekende verhaal van Aeneas bij Vergilius overlezen. De Grieken bouwen een reusachtig paard, vullen dat met een uitgelezen bende, breken dan hun kamp op en varen weg. De Trojanen gaan verheugd het verlaten strand bezoeken, vinden het houten gevaarte, en terwijl zij nog weifelen wat er mee te doen, — ik sla de Laocoonepisode nu maar over, — valt Sinon, een Griek die zich

voor een overlooper uitgeeft, hun in handen. Deze weet door een listig verhaal hun vertrouwen te winnen, en hen te overtuigen dat het paard binnen de muren moet worden gesleept, zal Troje veilig zijn voor elken buitenlandschen aanval; dat geschiedt, en . . . 's nachts opent de uit haar schuilplaats te voorschijn gekomen bende de poort voor hun teruggekeerde krijgsmakkers, die niet verder dan naar het naburige Tenedos waren weggevaren.

Aldus Vergilius, als min of meer — wie zal zeggen hoe — getrouwe tolk van zijn voorganger, den dichter van het oude thans verloren epos, de *'Ιλίου πέρσις*.

Den onbevangen lezer, die zijn Vergilius lang genoeg niet in handen heeft gehad om dat verhaal, wat hem reeds uit zijn kinderjaren bekend is, weder als nieuw te kunnen bezien en beoordeelen, moet wel treffen het tweeslachtige der voorstelling, dat in Vergilius' keurige bewerking wel min of meer is bedekt door Sinon's fijn uitgesponnen leugenweefsel, maar geenszins is weggenomen. *Twee* krijgslisten zijn het die hier verhaald worden. Vooreerst dan die „instar montis equus,” waarvoor een bres in den stadsmuur wordt gemaakt door de meer dan onnoozele Trojanen; maar daarnedens hebben wij de list van den verrader, die zich uitgeeft voor een slachtoffer van 's vijands moedwil. Een van elders welbekend motief derhalve. Want wat is die Sinon, de typische bedrieger,³⁾ anders dan een dubbelganger van Odysseus den stedenemer (*πτολίπορθος*), die iminers *αὐτόν μην πληγῆσιν ἀφεικελίησι δαμάσσας*, met gestriemd en bebloed lichaam en in lompen gehuld, binnen Troje wist te dringen?⁴⁾ een dubbelganger van dien Zopyrus, wien de verovering van Babylon wel het verlies van neus en ooren waard scheen?⁵⁾ Legde ook Sextus Tarquinius het niet zoo aan om Gabii den Romeinen in handen te spelen? En wat hebben honderden, wellicht duizenden spionnen anders gedaan sints er oorlog is gevoerd en vestingen zijn belegerd?

Sinon's list slaagt. Hij wordt opgenomen in Troje, en . . . 's nachts geeft hij door een fakkel het teeken aan de Grieken buiten de stad, dat zij kunnen naderen. Waartoe die fakkel, waarvan Vergilius wijselijk geen gewag maakt, maar zijn voor-

gangers wel? ⁶⁾ waartoe, als er bovendien reeds een bende Grieken in de burcht is verscholen?

Daarentegen is alles begrijpelijk als wij ons het houten paard eens even wegdenken. De verrader heeft, nu alles slaapt, van de burcht uit het sein gegeven aan zijn makkers buiten de stad; daarna gaat hij hun de poort openen, ⁷⁾ de Skaëische poort, thans niet meer of zorgeloos bewaakt, nu de Grieken zijn weggevaren, zoo het heet. De vijand dringt binnen en de stad is genomen. Dat is eenvoudig en begrijpelijk, — een weinig naief misschien, maar dan toch niet naiever dan zovele verhalen omtrent den val van sterke vestingen, bijvoorbeeld dat omtrent de verovering van Babylon door Cyrus; ⁸⁾ — en de werkelijkheid zelve heeft óók wel dergelijke naieviteiten.

Wat betoog ik? Dat onze bronnen ons een voorstelling aan de hand doen van Troje's val, waarbij het houten paard minst genomen een hors d'oeuvre is. Geven wij dus Muellenhoff en Cauer de ongerijmdheid van dat verhaal toe, dan ligt daar in geenszins opgesloten dat het oudste epos de inneming van Troje niet zou hebben gekend.

Vanwaar dan dat even onnoodige als zotte en alles behalve kinderlijk eenvoudige sprookje? Zijn wij tevreden met het antwoord van Muellenhoff, dat het alleen is verzonnen om de nieuwsgierigheid van kinderen en dwazen tevree te stellen? Ziet het er uit als de uit de lucht gegrepen verklaring van een grappenmaker?

Ik denk niet dat velen zich daarbij zullen neerleggen, en wil trachten een meer bevredigende verklaring te geven. Vreest niet dat ik mij gereed maak een nieuwe destructie of reconstructie van Ilias en Odyssee te beproeven, of dat ik mij aan den onuitputtelijken voorraad der natuurmythen zal gaan vergrijpen. Mijn doel ligt niet zoo ver, mijn bestek is beknopt genoeg, en ik beloof laag bij den grond te blijven. Homerus zal ook nu weder blijken zijn eigen interpres te zijn, en zoo ik mij niet bedrieg is hij volkommen in staat ons den oorsprong duidelijk te maken van dat zonderlinge kunstwerk of knutselwerk der Grieken, het reuzenpaard dat Troje heeft ten val gebracht.

II.

Tegen de rotsen der Aegeische kust breekt schuimend de branding. Telkens nieuwe baren rollen aan, door den storm gezweept; telkens opnieuw breekt de golfslag op het hecht graniët, dat zee en stranden davren. Dat is Poseidon's wilde vermetele jacht; zijn ongetemde hengsten,⁹⁾ zijn brullende stieren¹⁰⁾ zijn het, die daar verwoed de aarde berennen; zijn onmetelijk gebied is het waaruit zij hun aanloop nemen. Daar heerscht hij van 's werelds aanbegin, onbetwiste meester, als Zeus in den hemel en Hades in het sombre schimmenrijk.

Doch neen, hij heeft een mededinger, klein in spierkracht, maar machtig door zijn geest; een, die den stier der wouden in het juk heeft gedwongen tot dienstbaarheid, dat hij het kouter drijve door de stugge aardkorst; die den vluggen renner der vlakten zijn gebit in den bek legt, dat hij hem voorwaarts drage in wedloop met het blazen der winden; hij, die beveelt en de schoot der almoëder Gaia zwelt ten vruchtbaren oogst; hij, die over het vuur gebiedt als ware hij Zeus of Hephaestus: — hij, de *ἀριφραδῆς ἀνήρ*, de vindingrijke mensch, wil ook Poseidon's rijk betreden. Het eindeloze blauw lokt hem in zijn ranke boot, verder en verder, tot hij zich buiten het gezicht der vaderlandsche kusten waagt en den wind zich tot bondgenoot maakt. De Nereïden en Triton en Poseidon zelf zien met verbazing nieuwe wezens zich bewegen over hun gebied,

miranturque novas formas et non sua monstra.

Dat is de grootste zegepraal van den sterveling over de natuur; voortaan heeft hij niet maar alleen het een of ander hoekje gronds tot zijn beschikking, om daarop een plantenleven te leiden, maar geheel de wereld en hare schatten ligt voor hem open. Door zijn machtigen wil gedreven en als met rede begaafd snellen zijn schepen naar vreemde kusten, als havikken, wier scherpe blik den buit gespeurd heeft van

verre; als fiere rossen, die aangevuurd door de stem van den menner en bestuurd door zijn ervaren hand, zich rekken in het tuig, het doel tegemoet.

Ja, de paarden der zee, *χλὸς ἵπποι*,¹¹⁾ dat is de rechte naam voor die hulken, waarin het eindige kroost der aarde zich waagt op Poseidons terrein,

*ὅμματ' ἐν ἁστροῖσιν, ψυχὴν δὲ ἐν πόντῳ ἔχουτες.*¹²⁾

„Als een vierspan dat steigert onder den zweepslag van „den drijver, zoo hief het schip de borst en wierp zich in „het opbruisede water om zijn tocht te aanvaarden.” Met deze woorden teekent de dichter, die de tehuiskomst van Odysseus heeft bezongen, het wonderschip der Phaeaken, dat hem naar zijn vaderland zal brengen.¹³⁾ Als een vurige schuimende hengst schiet het voorwaarts; al is zijn weg niet vast en geefend, gelijk de grond van de renbaan onder de hoeven der harddravers, maar een deinend pad, een *ὑγρὰ κέλευθος*, het bereikt zijn doel niet minder zeker en niet minder vlug.

Voorwaarts snelt het, uit eigen beweging, naar eigen inzicht; want het is met rede begaafd, dat wonderschepsel uit het wonderland der Phaeaken, der Nibelungen.¹⁴⁾ Maar wat de vaartuigen dier gunstelingen van Poseidon inderdaad bezitten, dat dicht de visscher der Aegeische stranden, de kustvaarder der eilanden ook toe aan zijn eigen nederige, door sterfelijke handen getimmerde boot. Een vriendin is den schepeling die ranke bark, dat sierlijk zwenkende kaperschip, die stevige vrachtkoepel van veelbelovende zwelling, die met ontplooide zeilen, als een meeuw op haar wiken,¹⁵⁾ zich rept over het wijde zeevlak,¹⁶⁾ vrolijk in den wolkeloozen lentewind.¹⁷⁾ *Oogen* heeft zij geschilderd op haar voorplecht,¹⁸⁾ waarmede zij haar weg zoekt over de bakenloze wegen;¹⁹⁾ van menie blozen haar *wangen*,²⁰⁾ haar zeilen hebben *voeten*,²¹⁾ haar riemen een *handpalm*.²²⁾ Een vrouwennaam draagt zij, en nog uit een tijdvak toen de poezie van het epos tot het verledene behoorde, in Aristophanes' kluchtspel,²³⁾ hooren wij van gesprekken tusschen die vriendinnen onderling en van een samenzwering door haar tegen een Atheenschen parvenu gesmeed.²⁴⁾

III.

Illi robur et aes triplex circa pectus erat — die zich het eerst op Poseidon's domein heeft gewaagd. Een wonder door menschenhand gewrocht was die brooze kiel, waarin de aardbewoner zich toevertrouwde aan de ongewisse baren. Door menschenhand? Neen, de goden zelve waren het sterfelijk kroost te hulp gekomen; zij waren ook hierin zijn leermeesters. Het eerste schip is gebouwd door Athene, het inbegrip van alle kunstvaardigheid.

Het eerste schip. Dat is voor ons de *Argo*, waarop Iason's vijftigtal helden naar het verre zonneland voer om het gouden vlies te vermeesteren. Wij kennen de Argonautensage slechts uit late, troebele overlevering, ²⁵⁾ en ook den minst onbevangen lezer moet de overeenkomst treffen, in hoofd- zoowel als in bijzaken, die er tusschen Iason's lotgevallen en die van andere heroën bestaat. Maar daarbij wordt ons al spoedig nog iets anders duidelijk. De Argonautentocht is door velen bezongen in vele eeuwen, en langzamerhand heeft de sage allerlei trekken aangenomen, die ontleend zijn aan de overleveringen omtrent de Atriden en Aeaciden en Theseus en Cadmus en anderen; ²⁶⁾ — maar in één opzicht is het verhaal van dien tocht, hoe opgesnukt ook gaandeweg, toch steeds eenvoudiger, naiever, meer ècht derhalve gebleven dan de gedichten omtrent de heldendaden van Agamemnon of Achilles. Eén schip, een vijftigroeier, is het, waarmee Iason het onbekende Aia ging bedwingen, en zegevierend keerde hij daarmede terug naar Iaolkos. ²⁷⁾ In diezelfde streek ²⁸⁾ is het vaderland van Achilles; ook hij, de zoon van de zeegodin Thetis en den bergbewoner Peleus, trekt ten strijde naar het verre oosten,... maar in het epos, dat ons van zijn daden zingt, gaat zijn persoon schuil te midden van allerlei gestalten, uit alle streken van Griekenland bijéén gekomen, en zijn schip is één uit de vele — ja hoevele wel? — die daar in dichten staan opgesteld op Sigeüm's strand. Kan dat de oorspronkelijke vorm zijn der sage omtrent Achilles' heldendaden?

Immers neen! Evenals Hercules vóór hem met één schip — onze Ilias zegt zes, ²⁹⁾ bij lateren zijn het reeds achttien geworden ³⁰⁾ — Laomedon's stad heeft genomen, evenals Iason tegen het rijk van Aeëtes optrekt met één, met zijn kriegsschip, evenals de sage van Minos en Aegeus en Theseus slechts één schip kent, zoo moet ook Achilles, de godentelg, oorspronkelijk aan zijn eigen oorlogsbodem hebben genoeg gehad. Ik spreek nu van den tijd toen de Thessalische heldensage, aan den voet van den godenberg Olympus geboren, met den zoon van Peleus, den Pelionbewoner tot hoofdpersoon, nog niet was overwoekerd door de elders ontstane overleveringen omtrent de Atriden en Odysseus en tutti quanti. ³¹⁾ Den tijd toen het epische Argos, het paardenkweekende, nog in Thessalië lag en nergens anders, ³²⁾ — een tijd waarvan onze Ilias nog zoodalrijke en duidelijke sporen draagt. Den tijd toen de dichters, die den reuzenstrijd van het voorgeslacht schilderden, nog alleen spraken van de godentelgen zelve.

Dat schip, dat Achilles en de zijnen droeg, ³³⁾ dat is het paard der zee, ³⁴⁾ het houten paard, dat verderf zou brengen aan Priam's veste. ³⁵⁾ Poseidon zelf had hare muren gebouwd: ³⁶⁾ het door hem afgezonden paard zou komen om ze te verwoesten; zóó was door het fatum bepaald. ³⁷⁾ De zee was Troje's natuurlijk bolwerk zoolang geen vaartuigen haar wateren doorploegden, doch diezelfde zee zou den vreemdeling aanvoeren op zijn roofschip.

Maar toen later geslachten telkens en telkens weder voortborduurden op het oude weefsel, en — volgens het voorschrift van Hesiodus voor een warm winterkleed — in de ijle schering dichten, steeds dichteren inslag inwerkten; — toen voor den naief doorzichtigen eenvoud van het oorspronkelijk verhaal een beredeneerde en juist daardoor ongerijmde uitvoerigheid in de plaats was gekomen; — toen elke Grieksche stam aandeel wilde hebben in den heldenstrijd van het voorgeslacht, en Troje's vlakte gaandeweg met ongetelde heirmassa's, Troje's strand met een tallooze vloot als die van Xerxes was overdekt geworden; — toen het scheepsleger een muur met torens, de

krijgers kurassen, Ilium's burcht een tempel van Athene met een palladium had gekregen; — toen het enge kader der oorspronkelijke poëzie dien overvloed van bijzonderheden niet meer kon omvatten en barstte uit al zijn voegen, — toen werd de oude beeldspraak niet meer verstaan, en trof haar het lot van alle niet meer begrepen beeldspraak, het lot van Heine's zangerig minnelied bij Batavus Droogstoppel. „Teeken eens een roos met een oor!” — Men teekende de roos met het oor: men bouwde het Trejaansche paard met ladder en valdeur en pooten op rollen.

Reeds in de Odyssee wordt ons op een drietal plaatsen³⁸⁾ verhaald van dat gevaarte, in welks romp de Grieksche helden zich hadden verborgen, onder hen natuurlijk Odysseus, de listige.³⁹⁾ Wij hooren hoe hij zijn makkers met moeite weet rustig te houden; wij hooren hoe Helena er bij komt en het bedrog bijna verijdelt, hetzij dan door hare onvoorzichtigheid of door haar valscheit, — want als ik wel zie, dan zijn de twee tegenstrijdige voorstellingen omtrent Helena, die de geheele grieksche litteratuur doordrongen hebben, namelijk die van de tegen haar wil ontvoerde en die van de trouweloze gade, ook in deze passage doorengemengd. Wij vernemen ook den naam van den bouwer, *Epeüs*, een in den ouden sagenkring onbekende groothed;⁴⁰⁾ bij lateren echter heet hij de kleinzoon van den Aeacide *Phocus*, den heros eponymus der Phoceners:⁴¹⁾ wij worden dus door zijn naam als van zelf naar Delphi en de beeldspraak der orakels verwezen.⁴²⁾ Wij vernemen eindelijk dat het paard zich op de markt van Troje bevond toen Helena er bij kwam: de burgers hadden het dus binnengesleept.

De hoofdtrekken der sage staan derhalve reeds vast. En zóó kent de geheele verdere oudheid dat reuzenpaard. Zoo was het voorgesteld in het bronzen wijgeschenk op de Acropolis te Athene, dat ons door Pausanias wordt beschreven.⁴³⁾ Zoo had Polygnotus het geschilderd in de lesche te Delphi.⁴⁴⁾ Zoo zien wij het thans nog op een pompejaansche wandschildering zijn blijden intocht houden in Troje's muren. Zoo komt

het voor op twee plaatsen van de oude beeldenkroniek, de tabula Iliaca κατὰ Στησίχορον. Zoo verscheen het nog onlangs op het moderne toneel in de nieuwste opera. Uitvoerig wordt ons door de seri nepotes der epische dichters de bouw van het reuzenwerk beschreven. Waar het hout vandaan kwam, hoe het gevoegd werd, hoe het gevanteerde werd bewogen, hoe geventileerd, hoe de ingang was en hoe de uitgang, — dat alles en nog meer weet men ons haarscherp te vertellen. Het is geworden tot een stuk speelgoed voor groote kinderen. Zoo leverde het eerwaardig verhaal van den zondvloed ten slotte een speeltuig voor de kinderkamer, naast hobbelpaard en paard op rolletjes. Troje's houten paard staat tot het oude heldendicht van Poseidon's ros ongeveer zóó als de arke Noach's van onze kleuters staat tot Genesis.

At magna est vis veritatis. Evenals de zoöloog in thans levende diersoorten altijd een of andere eigenaardigheid weet aan te wijzen, die, op zichzelf onverklaarbaar, volkommen duidelijk en dan ook recht leerrijk wordt als men ze beschouwt in verband met het *ontstaan* dier soort, zoo heeft ook het trojaansche paard zelfs in zijn zotte opsiering bij Tryphiodorus, met zijn luchtkokers en zijn rolhoeven en zijn oogen van beryl, toch nog altijd één onmiskenbaar atavistische eigenaardigheid behouden. Een proles infitinda parenti is het geworden, ongetwijfeld, maar een proles infititata parentem nooit. Zijn naam heeft het steeds behouden, en, zoo nomina *odiosa* sunt, zij zijn ook veelal *diserta*, vooral grieksche. Wij spreken wel van het *houten paard*, maar de Grieken noemden het zoo niet. Het heet bij hen ἵππος δουράτεος, δούρειος, δούριος, en δόρυ is een *mast* of *paal*, een *balk*, een *speerschacht*, de slanke schacht van een levenden palmboom een enkele maal, — zooals wij immers van een *mastbosch* spreken, — maar zeer bepaald geen *plank*, geen *hout* in het algemeen. Δοῦρα σέσηπε νεᾶν καὶ σπάρτα λέλυνται, rot zijn de balken der schepen, de kabels *gerafeld*, dat is de taal van het epos; en als een late nadichter⁴⁵⁾ spreekt van een δουράτεον σκύφος, een *balkenbeker*, — het woord δουράτεον derhalve, juist omdat het houten paard hem

in het geheugen ligt, als dichterlijk synoniem voor *δρύμος* of *ξύλινος* *houten* aanziende, dan begaat hij een even zotte vergissing als bijvoorbeeld de nahomerische dichters die van een *κιστίνον σκύφος* spreken, een beker van *klimop*, — laat ons ten minste maar zeggen van *klimop hout*, — als zij bedoelen het Homerische *κιστύβιον*, een verouderd woord van onbekende herkomst voor *vat* of *tobbe*. *Δόρυ νήιον* is bij Homerus de balk, die de scheepstimmerman onder Athene's leiding bewerkt.⁴⁶⁾ Het trojaansche paard heet dus het *balkenpaard*, — een naam die lateren *zóó* vreemd in de oren klonk, dat hij gaandeweg als een *eigenaam* werd beschouwd,⁴⁷⁾ en dat Euripides het woord *δόρυ* opvattende in de beteekenis waarin het bij zijn tijdgenooten was blijven leven, dus als *lans*, zich een meer geleerde dan dichterlijke woordspeling er op kon veroorloven; volgens hem is het namelijk:

δούρειος ἵππος κρυπτὸν ἀμπισχῶν δόρυ,
het speerenpaard, dat de speeren der in hinderlaag gelegde
*krijgers omhult.*⁴⁸⁾ Welbeschouwd is dus die versregel een op maat gebrachte taalkundige opmerking van den tragicus, dat namelijk *δούρειος ἵππος* niet kon beteekenen *houten paard*, en als zoodanig aanvaarden wij hem dankbaar, want hij wijst ons den rechten weg.⁴⁹⁾

Geheel gestorven derhalve in de dagen van Euripides, het besef van de oorspronkelijke beteekenis van den *ἵππος δούρειος*? Ja en neen. Op Homerische sagen historische kritiek te oefenen, daar-aan dachten de Grieken even weinig als onze gelooivige tijdgenooten de bijbelsche verhalen op de keper plegen te bezien of naar hun oorsprong te vragen. Dat het paard van Troje iets anders zou zijn dan... een houten paard, kwam bij hen niet op. Maar de beeldspraak als zoodanig is nooit gestorven. Wij herinneren ons immers het delphische orakel omtrent de *houten wallen*, die Athene zouden beschermen tegen Azië's overmacht, — óók een beeldspraak door velen letterlijk opgevat, maar althans door een Themistocles niet misverstaan. Nòg enger sluiteu zich bij den *κοῖλος λόχος τοῦ ξεστοῦ ἵππου*, dien wij uit Homerus kennen, de bewoordingen aan van dat

andere, niet zóó overbekende maar toch óók bij Herodotus⁵⁰⁾ te vinden orakel, waarin de Siphniërs tegen Polycrates werden gewaarschuwd:

δεῖ Φράδμονος ἀνδρὸς

Φράσσασθαι ξύλινόν τε λόχον κύρικά τ' ἐρυθρόν,

„hoed u voor de houten hinderlaag en den rooden heraut van den listige.” Daarmede was het met menie aangestreken schip bedoeld, dat de gezanten van Polycrates zou aanvoeren.

Hoe nauw verwant is ook de beeldspraak van Apollonius Rhodius, waar hij — in aansluiting aan Hesiodus, Pindarus, Antimachus en den delphischen orakelstijl, — tot de Argonauten het bevel laat komen dat zij de moeder, die hen langen tijd in haar schoot heeft gedragen, op hunne schouders moeten tillen, en brengen daar waarheen een door Poseidon gezonden paard hun den weg zal wijzen. Zij dragen dan de Argo over land uit den Oceanus naar het fabelachtige meer Tritonis.⁵¹⁾ Wat anders zegt bij Plautus, of liever bij diens voorbeeld Diphilus, de priesteres, die — insgelijks in den stijl der orakelspreuken — een tweetal schipbreukelingen aldus toespreekt:

nempe equo ligneo per vias caeruleas
estis vectae⁵²⁾

Klinkt ook in de woorden van Bacchylides, als hij het schip waarop Theseus naar Creta vaart het ὠκύπομπον δόρυ noemt,⁵³⁾ eigenlijk niet een echo van de oude beeldspraak? Doch ik onthoud mij van verdere voorbeelden, want zoo ik de talooze versregels, waar een schip δόρυ, πεύκη, pinus, *trabs* wordt genoemd, hier wilde aanhalen, zou ik gevaar loopen mijn doel voorbij te schieten, en het is inderdaad niet noodig nader aan te tonen hoe diepgeworteld de oude vergelijking is van een schip bij een *houten*, of liever bij een uit *balken* saamgesteld paard.⁵⁴⁾

En zoo is zij eindelijk weer opgeleefd, de oude schijnbaar versleten beeldspraak, toen zij — als Antaeus uit de aanraking der moederaarde — nieuwe kracht putte uit den bezielenden invloed van een echten dichter, ðonzen dichter, Vondel. Hoe zijn Gijsbrecht naar klassiek model is bewerkt, en hoe de list, waardoor Amsterdam wordt veroverd, wel een onmiskenbare

overeenkomst vertoont met het turfship van Breda, maar even duidelijke gelijkenis met het houten paard van Troje, is te bekend om er hier bij stil te staan. En hoe heeft hij nu dat schip genoemd? *Het Zeepaard* immers! Ziedaar Doornroosje weder opgewekt na duizende jaren van doodsgelijken slaap... en zie, de poezie blijkt nog jong als voorheen. Ziedaar den δύρεις ἵππος hersteld in zijn rechten als ἀλὸς ἵππος, het paard van Poseidon dat den overwinnenden vijand aanbrengt.⁵⁵⁾

Alter adest iam Tiphys et altera quae vehit Argo
delectos heroas,

zeggen wij met lichte wijziging den Romeinschen dichter na. Het trojaansche paard is een *Argo altera*, of liever een *Argo prior*,⁵⁶⁾ het is, evenals de *Argo*, de εν Πηλίῳ τμηθεῖσα πεύκη,⁵⁷⁾ het schip dat de bewoners van het pelasgische Argos, de Argërs of Achaeërs of Myrmidonen of hoe de oudste sage hen mag hebben betiteld, naar het veelbelovende oosten voert om roem en buit te zoeken; het oosten, dat eertijds de Iasons en Atriden evenzeer lokte als later de Agesilaüssen en Alexanders. Het is het vikingschip der oudheid, gedragen door Poseidon's baren, omspoeld door Nereus' dochters, geleid door Athene Glaukopis Tritogeneia Atrutone, en op de voorplecht staat Achilles, de blondgelokte godenzoon. Alleen⁵⁸⁾ of met enkele getrouwelen⁵⁹⁾ had eertijds zijn vader Peleus Iaolkos veroverd: met slechts enkele makkers⁶⁰⁾ snelt hij zelf voorwaarts, om straks met koenen sprong bezit te nemen van de vreemde kust,⁶¹⁾ waar hem een vroege dood wacht na roemvollen heldenstrijd.

IV.

Mijn onderwerp zou hiermede zijn afgehandeld, als ik niet de vraag voorzag of het verschijnsel, dat ik getracht heb in het rechté licht te stellen, *op zichzelf staat* in de epische litteratuur. Het antwoord kan zeer beslist luiden: geenszins! Overstelpend rijk zelfs is de stof die zich aan ons voordeet, wanneer wij naar andere voorbeelden van verkeerd begrepen

of te letterlijk opgevatte beeldspraak zoeken, bij Homerus zoo-wel als daarbuiten.

Naast het *paard* der zee kunnen wij al dadelijk den *stier* van Poseidon stellen, dat krachtig sprekende, echt dichterlijke zinnebeeld van de zee in haar dolle woede: — helaas wat is er van terecht gekomen in de sage van Pasiphaë⁶²⁾; hoever dwaalde het vernuft der epigonen af, toen zij door Daedalus, den grooten duizendkunstenaar, haar ten gerieve een *houten koe* lieten bouwen! — een waardigen tegenhanger inderdaad voor Epeüs' houten paard!

En de wilde stieren die den door Iason begeerden schat van het verre zonneland bewaken, de woeste *ταῦροι χαλκόποδες*,⁶³⁾ *aeripedes*,⁶⁴⁾ zooals Sophokles en later Apollonius ze hebben genoemd met een echt episch epitheton, dat den metaalklank van den hoefslag op harden rotsgrond verzinnelijkt,⁶⁵⁾ — ze zijn bij Antimachus tot koperen kunstwerken van Hephaestus, tot *ηφαιστότευκτα* geworden, automaten dus uit de olympische smederij — en wèg is de bekoring van het oude sprookje!

Doch zijn oorspronkelijke beteekenis had dat sprookje reeds lang vóór Sophokles verloren. Want eenmaal waren de stieren van Poseidon, die Iason onder het juk tot gedwee dienstbetoon moest dwingen, evenmin driftig stampende viervoeters als bronzen kunstgewrochten: de zee *doorploegen*, een vore snijden in haar deinende vlakten, dàt was de taak die hem was aangewezen, zou hij het begeerde doel bereiken in het verre Aia: geen grofkluitige akker, de *baren* moest hij *bouwen* volgens de oorspronkelijke bedoeling der sage.

En de beeldspraak van den dichter, die op de reeds behandelde plaats der Odyssee de Pleiaden hemelsche duiven noemt, uitgezonden om Zeus ambrosia te brengen,⁶⁶⁾ zij mag ons vreemd klinken, haar eigenlijke zin moge ons duister blijven, dichterlijk klinkt zij toch zeker, en hoe hemelhoog verheft zij zich boven het nuchter proza van de mededeeling bij Apollonius Rhodius, dat de Argonauten een wezenlijke duif, als uit Noach's ark, uitlieten om de veiligheid van den doorgang der Symplegades te beproeven!⁶⁷⁾

Zoo is het immers ook... wel geen verkeerd begrepen, maar dan toch een te kwader ure in teekening gebrachte beeldspraak, het is inderdaad weer Droogstoppels „roos met een oor,” als op een hoogst opmerkelijke plaats der Ilias⁶⁸⁾ de *Litai*, het verpersoonlijkt *Berouw*, heeten *mank* en *rimelig* en *scheel*, — omdat de schuldige schoorvoetend, met gefronst voorhoofd en verlegen afgewenden blik den verongelijkte nadert om vergving te vragen.

En hoe is de wending, waardoor de onafhankelijkheid der hemelingen van ruimte en tijd in den stijl van het epos wordt vervinnelijkt, „als een valk,” „een zwaluw,” of „als een verschietende ster” snelde die of die der Olympiërs voorwaarts, hoe is zij bij lateren herhaaldelijk verkeerd verstaan en letterlijk opgevat! Gelijk een meeuw duikt Leucothea onder, de barmhartige godin die den schipbreukeling Odysseus ter hulp is gekomen; een meeuw gelijk duikt zij onder en de donkere vloed onttrekt haar verder aan zijn blikken. Aldus de oude dichter. „Een meeuw gelijk,” dat wil zeggen in de gedaante van een meeuw, „dook zij op uit de baren,” zoo voegde een of andere amousos aan het begin van het verhaal toe, omdat hij meende dat de godin de gedaante van een watervogel had aangenomen om met Odysseus te spreken en hem haar reddenden sluier — den sluier van een waterhoen! — toe te reiken. Het naief schilderachtige van het beeld, waarin immers alleen het eensklaps onder de golven verdwijnen was aangeduid door een vergelijking aan de dagelijksche ervaring der strandbewoners ontleend, was derhalve aan hem niet besteed, en hij bedierf het geheele verhaal zonder zich van eenig kwaad bewust te zijn.⁶⁹⁾ De dommen stichten meer kwaad dan de slechten.

En werkelijk in vogels veranderd zien wij de Olympiërs op enkele plaatsen van Ilias en Odyssee, niet ten gevolge van een of anderen door onbevoegde hand in het verhaal later ingelaschten versregel, maar omdat de dichters zelve dier jonge gedeelten van het epos de oude beeldspraak realistisch opvatten; veranderd in een buizerd ofwelke roofvogel het zijn mag zit Hypnos tusschen de takken van een boom, Zeus beloe-

rende; ⁷⁰⁾ in een zwaluw veranderd zit Athene in de rookvang van de zaal waar Odysseus de minnaars neervelt. ⁷¹⁾

Een ouder geslacht van dichters had de goden geformeerd naar zijn eigen beeld, ja, maar dan toch naar zijn verheerlijkt, geïdealiseerd beeld: — een jongere generatie maakte er thaumaturgen van en monsterachtige reuzengestalten, of wel... lichtzinnige wereldlingen. Men liet Ares ðf met Aphrodite en conversation criminelle verrast worden door den beleidigen echtgenoot, of men liet dienzelfden Ares, als hij gewond nederstort in een onwaardig gevecht van de goden onderling, brullen als een geheel leger, en zeven bunders land bedekken in zijn val. Men liet de eene godin door de andere om de ooren slaan en huilend weglopen; men liet Poseidon zijn beschermeling Aeneas als een bal door de lucht werpen, hoog over het strijdgewoel en de achterhoede heen, om hem te redden uit de hand van zijn tegenstander. Men... doch waartoe meer voorbeelden van de zoo vaak aangetoonde verwording, ontaarding, verkalking, waarvan de jongste lageñ der epische poezie maar al te duidelijke sporen dragen. Mortalia facta peribunt, nedum verborum stet honos et gratia vivax. Aan ons te zorgen dat althans niet meer verloren ga dan het noodlot ons onherroepelijk heeft ontnomen, en dat het stof der tijden den frisschen glans der oorspronkelijke poezie niet verduistere.

[Nadat bovenstaand stuk was voorgedragen, ben ik van meer dan een bevriende zijde er op gewezen dat het hoofddenkbeeld reeds meer uitgesproken en onder anderen bij Preller te vinden is. Ik was op een dergelijke mededeeling wel voorbereid, daar de vergelijking „schip—houten paard” inderdaad voor de hand ligt, en had juist daarom het schrijven van mijn opstel een jaar of drie uitgesteld, in de meening dat het onderwerp wel niet nieuw zou zijn. Dat ik dit eerst thans ben te weten gekomen, betreurt ik alleen in zooverre als ik blijk niet goed te hebben gezocht; want uit het feit dat minstens twee onderzoekers dezelfde verklaring hebben gegeven onafhankelijk van elkander, wint naar het mij voorkomt die verklaring zelve aanmerkelijk aan waarschijnlijkheid.]

AANTEEKENINGEN.

¹⁾ Grundfragen der Homerkritik bl. 141.

²⁾ Od. δ 271—284, σ 492—520, λ 523—532. Zie blz. 243.

³⁾ Vgl. *σίνωμα* en *Sinis* den πιτυοκάμπτης. In de schol. Lycophr. 344 heet Sinon de neef van Odysseus. Sophokles dichtte een tragedie Sinon; ook Aristoteles Poet. 23 maakt melding van dat gegeven uit het oude epos.

⁴⁾ Od. δ 244 sqq.

⁵⁾ Herodot. III 154.

⁶⁾ Σίνων τοὺς πυρσοὺς ἀνίσχει τοῖς Ἀχαιοῖς, πρότερον εἰτε ληλυθὼς προσποιητὸς. aldus de oude Ἰλίου πέρσις volgens de Chrestomathie van Proclus. Volgens Lycophron was het geen Griek maar de Trojaan Antenor, die zijn vaderland verried door het fakkelsignaal te geven en het houten paard te ontsluiten (Lycophr. 340 cum schol.) Ook Tryphiodorus en Quintus vermelden de fakkel. Vergilius kan het bekende gegeven niet weglaten, maar verandert het op recht leerrijke wijze: „van het admiraalschip der uit Tenedos aanvarende vloot wordt aan Sinon een signaal gegeven”. Hoe Aeschylus van het fakkelsignaal bij Troje's val een geheel ander gebruik heeft gemaakt in zijn Agamemnon, is welbekend.

⁷⁾ Bij Vergilius *laxat claustra Sinon* — niet van de poort maar van het paard. Nog al onnoedig, zou men zeggen, als er een valdeur in was aangebracht.

⁸⁾ Herodot. I 191.

⁹⁾ De aanstormende golven zijn de galoppeerende paarden van Poseidon κυανοχαίτης, πόντιος, diē κυανέας, ίπποις διφρεύεις δέλιον πέλαγος. Recht dichterlijk is in de Ilias (N 23 sqq.) de tocht beschreven van den vorst der zee met zijn δελλότοδες, ίπποι, gelijk de nabootser Apollonius Rh. I 1158 ze noemt. Overden veelgebruikten bijnaam "Ιππιος" van Poseidon den ποντομέδων κάνει hier uit te weiden zou doelloos zijn. Bekend genoeg is ook dat Poseidon de schepper is van *het* paard en — meer realistisch — de vader of althans de schenker van verschillende beroemde paarden.

¹⁰⁾ De stier is het symbool van de verbolgen zee. Al laten wij den door Theseus gedoden Minotaurus ter zijde, die oorspronkelijk tot een anderen sagenkring behoort, en dien anderen Cretensischen stier die door Hercules is gedood, dan zijn toch de door Theseus verslagen stier van Marathon, het monster dat de paarden van Hippolytus op hol jaagt, de gedrochten die Hesione en Andromeda aanvallen, alle door Poseidon gezonden. Ook de woeste stieren die Iason in het juk moet slaan zijn hem gewijd.

¹¹⁾ Odyss. δ 708; vergelijk Hom. epigr. 13: Υπποι δ' αὐτοῖσιν κόσμος,
νῆες δὲ θαλάσσης.

¹²⁾ Aristeas in Arimaspea.

¹³⁾ Odyss. ν 81 sqq.; navolging bij Apollonius Rh. IV 1604 sqq. Ik merk hierbij op dat dergelijke beeldsprak wel niet onder een kustbevolking zal zijn geboren; zij is veeleer de dichterlijke uiting van de verbazing die den binnenlander bevangt bij den eersten aanblik van het ongewone schouwspel der over het zeevlak scherende vaartuigen. Niet aan de stranden van Ionië maar veeleer in Thessalië's bergstreken zoek ik haat oorsprong.

¹⁴⁾ Zoo zoekt ook in de Argonautensage het schip van Iason, de Ἀργώ φωνήσσα, λέληθρος, zelf haar weg, en verheft haar stem als zij wil vertrekken, insgelijks later om een waarschuwing te geven. Athene heeft haar nl. goddelijk vernuft ingeblazen, en een balk, van den heiligen eik te Dodona genomen, heeft zij in haar kiel ingevoegd. Zie Aeschyl. fr. 19, Apoll. Rh. I 526 sq., II 613, IV 580, 1546, Lycophr. 1319 sq. cum schol.

En behooren wij ons hierbij ook niet den gevleugelden griffioen te herinneren, dien Oceanus γνάμη στομάν ύπερ εὐθύνει, als hij in het drama van Aeschylus den aan zijn rots geketenden Prometheus komt bezoeken (Aesch. Prom. 287)?

¹⁵⁾ De zeilen of riemen zijn de vleugels der schepen: ἐρετμά, τὰ τε πτερὰ νησοί πέλονται Odyss. λ 125, πρῶτοι ζεῦξαν νέας ἀμφιφελίσσας (nl. de Myrmidoniërs), πρῶτοι δ' ιστή γένεν νηδὸς πτερὰ ποντοπόροιο Hesiod. fr. 100 Rzach.

¹⁶⁾ Het schip loopt, gaat (Ilias T 481, Odyss. γ 281).

¹⁷⁾ ἀγαλλομένη Διὸς οὔρῳ Odyss. ε 176.

¹⁸⁾ Zoo ziet men de schepen reeds afgebeeld op de welbekende vaas van Aristonophos(?) uit de 7^e of 6^e eeuw voor Chr. in het Etrurisch Museum te Rome, die een voorstelling geeft van een zeestrijd en van het blinden van Polyphemus.

¹⁹⁾ πρόσθεν θυμασιού βλέπουσος δόδυν Aeschyl. Suppl. 716.

²⁰⁾ μιλτοπόρχοι, φοινικοπόρχοι: heeten de schepen bij Homerus.

²¹⁾ πούσ, pes, de schoot.

²²⁾ ταρσός het blad van de riem. De voorsteven der triéren heeft ook oorkleppen, ἐπωτίδες. En dat de schepen ζυγά hebben, evenals een span ploegstieren of koetspaarden, mag hier ook wel worden in herinnering gebracht, al bewijst het op zichzelf weinig of niets.

²²⁾ Eq. 1300 sqq.

²³⁾ Van soortgelijken aard zijn de benamingen *kantharos* (*kever*) voor de Naxische, *varkens* voor de Samische schepen (*ναῦς δέ τις ἀκύπορος Σαμῖν συδε εἴδος ἔχουσα Choerilus Sam.*). Ook de homerische epitheta *Ὀρθόκρατης* *rechtgehoornd* en *μεγακάτης* *wijdbuikig* behooren tot denzelfden gedachtenkring.

²⁴⁾ Bij Homerus wordt er eigenlijk in 't geheel geen gewag van gemaakt; want de eenige plaats waar de Argo wordt vermeld, μ 69—72, is met haar omgeving vrijwel in strijd, en dus blijkbaar later ingevoegd. „Vaar niet dicht langs de Plankten voorbij” zegt Circe tot Odysseus, „want geen schip geraakte ooit in de nabijheid dier rotsen of het werd verbrijzeld.” — „Alleen de Argo is langs dien weg ongedeerd ontsnapt” volgt er, als haastte de dichter zich met zijn eigen woorden in tegenspraak te komen. Men bedenke bovendien dat de Planktai, de Symplegades, althans volgens de latere sage, haar gevvaarlijk karakter juist hadden verloren toen de Argo eenmaal den doorgang daartusschen had geforceerd.

²⁵⁾ Omgekeerd is ook de invloed van de Argonautensage op die van Achilles en andere Homerische helden bij lateren passim op te merken; dit aan te tonnen behoort echter niet tot mijn onderwerp.

²⁶⁾ Evenzoo is in de Thebaansche sage de strijd der *zeven* het één en al: van hunne troepen hooren wij niet of nauwelijks; de verbeelding ziet slechts een muurbestormenden Kapaneus, een bloeddrinkenden Tydeus, geen legerdrommen. Ook een Hercules, een Theseus verricht zijn heldendaden alleen, εἰς πολλῶν ἀντέξιος. En in de Tisis is het alleen Odysseus, de toornende, die met zijn nimmer falende schichten zijn tegenstanders verslaat, oorspronkelijk zonder iemands bijstand, — δλέσσας ἦπε πάντας ἐτάρους, — al hebben lateren hem Telemachus en een paar dienaren tot medestrijders gegeven.

²⁷⁾ Μυρμιδόνων τε πόλις κλειτή τ' Ἰασόνος Hes. Scut. 380.

²⁸⁾ E 641.

²⁹⁾ Apollodorus II 6, 4 § 1.

³⁰⁾ Zou ik dwalen, als ik in verzen waar alleen van *het schip* van Achilles wordt gesproken, nog een echo meen te vernemen uit vroeger tijd? Men zie Il. A 329 (dat in de onmiddellijke nabijheid de pluralis staat ontgaat mij niet), I 137.

³¹⁾ Aldus Busolt, en in aansluiting aan hem Beloch, Cauer en anderen.

³²⁾ Achilles, de zoon der zeegodin, moet steeds in verband met een zeetocht zijn gedacht. Wel zullen de oudste Thessalische sagen veeleer hebben verhaald van Centauren en andere reuzen der bergen en wouden, maar of Achilles reeds in die sagen een hoofdrol speelde kunnen wij niet meer nagaan.

³³⁾ Niet overtuigig schijnt hier de herinnering dat een der Nereiden, een van Thetis' zusters derhalve, *Hippo* wordt genoemd.

³⁴⁾ Natuurlijk behoeft, wie mocht meenen dat reeds de oudste dichters Achilles met meer dan één schip tegen Troje lieten optrekken,

mijn betoog daarom nog niet onjuist te achten; het schip dat Achilles zelf droeg, het admiraalschip, was dan toch het voornaamste, en bovendien... οὐ πάντας als collectivum (voor *ruiterij*) is bekend genoeg. Ik voor mij evenwel verwerp die opvatting beslist.

³⁶⁾ Ilias Φ 446 sq.; tot denzelfden sagekring behoort het zeemonster door Poseidon afgezonden, dat Hercules onder Troje's muren in het nauw bracht en waartegen hij door Athene werd beschermd, τ 145 sqq.

³⁷⁾ Bij Tryphiodorus is het de trojaansche wichelaar *Helenus* — eigenaardige dubbelganger van Cassandra en naamsgelijke van Helena — die de Grieken komt zeggen hoe Troje kan worden genomen; bij Quintus is het *Calchas* die den eersten aanstoot geeft tot den bouw van het reuzenpaard. Een andere sage liet Palamedes, den vindingrijken mededinger van Odysseus, het paard bouwen, ingelicht door den wichelaar *Prulus* (schol. Lycophr. 219). Ook de plaats des Ilias waar van Calchas wordt gezegd dat hij den Achaeërs den weg wees Εἴλιον εἴσω τὴν διὰ μαντοσύνην (A 71), mag hier niet worden verzwegen.

³⁸⁾ Hierboven n°. 2 aangehaald.

³⁹⁾ Een cijfer wordt daar ter plaatse niet genoemd; vermoedelijk dacht de dichter aan een *vijftigtal*, de gewone bemanning van een schip (Argo, Philoctetes Ilias B 719, het schip der Phaeaken § 35), en tevens het typische cijfer in soortgelijke gevallen: vijftig man verslaat Tydeus in een hinderlaag (Δ 393), vijftig hoofden hebben de hekatonchiren, vijftig kinderen Nereus en Aegyptus en Danaüs en Priamus en Lycaon enz. — Stesichorus sprak van honderd, doch noemde er slechts een paar van; lateren wisten er een menigte bij name aan te wijzen (zie Athen. 610 c).

⁴⁰⁾ Dat hij in het verhaal van de lijkspelen ter eere van Patroclus wordt genoemd onder de worstelaars, doet hier natuurlijk niets ter zake.

⁴¹⁾ Zie Asius bij Pausan. II 29 § 4, Euripides Troad. 10, en vgl. schol. Lycophr. 53.

⁴²⁾ Zie ik wel, dan ligt hierin de oplossing van de aporia, waarop collega Sijmons zoo vriendelijk was mijn aandacht te vestigen. Terecht vraagt deze geleerde: hoe kan de vergelijking van het schip bij een paard, die niet slechts in de Grieksche maar ook in de Angelsaksische en Noorsche poëzie zeer gewoon is, ooit zoo verkeerd zijn begrepen dat zij aanleiding gaf tot de vorming van een nieuwe sage? Ik acht dit met hem een belangrijk argument, maar meen dat het zijn gewicht grootendeels of geheel verliest als wij mogen aannemen dat die beeldspraak oudtijds voorkwam in een — uit den aard der zaak duister uitgedrukte — *orakelspreuk*. Men denke slechts aan het fantastisch verhaal der jongere sage omtrent den dood van Odysseus „εἰξ ἀλόγον”.

⁴³⁾ Pausan. I 23 § 10. Menestheus, Teucer en de beide zoons van Theseus keken er uit.

⁴⁴⁾ Pausan. X 26.

⁴⁵⁾ Zie Athen. 498 f.

⁴⁶⁾ Ilias Ο 410 sqq.

⁴⁹) Bijv. bij Aristoph. Av. 1128.

⁵⁰) Eurip. Troad. 14.

⁵¹) Vermoedelijk kwam het woord reeds destijds ter sprake in de γλῶσσαι Ὀμηρικαῖς, evenals later (zie Apollonii lex. s. v. δόρυ).

⁵²) Herodot. III 57 sqq.

⁵³) Apollon. Rh. IV 1347 sqq.; vgl. schol. ibid. 259.

⁵⁴) Rudent. I 5, 10. Hoogst opmerkelijk is ook de plaats bij Tryphiodorus, waar deze, de oude beeldspraak omkeerende, het trojaansche paard bij een schip vergelijkt: „Epeus maakte zijn inhoud ἐπόστον νεὸς ἀμφιελίσσης”. En Quintus zegt er van: „het werd voortgetrokken als een schip dat wordt vlot gemaakt” (XII 425 sqq.). Deze volgt daarbij het voetspoor van Euripides, bij wien het koor der Troades zingt van het met goud opgetuigde reuzenpaard dat de burgers ναὸς ὁσὶ σκέφος κελαῖνόν ναὰς naar de burcht en den tempel van Pallas hadden gesleept (Troad. 538 sqq.).

⁵⁵) Bacchyl. XVII 90.

⁵⁶) Ook in onze hedendaagsche taal kan men haar terugvinden; wij zeggen immers dat een schip *rijdt op zijn ankers* (evenzoo in het Engelsch), en ook de uitdrukking *zoals hij of zij reilt* (= *rijdt*) en *zeilt*, waarop Dr. Stoett de goedheid had mij te wijzen, is aan de scheepvaart ontleend.

⁵⁷) Zelfs Sinon-Vosmeer de Spie krijgt van Vondel de fakkelt terug waarmee Vergilius geen weg wist; hij gebruikt haar als brandraket.

⁵⁸) De namen Ia-son en Ia-olkos zullen wel wijzen naar het land der Ia-ones, naar Ionië dus en een jonger tijdvak van de epische poezie.

⁵⁹) Van dien anderen boom van den Pelion, waarvan Troje's lot afhankelijk was gesteld, de *Pelias hasta*, het bruiloftsgeschenk van den berggod Chiron bij het huwelijk van Peleus en Thetis, maak ik hier in het voorbijgaan gewag wegens de hoogst opmerkelijke analogie. In mijn betoog is er echter geen plaats voor; want te gissen dat die reuzenboom aanvankelijk niet voor een *speerschacht* maar voor een *kielbalk* was bestemd ligt wel voor de hand, maar gronden voor die gissing aanvoeren kan ik niet.

⁶⁰) Pind. Nem. III 59, IV 54 sqq., Isthm. VIII (VII) 87.

⁶¹) Met Iasón samen volgens Pherecydes (schol. Pind. Nem. III 59).

⁶²) Zou het vijftigtal koppen van de pentekontoros wellicht nog worden aangegeven door het in een der oudste gedeelten van onze Ilias (Ψ 147) voorkomende gebed, dat Peleus bij het vertrek van Achilles tot den vaderlandschen stroomgod heeft gericht: O Spercheüs, als mijn zoon ongedeerd wederkeert, zal ik u vijftig schapen offeren als gave der dankbaarheid?”

⁶³) Het τρωικὸν πῆδημα van Achilles, zijn reuzensprong bij het aan land gaan, waarop Euripides Androm. 1140 zinspeelt (zie ook Antimachus in schol. Lycophr. 246), schijnt mij uit den ouderen vorm der Achilles-sage overgebleven.

⁶⁴) Dat de stier, waarvan in de sage van Minos en Pasiphaë sprake

is, aanvankelijk althans niet Poseidon niets uitstaande had, doet hier nu niet ter zake.

³³⁾ Zie schol. Pind. Pyth. IV 398.

³⁴⁾ Verg. Aen. VI 803.

³⁵⁾ Hom. Ilias θ 41 N 23, evenzoo *χαλκόροτοι ἵπποι* Ar. Eq. 552.

³⁶⁾ Odyss. μ 62—65.

³⁷⁾ Apollon. Rh. II 328 sqq., Apollodor. Bibl. I 9, 22 § 3. Zoo reeds de tragici, blijkens de scholia op Apollonius.

³⁸⁾ Ilias I 502.

³⁹⁾ Odyss. ε 353 en 337.

⁴⁰⁾ Ilias Ζ 290.

⁴¹⁾ Odyss. χ 240. — Zeer goed is dit alles en wat er mede samenhangt uiteengezet bij Cauer Vorfragen bl. 235 sqq.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 11^{den} MAART 1901.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, MATTHES, NABER,
TIELE, ROGGE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, QUACK, ASSER, VAN
DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER
PZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG,
P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN,
VALETON, SILLEM, KLUYVER, DE GROOT, KARSTEN, VAN HELDEN,
DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN
DER HOEVEN, HEIJMANS, WARREN en SPRUYT, secretaris.

De heer van den Berg heeft medegedeeld dat hij verhinderd
is de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal van de vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede dat ingekomen is:
1° voor de boekerij, van den schrijver:

De Prediker en het Hooglied, in het Boegineesch vertaald door B. F. Matthes, Amsterdam 1900;

De Prediker en het Hooglied, in het Makassaarsch vertaald door B. F. Matthes, Amsterdam 1900;

2° een schrijven van den heer Christos A. Heliopoulos te Athene met het verzoek dat de Akademie haar oordeel zal uitspreken over zijn rede, getiteld: „*Devant lecrucifix*”, waarvan het handschrift bij zijn brief gevoegd is.

De Voorzitter herinnert aan den bij de Akademie geldenden regel van zich van het uitspreken van een oordeel over ter kennisneming gezonden handschriften te onthouden. De Vergadering besluit dat de Secretaris den heer Heliopoulos met deze gedagslijn der Akademie zal bekend maken.

3° een uitnodiging tot het bijwonen van een feest wegens het honderdjarig bestaan van de „*Gesellschaft für nützliche Forschungen*” te Trier op 10 April e.k. en volgende dagen.

De Voorzitter vraagt of een der leden genegen is de Akademie bij dit feest te vertegenwoordigen; herinnert aan de in de vorige vergadering ingekomen uitnodiging van de Universiteit te Glasgow en constateert dat geen der leden bereid is naar Glasgow of naar Trier te gaan. Voorts deelt hij mede dat het Bestuur van de audiëntie ten paleize te Amsterdam op 5 Maart l.l. gebruik gemaakt heeft om zijn hulde te betuigen aan H. M. de Koningin en Z. H. Prins Hendrik der Nederlanden.

Vervolgens brengt de heer van Leeuwen namens de Commissie *ad hoc* verslag uit over den wedstrijd in latijnsche poëzie uitgeschreven namens het legaat Hoeufft. Van de 28 gedichten, die de Commissie te beoordeelen had, zijn er slechts enkele (waaronder de meeste gelegenheidsgedichten), waarvan niet veel goeds te zeggen valt. Talrijker zijn de niet onverdienstelijke gedichten, die toch wegens gebreken van vorm of inhoud voor bekroning niet in aanmerking kunnen komen. Een eervolle vermelding wordt toegekend aan de gedichten:

1. *Moretum*, met het motto *magno laeti clamore reportant*;

2. *Ad sodales* met het motto: *Nolite omnia, quae loquor,
putare Per lusum mihi per
iocumque dici;*
3. *De hodiernis Romanis bacchanalibus* met het motto: *In
tenui labor;*
4. *Bucentaurus* met het motto: *Bucentaurus;*
5. *Ciceronis epistula* met het motto: *poëlis Fingendi multa
potestas;*
6. *Auctumnales feriae* met het motto: *Tu nihil invita
dices faciesre Minerva*

Bekroond wordt het gedicht met den titel *Patria rura* en het motto: *Haec mihi semper erunt imis infixa medullis.* Bij de opening van het naambriefje blijkt de schrijver van het gedicht te zijn de heer P. H. Damsté te Leiden. De schrijvers van de zes hierboven genoemde eervol vermelde gedichten zullen uitgenoodigd worden verlof te geven tot het openen hunner naambriefjes. De overige naambriefjes worden ongeopend verbrand.

Vervolgens geeft de heer de Groot zijn aangekondigde bijdrage over de onverdraagzaamheid van het Chineesche Staatsbestuur. Spreker komt op tegen de algemeen in Europa verspreide meening dat in China godsdienstvrijheid heerscht. Hij geeft een schets van de wijsgeerde denkbeelden, die het Chineesche Staatsbestuur sinds oude tijden beheerschen, en die het onvoorwaardelijk verbieden eenig recht van bestaan toe te kennen aan godsdienstige gebruiken en daarmede samenhangende ethische leerstellingen, die afwijken van de oude, d. w. z. de Confucianistische of in de klassieke werken neergelegde. Daarop hat hij een overzicht volgen van de Staatswetten van de thans regeerende dynastie en van de aan haar voorafgegane, waaruit de geest van Confucianistische onverdraagzaamheid en vervolgingszucht van den Staat blijkt. Deze vervolgingswoede keert zich in hoofdzaak tegen onder het volk voortlevende secten, in grondslag Boeddhistisch, maar toch met veel Taoisme en zelfs Confucianisme gemengd. Ook aan de uitroeining van het Boeddhisme is sinds een zestal eeuwen door den Staat gewerkt,

en wel met behulp van wetten, waarvan de Spreker een aantal voorschriften woordelijk mededeelt.

De Voorzitter dankt den Spreker voor zijne bijdrage en vraagt of die bestend kan worden voor de *Verslagen en Mededelingen*. Nadat de Spreker deze vraag toestemmend beantwoord heeft, werden door de heeren Chantepie de la Saussaye en Tiele enkele inlichtingen gevraagd, die door den Spreker werden gegeven.

Bij de nu volgende rondvraag deelt de heer Rogge mede, dat hij wegens het bereiken van den zeventigjarigen leeftijd tot de rustende leden moet overgaan. De Voorzitter hoopt dat de Akademie den heer Rogge nog lang in die nieuwe qualiteit zal behouden en sluit de vergadering, die door een buitengewone zal gevolgd worden.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE

VAN HET JAAR 1900.

M.H.

Nu de iudices Hoefftiani u verslag gaan doen van de laatste verzameling latijnsche gedichten, die de afgeloopen eeuw heeft opgeleverd, en daarbij terugzien op vorige jaren, voegt hun een uiting van ingenomeuheid met de bereikte resultaten. Was er aanvankelijk wel eens reden om te twijfelen of het doel, waarmede het certamen poeticum door Hoefft was ingesteld, ook inderdaad werd bereikt, thans kan dat niet meer onzeker heeten. De mededinging is steeds algemeener geworden; de ingezonden stukken namen voortdurend in aantal toe, zonder aan gehalte in te boeten; de plaats der veteranen onder de mededingers werd door talentvolle jongeren ingenomen, en slechts zelden is het in de laatste jaren voorgekomen dat geen bekroning werd voorgesteld; bovendien werden geregeld enige carmina althans eervol vermeld en door den druk bekend gemaakt. Zeker, elk oordeel is subjectief, en wie geroepen is uitspraak te doen over de absolute of onderlinge waarde van dichtstukken, kan wel allerminst verwachten dat zijn meening algemeene instemming zal vinden. Door andere iudices zouden dus allicht andere iudicia zijn uitgebracht, en wij zijn zeer geneigd ons eigen inzicht te wantrouwen. Maar juist daarom is het bemoedigend te zien dat de publicaties van het Hoefftiaansch Legaat zoowel in ons land als daarbuiten gaandeweg meer de aandacht trekken, blijkens de daarvan in vaktijdschriften verschijnende aankondigingen. Herhaaldelijk lazen wij daarin warme lofspraak op de door ons een médaille waardig gekeurde of eervol vermelde gedichten.

Ook ditmaal is de oogst niet schraal geweest: *drieëntwintig* inzendingen, waarvan sommige uit meer dan één nummer bestaand. Al spoedig bleek bij de lezing hetgeen reeds zoo vaak is opgemerkt, dat zoogenoamde „gelegenheidsgedichten” plegen te kort te schieten in gloed en verheffing. Dat dit jaar de eeuwwisseling, de gebeurtenissen in Zuid-Afrika, de moord op Koning Umberto, niet zouden zijn vergeten, was te voorzien; maar al wat over die — door de dagbladen aangegeven — onderwerpen en andere van soortgelijken aard was in vers gebracht, bleef naar ons eenparig oordeel onder peil, soms zeer verre, en ten slotte was het weder het *pectus quod disertum fecerat*. Het spontaan geboren, niet het opzettelijk vervaardigde carmen — *si modo carmen* — bleek inderdaad een gedicht te zijn.

Volkomen gebrek aan oefening verraadt n°. 16 *Diana*, en slechts weinig hooger stellen wij n°. 15: *Textricis querela*. Evenmin valt er veel goeds te zeggen van n°. 1: *Laus vitae abditae*, n°. 17: *Ad amicum quendam*, n°. 19: *De renovanda Roma* (met een paar korte bijlagen argumenti privati), en de drie gelegenheidsstukken, n°. 9: *Saeculi novi initium*, n°. 18: *In redditum Aloysii Sabaudii*, n°. 3: *IV Kal. Augustas*, over den moord op Koning Humbert van Italië.

Het laatstgenoemde intusschen mag misschien reeds worden gerekend onder de thans te vermelden groep, waarin wij bij-eenvoegden de carmina, die, al kunnen zij voor bekroning of eervolle vermelding niet in aanmerking komen, toch in menig opzicht verdienstelijk mogen heeten. Als zoodanig beschouwen wij n°. 6: *Cleopatrae querela*, de klachten der Aegyptische bij het vernemen van Caesar's vermoording; n°. 7: *Cinematographum*, een zeer kunstige — maar helaas weinig belangwekkende — beschrijving van verschillende tooneeltjes, die het nieuwste stuk grootmenschen-speelgoed te aanschouwen geeft; n°. 10: *Par viatorum* en *ad Paulum Krüger*; n°. 11 b: *De Delia villa*; n°. 12: *Kalendis Octobribus* (met een korte bijlage argumenti privati); n°. 13: *Christus patiens* (met bijgevoegd carmen natalicium, insgelijks argumenti privati); n°. 21: *Rubria*, een uit-

voerig dichtstuk, met een van Nero's gruweldaden tot onderwerp; n°. 22: *Bellum Anglicum* (wat bij nader inzien de in vers gebrachte geschiedenis van David et Goliath blijkt te zijn; de titel slaat alleen op de inleidende regels), alsmede *De operoso studio Benedictinorum*; het derde onder dit nummer ingezonden carmen *Psalmus L* kon niet in aanmerking komen, als zijnde een vertaling. Eindelijk n°. 23: *Messores*, een idyllische beschrijving van een boerengezin, met een — erg uit den toon vallende — wonderverschijning tot slot. Wij waardeerden bij verscheiden dezer stukken de goede bedoeling, bij enkele ook den vorm, — inzonderheid n°. 7 voldoet in dat opzicht aan de strengste eischen, — maar de inhoud stelde ons te leur.

Gaandeweg wordt de taak van den verslaggever aangenamer. Na de carmina *malu* en de *mediocria* — id est item mala, nam mediocribus esse poetis... gij kent de rest — zijn de betere gedichten aan de beurt, die ons waard schijnen in ruimer kring te worden bekend gemaakt.

Allereerst noemen wij n°. 11: *Auctumnales feriae*, een niet onvermakelijke boutade tegen dwang en overloading bij het onderwijs in de klassieken. De ironie is misschien hier en daar wat zwaar en herinnert wel wat sterk aan het rijmpje onzer kinderjaren: „vacance! le maître à la potence!” maar het stuk is in elk geval vlot en geestig geschreven.

Dan n°. 8: *M. Tullius Cicero patri*, een brief in elegie-vorm, door Cicero's zoon uit Athene, waar hij studeert, aan zijn vader te Rome gericht; verschillende bijzonderheden worden er handig in te pas gebracht.

Verder n°. 2: *De hodiernis Romanis Bacchanalibus*, een gemakkelijk geversificeerd stuk over het carnaval te Rome. Veel verheffing of vinding zoekte men hier niet, maar als beschrijvende poezie heeft het verdienste.

In n°. 14: *Bucentaurus* wordt het huwelijk der Venetiaansche republiek met de zee door een dichterlijke fictie verklaard. De vorm is zeer goed en het begin gelukkig gevonden; wij

kunnen echter niet ontveinzen dat wij onze belangstelling bij de lezing gaandeweg gevoelden verflauwen.

Dergelijke bezwaren gelden niet tegen n°. 8: *Ad sodales*, een aardig en bij uitstek vloeiend gedicht. De dichter, pas hersteld van een ernstige ziekte, kan niet aanzitten met de ter gelegenheid van het lustrum academicum tezaamgekomen reunisten; maar terwijl hij in gedachten met hen feestviert, gevoelt hij zich reeds opknappen, en zou toch nog wel.... maar neen, hij zendt hun zijn groeten en eenige tafellijsjes, die misschien zullen kunnen dienen om wat afwisseling te brengen in de toosten aan het dessert.

Eindelijk n°. 4: *Moretum*. Horatius wordt door Maecenas medegenomen op een rijtoer buiten Rome. Zij stappen uit aan de villa van Vergilius, waar het Horatius enige moeite kost zich te voegen in de landelijke stemming van zijn beschermer; vooral het rijkelijk van knoflook voorziene moretum, dat hun wordt voorgezet, is hem wel wat machtig. De vorm van dit vers is uitnemend, en dat wij met een werkelijken dichter te doen hebben blijkt telkens uit een verrassende wending, een geestige uitdrukking, een juist geteekend beeld. Voortreffelijk zijn verschillende détails; de beschrijving van den pronkenden parvenu, dien Maecenas en Horatius op de Via Appia ontmoeten, is even gelukkig als die van den Germaanschen slaaf op Vergilius' villa, die nog steeds droomt van vrijheid en heimelijk blijft hopen op den dag der vergelding. En toch...? ja, en toch. Ondanks onze grote ingenomenheid met vorm en inhoud zijn wij niet geheel bevredigd, want wij misten de noodige eenheid. Wel hebben wij geen oogenblik geweifeld of wij dit carmen een hoogst eervolle vermelding en de uitgave waardig achten, maar op de médaille heeft het naar onze overtuiging toch geen aanspraak. Ware deze dichter, voor wien het Latijn geen geheimen schijnt te hebben, en die zoo geheel tehuis is in den kring van Augustus, door zijn onderwerp waarlijk bezield geworden, het resultaat zou zeker anders zijn geweest. Geen moretum maar een donzige, blozende perzik ware ons dan geboden.

Want pectus est quod disertum facit; *μουσικὴν ἔρως διδάσκει*, niet slechts de vervoering der zinnen, maar ook die edeler eros van den geest, die geen begeerten heeft en geen eischen stelt, maar geven wil, al heeft hij wellicht alleen de gave van dankbare herinnering te bieden. De dichter van het fraaie carmen dat ons nog te vermelden blijft, wijdt een offer van innige genegenheid aan zijn geboortedorp. Het nederig plaatsje, waar hij als jongen is gelukkig geweest, bezoekt hij als gerijpte man, alleen, in de ernstige stemming van een bedevaartganger. De schoone dagen van zijn onbezorgde jeugd herleven voor zijn geest, de dagen toen zijn vader daar predikant was en de goede genius loci; toen zijn lieve moeder hem omringde met haar dagelijksche zorg. Wie ooit zelf een dergelijken tocht ondernam, vindt hier zijn gedachten in woorden gebracht, maar... in woorden gebracht door een dichter. De vorm is zóó goed dat men er zelfs niet aan denkt te vragen of het moeilijk is latijnsche verzen te schrijven; een naieve lezer zou zich kunnen verbeelden dat het *vanzelf* moet gaan, en dat hij het zeker óók wel zou kunnen. Voor den dichter gaat het inderdaad *vanzelf*; van inspanning geen spoor.

Onze conclusie kan dus niet twijfelachtig zijn. Wij achten een eervolle vermelding waardig: n°. 4 *Moretum*, n°. 8 *Ad sodales*, n°. 14 *Bucentaurus*, n°. 2 *De hodiernis Romanis Bacchanalibus*, n°. 5 *Ciceronis epistula*, n°. 11 *Auctunnales feriae*, en zullen deze gaarne laten drukken, indien de inzenders hunne namen bekend maken. En eindelijk wenschen wij den gouden eerepenning toe te kennen aan n°. 20 *Patria rura*, en verzoeken U den Secretaris te machtigen het bij dat gedicht gevoegde naambriefje te openen. De overige carmina wenschen wij ter zijde te leggen; de daarbij behorende naambriefjes behooren dus ongeopend te worden verbrand.

J. VAN LEEUWEN JR.

S. A. NABER.

H. T. KARSTEN.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

**AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 15^{den} APRIL 1901.

Tegenwoordig de heeren: NABER, voorzitter, VAN BONEVAL FAURE, TIELE, VAN DER WIJCK, ASSER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, SIJMONS, S. MULLER FZN. FOCKEMA ANDREAE, VAN RIEMSDIJK, SPEIJER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, KARSTEN, ROGGE, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, WARREN, VAN DER VLIET en VALETON, waarnd. secretaris.

Nadat de notulen der vorige vergadering zijn gelezen en goedgekeurd, doet de secretaris mededeeling van de volgende ingekomen stukken:

Bericht van den heer Chantepie de la Saussaye, dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

1°. Schrijven van den Minister van Binnenl. Zaken dd. 14 Maart 1901 ten vervolge op schrijven van 3 October 1900 N° 2203 Afd. K. W. betreffende Stichting-Nobel, met Staatscourant van 9 Maart 1901.

2°. Bericht van Prof. Dr. J. van der Vliet dat hij de schrijver is van *Ciceronis epistula*.

De Voorzitter wenscht den heer van der Vliet geluk met

het verkregen succes, en merkt op dat het de eerste maal is dat aan een Lid der Afdeeling de eervolle vermelding te beurt valt.

3°. Schrijven van het Praesidium der Keiz. Akademie der Wetenschappen te Wenen ter begeleiding van een voorstel tot ondersteuning eener critische uitgaaf van de Mahâbhârata door de internationale Associatie der Akademiën.

4°. Bericht van den heer Alfredus Bartoli te Florence, dat hij de schrijver is van *Autumnales feriae*.

5°. Eenige circulaires over een voorstel tot uitgaaf eener Real Encyclopaedie des Islans, bij de Internationale Associatie der Akademien ingediend door de Akademiën te Leipzig, München en Wenen.

6°. Uitnodiging van den Rector der Turynsche Akademie ter bijwoning van den gedenkdag voor Vincenzo Gioberti op 28 en 29 April e. k.

De Voorzitter vraagt, of er onder de aanwezige Leden iemand is die gelegenheid heeft en geneigd is om dit feest als vertegenwoordiger der Akademie bij te wonen. Daar niemand zich hiervoor anmeldt, wordt besloten een schrijven van gelukwensching aan de Turynsche Akademie te richten.

7°. Afdruk van twee voorstellen, de een over den „burgerrechterlijken toestand van vreemdelingen”, de ander over een uitgaaf der volledige werken van Leibnitz, door de Académie des Sciences morales et politiques te Parijs aan de internationale Associatie der Akademiën gedaan.

8°. Afdruk van een voorstel van den heer E. Müntz aan dezelfde Associatie over een Corpus van heidensche en Christelijke mozaïeken tot en met de 9de eeuw.

9°. Bericht van den heer Alessandro Zappata te Ancona dat hij de schrijver is van *Bucentaurus*.

10°. Bericht van den heer Aloisius Sirlotti te Sezze Romano dat hij de schrijver is van de *hodiernis Romanis bacchanalibus*.

11°. Bericht van het overlijden van Mr. P. A. van der Lith, is met een brief van rouwbeklag beantwoord.

De voorzitter wijst er met eenige hartelijke woorden op,

hoeveel de Akademie in den overledene heeft verloren. Reeds toen hij in ons midden kwam, konden we nauwelijks hopen hem lang te zullen behouden. Hij heeft echter ook voor de wetenschap niet vergeefs geleefd; de door hem voltooide werken zijn de blijvende vruchten van zijn onvermoeiden ijver.

Vervolgens geeft de heer Karsten zijne aangekondigde bijdrage „over de contaminatie (samenstelling uit twee grieksche origineelen) van Plautus Poenulus”.

Na uiteengezet te hebben wat men onder Contaminatie verstaat, toont spr. aan dat de tegenstrijdigheden in de intrigue en de karakters der personen van den Poenulus alleen verklaarbaar zijn door aan te nemen dat wij hier twee Grieksche modellen in elkaar geschoven voor ons hebben.

Welke deelen der Comedie tot het eene model behooren en welke tot het andere, waarvan de Grieksche titel Carchedonius ons bewaard is, is een lastig vraagstuk, waarover twee geleerde Plautinisten Langen en Leo het oneens zijn. De spr. schaart zich grootendeels aan de zijde van eerstgenoemde, maar erkent de waarheid van een aantal bezwaren door Leo opgeworpen, die echter veel eenvoudiger kunnen opgelost worden dan door Leo geschied is. Volgens den heer K. is het eerste deel der Comedie (acte I—III) ontleend aan het anonieme model, maar zóó dat in den aanvang door Pl. één scène, benevens einde en aanvang der aansluitende scènes, is weggeleggen. Het 2e deel (acte IV en V) zijn uit den Carchedonier overgenomen en beide stukken verbonden door een kort invoegsel van Plautus (acte IV, I). Het slot is een mengsel uit beide modellen, dat bovendien bij herhaalde opvoering nog is omgewerkt, zoodat Pl.'s eigen arbeid hier niet meer met zekerheid te herkennen is.

De voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage, en ontvangt van hem de toezegging van dit stuk voor de Verslagen en Mededeelingen. De heer Speijer maakt eenige opmerkingen. Hij vindt voor de door den heer Karsten bedoelde beteekenis van contaminare, buiten de door dezen aangevoerde

plaatsen, een nog krachtiger bewijs in de manier waarop Terentius zelf dat woord gebruikt. Door Terentius werd het contaminare gedaan met meer kunst dan door Plautus, zoodat bij den eerste de deelen niet meer te scheiden zijn. Spreker betwijfelt of de woorden „*Civis Attica et libera*” als voldoend bewijs mogen gelden dat het eerste der twee door Plautus ver-eenigde stukken in Athene speelt. Hij oordeelt dat dit stuk van Plautus weinig waarde heeft, en het zwakste van diens tooneelstukken mag genoemd worden. Hij meent dat de tegen den leno beraamde list, waardoor deze van furtum manifestum overtuigd zou zijn, voor den rechter toch niets kan hebben beteekend, en ziet ook hierin een bewijs van de onhandige samenstelling van dit tooneelstuk. Hij vraagt of de stukken Carthaagsch, die in den Poenulus voorkomen, wel in het grieksche origineel van den Carchedonius zullen hebben gestaan; dit zou slechts waarschijnlijk zijn, als de Carchedonius op Sicilie ontstaan is, anders is het meer waarschijnlijk dat ze van Plautus zelven zijn. De heer van der Vliet heeft met instemming de bewijzen, door den Heer Karsten uit de karakters der hoofdpersonen geput, gevolgd. Hij meent dat het stuk, zoo het gecontamineerd is, veeleer uit drie dan uit twee stukken is samengesteld: de episode van Syncerastus b.v., staat op zich zelf. Er zijn verder veel sporen van tooncelbewerking, hij wijst op het dubbele slot; de prologus kan ook niet van Plautus zijn.

De heer Asser spreekt over het aan den leno ten laste gelegde furtum manifestum, en zoekt de verklaring hierin dat het doel slechts was den leno bang te maken en door bedreiging te dwingen, dit kon bereikt worden ook zonder ernstigen grond van beschuldiging, die hier zeker niet aanwezig was. — De heer Karsten beantwoordt de gemaakte opmerkingen, waarbij hij tegen den heer Speijer de waarde van dit stuk als blijspel verdedigt, en opmerkt dat thans wel beproefd wordt ook b.v. in den *Eunuchus* van Terentius de twee bestanddeelen te scheiden; hij toont aan dat voor het aannemen van drie origineelen geen reden is, en dat er ook van retractatie geen

bepaalde sporen te vinden zijn tenzij in de laatste acte.

Bij de rondvraag wordt door den heer de Savornin Lohman voor de boekerij aangeboden het werk van den spreker „Onze Constitutie”, Utrecht Kemink en Zoon 1901, en door den heer S. Muller Fzn. een nieuw deel van „Robert Fruin's Verspreide Geschriften, uitgegeven door de HH. P. J. Blok, P. L. Muller en S. Muller”, 's Gravenhage Martinus Nijhoff 1901, en wel van deel III, Historische Opstellen, het 3de deel. De voorzitter sluit de Vergadering, die door een buitengewone zal gevuld worden.

OVER DE CONTAMINATIE, SAMEN-
STELLING UIT TWEE GRIEKSCHE ORIGINEELEN,
VAN PLAUTUS' POENULUS.

BIJDRAEGE VAN

den Heer H. T. KARSTEN.

Wat onder *contaminatie* van een latijnsch blijspel verstaan wordt, is in het algemeen welbekend.

Het woord zelf, *contaminatio*, is van lateren tijd en beteekent dan alleen „bezoedeling”. In den hier door mij bedoelden zin komt enkel het werkwoord *contaminare* voor in twee prologen van *Terentius*.

Volgens den proloog van de *Andria* zeiden zijn tegenstanders, dat het niet te pas kwam om tooneelstukken te contamineeren, zooals hij deed: *contaminare non decere fabulas* en volgens den proloog van den *Heautontimorumenos* verweten zij hem „dat hij veel Grieksche stukken contamineerde terwijl hij weinig latijnsche maakte”: *multus contaminasse Graecas, dum facit paucas latinas.*

Bij de eerste dezer plaatsen geeft de *Donatuscommentaar* vier verklaringen van het werkwoord; drie daarvan komen hierop neer, dat het beteekent: met beslijkte handen aanraken, bezoedelen: *manibus luto plenis aliquid attingere, polluere*. De 4^e omschrijving is deze: *ex multis (fabulis) unam facere*.

De eerste verklaring is door velen als de juiste aangenomen, o. a. door Prof. Francken in de *Mnemosyne* van 1876 (IV 146), waar hij het begrip aldus omschrijft: *additamentis*

adulterare et interpolare artificium Graecum: „het grieksche kunstwerk door toevoegsels vervalschen en aanvullen.” Andere geleerden houden het denkbeeld van verontreiniging ook wel vast, maar leggen meer nadruk op de tweede bepaling van Donatus, zoals Dziatzko in zijn Inleiding der Adelphi blz. 7, waar hij aldus definieert: „Verschiedene Dramen in Eins verarbeiten und dadurch verderben.”

Geen van beide verklaringen is echter m. i. de juiste.

Donatus en zijn moderne volgelingen hebben uit het oog verloren dat *contaminare*, hetwelk zeer zeker gewoonlijk betekent „door aanraking bezoedelen”, somtijds ook in een anderen zin gebruikt kon worden, waarvan ons een voorbeeld bewaard is in Cicero’s oratio de domo § 36 en in het IVe boek van Livius cap. 2. Bij beiden treedt het begrip van „bezoedeling” op den achtergrond voor dat van „dooréén mengen, wat gescheiden moest blijven.”

Cicero beschuldigt Clodius, dat hij door zijn overgang uit een patricisch in een plebejisch geslacht (Fonteja) „de zelfstandigheid der gentes heeft verstoord, niet alleen van het patricische, dat hij verliet, maar ook van het plebejische, dat hij „bezoedelde”, zijn woorden zijn: *contaminatis gentibus, et quam deseruisti et quam polluisti*. *Contaminare* is dus hier iets anders dan *polluere*, dat in het derde zinlid voorkomt.¹⁾

Volgens Livius t. a. p. heeft de lex Canuleja evenzoo teweeggebracht „een samenvloeiing der gentes, waardoor elk „onderscheid werd opgeheven en niets meer echt was en „onvermengd, zoodat men voortaan niet wist wat men voor „zich had, een patricieer of een plebejer.” Zijn woorden luiden „*colluvionem gentium, perturbationem auspiciorum, ne quid sinceri, ne quid incontaminati sit: ut discriminis omni sublati nec se quisquam nec suos noverit.*” Op beide plaatsen is *contaminare* dus synoniem met *perturbare* of *omne discriminis tollere*.

Ware *contaminare* in Terentius’ oog synoniem met *polluere* en dus een smaadwoord, dan had hij die kwalificatie zeker

¹⁾ Zie F. A. Wolff’s aanteekening bij deze plaats, blz. 174.

niet aanvaard, maar bestreden en verworpen. Dit doet hij echter niet. Hij aanvaardt ze. Op de aangehaalde woorden uit de *Andria*, *contaminari non decere fabulas*, volgt terstond: „de domooren weten niet dat Naevius, Plautus, Ennius hetzelfde deden, en deze volg ik liever dan hen.” Nog sterker gaat hij in den *Heautontimorumenos* aldus voort: „ik ontken niet gecontamineerd te hebben en heb er geen spijt van „(ueque se pigere) en zal het blijven doen.”

Volgens mijn verklaring eischt dus *contaminare* een meer-voudig voorwerp, zooals op beide plaatsen ook gelezen wordt, *c. fabulas* en wel *Graecas*, dat er op de tweede plaats is bijgevoegd; immers men mengt dooreen Grieksche modellen. Het heeft dus geen zin om te spreken van een *fabula latina contaminata*; als ik dat toch soms doen mocht, geschiedt dat gemakshalve.

De gegeven interpretatie van het woord wordt bevestigd door de daad zelf, aangezien de contaminator volgens Terentius het volgende deed.

Uit zijn modellen nam hij over wat hem paste, *sumere transferre uti pro suis, quae convenere*, zegt Terentius. Dat kan zijn een korte passage, een *locus*, een geheele scène, zooals in de *Adelphi*, waar die letterlijk is vertaald, *verbum de verbo expressum*, of ook een of meer personen, zooals in den *Eunuchus*, waar een *miles* met zijn parasiet uit een ander stuk van Menander zijn ingewerkt, zoodat het eigenlijke model geheel van gedaante veranderde.

Verder bracht contaminatie van zelf mede dat men uit de modellen wegliet, wat in het nieuwe geheel niet paste, of gemist kon worden, om het stuk niet te lang te maken. Zoo had Plautus in zijn bewerking van Diphilus' *Synapothnescoutes*, de scène weggelaten, die Terentius inlaachte in zijn *Adelphi*.

Op de vraag waarom men contamineerde, antwoordt Ribbeck (R. D. 1. 62) „um mehr Handlung und ein bunteres Personal zu gewinnen”. Men bedenke hierbij, dat elke opvoering een wedstrijd was. Met zwakke modellen had men weinig kans

op de eerepalm, en toch was het, bij de groote behoefté aan tooneelstukken, zaak om ook van deze partij te trekken. Men deed dat door ze uit elkander aan te vullen.

Daar Terentius — van wiens zes comedies drie door contaminatie ontstaan zijn — ons bericht, dat Plautus het proces ook heeft toegepast, is het te verwachten, dat onder de 20 blijspelen, die min of meer volledig tot ons kwamen, ook gecontamineerde schuilen. Eerst in onze dagen heeft men die ontdekt. De Miles gloriosus en de Poenulus zijn, naar het oordeel der meeste deskundigen, aldus tot stand gekomen.¹⁾ Voldingend bewezen is dit echter eerst dan, als men het er over eens is, welke gedeelten tot het ééne en welke tot het andere origineel behooren, want meer dan twee origineelen zijn wel nooit gebruikt; en liefst moet men ook nog kunnen aantoonen, hoe die origineelen er in hun geheel waarschijnlijk uitzagen.

Voor den Poenulus, waarmede ik U thans wensch bezig te houden, is dat bewijs nog niet geleverd. Wel scheen het alsof na de beschouwingen over dit tooneelstuk van Prof. Francken e. a. geleerden²⁾ eindelijk P. Langen in zijn Plautinische Studiën van 1896 het vraagstuk had opgelost, maar toen in 1895 Fr. Leo het in zijn Plautin. Forschungen weder onder handen nam, kwam hij tot resultaten, die in hoofdpunten van Langen's conclusie afwijken en welke sinds dien tijd, zoover mij bekend is, niet weersproken zijn. Al heeft nu Leo enige nieuwe argumenten in het debat gebracht, zoo is zijn slotsom m. i. toch geheel onjuist en mag zij, wegens het overwegend gezag van dien geleerde, niet onbestreden blijven.

Het is hier de plaats niet voor polemiek; ik zal er mij dus toe bepalen, om eerst door een schets van den Poenulus

¹⁾ Langrehr giste contaminatie van Epidicus, bestreden door Langen p. 146. Bierma van Pseudolus.

²⁾ Ladewig, Teuffel, Reinhardt, Francken, Langrehr, Schüth, Götz, Ribbeck.

aan te tonen, dat hij gecontamineerd is, en daarna de verschillende bestanddeelen nagaan, met reconstructie der beide origineelen; afwijkende meeningen zal ik slechts wederleggen, waar het volstrekt noodig is.

Daar de indeeling in Acten eerst van latere grammatici, wellicht van Varro, afkomstig is, zullen wij alleen letten op de oude indeeling in scènes, die hier 19 in getal zijn. Waar nieuwe personen optreden, beginnen nieuwe scènes. Het stuk speelt op den dag van het Venusfeest der meretrices, te Athene of te Calydon in Aetolie.

Voor ons op het toneel zien wij twee huisdeuren, de eene toegang gevend tot de woning van den leno *Lycus*, bij wien twee zusters, *Adelphasion* en *Anterastylis*, verblijf houden; de andere deur tot het huis van *Agorastocles* een rijk jongmensch, dię de oudste zuster *Adelphasion* beminnt, maar te vergeefs beproefde om haar van den harden leno te koopen. Zijn streven is nu om met behulp van zijn slaaf *Milphio* het meisje toch in handen te krijgen. Dit is de eenvoudige intrigue.

Agorastocles bereikt zijn doel op tweeërlei wijs: in het 1e deel der comedie door een list van *Milphio* en in het 2e deel door de tusschenkomst van den Punier *Hanno*, die in de zusters zijn gestolen kinderen herkent.

Behalve deze hoofdpersonen: de leno met het zusterpaar, *Agorastocles* met zijn slaaf *Milphio* en *Hanno*, vervullen nog de volgende personen min of meer belangrijke rollen. Het plan van *Milphio* wordt volvoerd met behulp van een aantal ¹⁾) getuigen, advocati geheeten, en van den verkleedne slaaf *Collabiscus*, wier optreden het middelste deel der comedie vult. Daarna wordt de komst van *Hanno* voorbereid door den slaaf des lenos *Syncerastus*, die het geheim van de geboorte der meisjes aan *Milphio* verklaapt. Eindelijk treedt in de beide deelen der comedie een *Miles gloriosus* op *Antamoenidas* geheeten, die de jongste zuster van den leno wil koopen.

¹⁾) Ribbeek p. 86 spreekt ten onrechte van twee advocati, verg. 582.

Hoe verloopt nu de handeling in de verschillende scènes?

1e scène. Als naar gewoonte treedt de minnaar op om zijn nood te klagen aan zijn vertrouwden slaaf en roept diens hulp in. Na eenig praten ontwikkelt nu Milphio terstond een fijn gesponnen plan, om den leno met al het zijne in handen te krijgen: Agorastocles zal zijn slaaf Collabiscus als vreemdeling verkleeden en met 300 goudstukken voorzien, logis laten vragen bij den leno. Als deze hem heeft opgenomen, zal Agorastocles bij hem aankloppen en vragen of een slaaf van hem met geld bij den leno een schuilplaats heeft gezocht. Lycus zal dat ontkennen, maar dan met behulp van de advocati overtuigd worden van *furtum manifestum*¹⁾ en door den Praetor met al het zijne aan Agorastocles worden toegewezen.

2e scène. Als slaaf en meester naar binnen willen gaan, zien zij de zusters Adelphasion en Anterastylis uit het huis van Lycus komen op weg naar den tempel van Venus. Een lang gesprek openbaart beider gemoedsaard. Ad. is de wijze, Anter. de luchthartige. Agorastocles en Milphio luisteren eerst ter zijde, maar mengen zich dan in het gesprek, waarop Adelphasion haar minnaar verwijtend vraagt, waarom hij zijn belofte niet nakomt om haar vrij te koopen. Agorastocles zwijgt verlegen. Na enige plagerijen en aardigheden van Milphio, wordt de belofte herhaald, de vrede gesloten en gaan de zusters naar den tempel van Venus.

3e. scène. Milphio en Agorastocles, die op het tooneel zijn achtergebleven, spreken nog even, daarna gaat Ag. naar de markt om getuigen te halen en Milphio naar binnen om Collabiscus gereed te maken.

4e scène. De leno treedt op. Hij komt terug uit den tempel van Venus, gevolgd door den officier Antamoenides. Hij heeft ongunstig geofferd, maar, wat nood? Gaf niet terstond daarna de officier hem een mina ten geschenke? Wel een bewijs dat men de Goden en hun waarzeggers niet noodig heeft. Anta-

¹⁾ 737 en 785.

moenides vertelt hem een belachelijk heldenfeit, vraagt om Anterastiles te koopen en zal bij Lycus blijven eten.

Gedurende dit intermezzo heeft Agorastocles op het forum een aantal getuigen gevonden, die nu met hem opkomen en in de volgende scènes, nadat ook de verkleede Collabiscus door Milphio naar buiten is gebracht, met dezen de hoofdrol vervullen in het bedriegen en overweldigen van Lycus, die den gewaanden vreemdeling in ontvangst neemt, daarna door de advocati overtuigd wordt van diefstal en zich ten slotte overwonnen verklaart en naar zijn vrienden vlucht, om te beraadslagen, hoe hij zich van kant zal maken v. 795: *quomodo suspendere aequum censeant potissimum.*

Het bedriegen van den leno neemt zes scènes in beslag, van de 5e tot de 10e. Al is hier weinig handeling in, zoo wordt de toeschouwer toch voortdurend geboeid door de typische figuren van den slimmen en brutalen Collabiscus, den verwaten leno, die, als hij den rijken vreemdeling binnen heeft, zich nog eens vrolijk maakt over Venus en haar valsche *haruspices* om onmiddellijk daarna in den val te loopen, en eindelijk door de advocati, prachtexemplaren van Atheensche sycophanten. Agorastocles, die haast wil maken, tergen zij door zoo langzaam mogelijk te loopen: Wij zijn uw slaven niet. Gij zijt wel rijk, maar juist de rijke moet voor ons oppassen (517: *divitem audacter solemus mactare infortunio*). Zij doen hun werk gratis en uit liefhebberij; als intusschen Agorastocles hen afscheept zonder eten, schelden zij op den ondankbare rijkdom (811). Vooral tegenover den leno komt hun laag karakter te voorschijn. Met vriendelijke bereidvarendheid bezorgen zij hem den rijken vreemdeling, die hun in de haven den weg vroeg naar een aangenaam nachtverblijf, maar terstond daarna treden zij als getuigen tegen hem op en beroemen zich dat zij een *corruptor civium* ten val brachten (816).

Na de 10e scène, op het eind van de 3e Akte, is de stand van zaken deze. Lycus heeft de vlucht genomen en al zijn bezittingen, waaronder ook de zusters, prijs gegeven. De list van Milphio is volkomen gelukt en de komedie ten einde, be-

houdens een slotscène waarin de ontknooping moet worden voor oogen gesteld.

In werkelijkheid volgen echter in den Poenulus nog twee akten met 9 scènes van den volgenden inhoud.

De 11e scène, de eerste van de 4e akte, bevat slechts zes regels, waarin Milphio uit het huis tredende tot onze verbazing het volgende zegt (v. 817):

„Ik ben benieuwd hoe mijn kunsten (*techniae*) zullen mar- „cheren (*processurae sint*). Mijn doel is den leno te gronde „te richten. Hij plaagt mijn meester en deze mij. 't Is ellen- „dig een minnaar te dienen. Maar zie, daar komt Syncerastus, „de slaaf van den leno, uit den tempel. Ik zal hooren wat „hij zegt.”

Dit geheele optreden van Milphio en de inhoud zijner woorden zijn in flagranten strijd met het vorige. Milphio wachtte in het huis zijns meesters met spanning op den afloop van zijn listig plan. Toen dat geslaagd was, is Argorastocles volgens v. 808 naar binnen gegaan en heeft hem natuurlijk het heugelijke nieuws medegedeeld. Hoe kan hij dan nu naar buiten komen om te vragen hoe de zaken loopen en daar de interessante mededeeling aan verbinden: *studio hunc lenonem perdere*, alsof dit niet reeds had plaats gevonden.

Blijkbaar zijn deze regels een zwakke poging van Plautus zelf om aan de eerste intrigue tegen den leno, alsof die niet volkomen gelukt ware, een tweede te verbinden van geheel anderen aard, geen *technia*, geen verziinsel van Milphio of wien ook, maar een toevallige omstandigheid, de verschijning van den Punier, die rondreist om zijn dochters weer te vinden.

Leo heeft in deze onnoozele regels een brokstuk gezien uit den proloog van het eerste grieksche model. Hoe hij hier toe komen kon, is mij een raadsel.

Na dit korte tusschenvoegsel begint met de 12° scène het tweede gedeelte der Comedie.

De slaaf van den leno, Syncerastus, van wiens bestaan het eerste deel niets doet vermoeden, komt met het ge-

bruikte vaatwerk uit den tempel van Venus terug en klaagt steen en been over de ellendige dienst bij den leno. Door Milphio's voorspiegeling, dat hij wellicht bij Agorastocles een plaats zou kunnen vinden, laat Syncerastus zich allengs overhalen om het geheim te verklappen, dat de zusters met hun voedster Giddenis uit Carthago afkomstig en vrijgeboren zijn. Milphio, dien ik in tegenstelling van zijn naamgenoot in het eerste deel Milphio 2 zal noemen, is zoo verheugd, dat hij o. a. zegt v. 918 „nu willen de Goden den leno ver„derven; nog vóórdat de eerste pijl hem treft, komt reeds „een tweede aan” (*priusquam unumst injectum telum, jam instat alterum*), waarmede hij het doet voorkomen alsof de eerste pijl, de list van Milphio, den leno nog niet doodelijk getroffen had.

Ook dit vers is een invoegsel van Plautus om de tweede intrigue tegen den leno een schijnbare reden van bestaan te geven.

Ik moet hier den loop van het stuk even onderbreken.

Milphio 2 gaat naar Agorastocles om hem het gewichtige geheim der zusters over te vertellen, maar deze kan er natuurlijk niets mede aanvangen, zoolang het feit niet door bevoegde getuigen bevestigd wordt.

Agorastocles ziet dat heel goed in, want als zijn slaaf hem in een latere scène (de 14e) aanspoort om nu de invrijheidstelling der meisjes te eischen, antwoordt hij v. 971 *si testes habeam, faciam quod jubes*. Als dan M. 2 overijld uitroept: „Wat getuigen? pak maar flink aan, dan zal het een of ander fortuintje (*aliqua Fortuna*) u wel helpen”, antwoordt Agorastocles weder bedachtzaam: „beginnen is veel gemakkelijker dan tot stand brengen.” Ik releveer deze woorden om het groote verschil te doen uitkomen tusschen de beide pijlen die op den leno worden afgeschoten en tevens tusschen de personen die dat doen in het 1° en in het 2° deel der Comedie. In het eerste deel komt de pijl uit het brein van Milphio 1, in het tweede wordt zij afgezonden door *Fortuna*, terwijl Milphio 2 niets weet te bedenken, om zijn meester te helpen

dan onbekookte raadgevingen, die deze afwijst. Ook de bedaarde en bedachtzame Agorastocles 2 is een ander man dan zijn driftige en jolige naamgenoot in het 1e deel.

Zooals ik zeide, kan Agorastocles met het vernomen geheim niets aanvangen, tenzij er zich van wege Fortuna iets opdoe om het vruchtbare te maken en zoo verschijnt dan ook, op hetzelfde oogenblik dat Milphio op het einde der 12e scène heengaat om Agorastocles in te lichten, gansch onverwacht de Carthager Hanno als een ware *deus ex machina* in de 13e scène. De Punier richt zich niet tot de toeschouwers, maar spreekt alleen een kort gebed uit tot de Goden, die Calydon bewonen (v. 950), en smeekt hen dat hij hier, waar eenmaal zijn gastvriend Antidamas en nu diens aangenomen zoon Agorastocles woont, het spoor moge vinden van zijn zusters en broeders zoon. (In de rest van het stuk bidt Hanno nog vier malen). Als daarna Agor. en Milphio opkomen hoort Hanno hen spreken over geroofde Carthaagsche zusters en mengt zich in hun gesprek, eerst met korte Punische zinnen — die Milphio op den klank af min of meer grappig vertaalt — dan, ziende dat hij wordt beetgenomen, in het Latijn, waarbij allengs blijkt dat Agorastocles de gezochte neef is. Milphio proponeert dan aan Hanno om als vader op te treden van de twee zusters. Hanno vermoedt reeds dat deze zijn kinderen zijn en vraagt het signalement van de voedster Giddenis. In de 15e scène komt deze te voorschijn en volgt de herkenning tusschen haar en Hanno. Nadat dan Agorastocles van de gelegenheid gebruik heeft gemaakt om Adelphasion ten huwelijk te vragen, komt zij zelf met Anterastylis uit den tempel terug en luisteren de mannen ter zijde naar hetgeen de zusters praten. Evenals vroeger in de 2e scène, is hun gesprek in deze 16e scène er weder op berekend om hun verschillend karakter te openbaren. Adelphasion is weer de wijzere. Na een zonderlinge en wel wat laffe plagerij van Hanno en Agorastocles, die de meisjes tot hun ontsteltenis *in jus vocat* (1239), omdat zij vele jaren Hanno's dochters hebben verborgen gehouden, volgt de herkenning.

Terwijl nu Agorastocles zijn aanstaande en Hanno zijn jongste dochter in de armen sluit, komt in de 17e scène de Officier Antamoenides woedend aanzetten, die sinds de 4e scène in het huis van den leno zat te wachten op zijn terugkeer en op het beloofde maal. Anterastylis in de armen van een barbaar ziende, scheldt hij beiden uit voor al wat leelijk is, maar wordt, voor den toeschouwer nog al onverwacht, plotseling tot kalmte gebracht, als het meisje hem vriendelijk mee-deelt, dat zij haar vader heeft weergevonden, en hij weet dan niets eerder te doen, dan haar geluk te wenschen en zich te verheugen, dat de leno bedrogen uitkomt.

Terwijl alle nog op het toneel zijn, komt nu in de 18e scène de leno terug van de vrienden, waar hij in de 9e scène is heen gevlogen en zich al dien tijd heeft schuil gehouden; hij herhaalt, dat ook zij hem raden zich op te hangen om niet aan Agorastocles te worden toegewezen. Zoover komt het evenwel niet. Agorastocles stelt zich tevreden met de teruggave van Collabiscus en de goudstukken en met de vrijlating van de zusters. Ook Hanno, wiens overbodigheid hier duidelijk uitkomt, verlangt niets meer. Antamoenides krijgt zijn mina terug en mag een andere amica uitkiezen.

Dit overzicht van den Poenulus zal u de tweeslachtigheid van het blijspel reeds voldoende hebben aangetoond. Schijnbaar bevat het stuk éénzelfde intrigue, die van het begin tot het einde doorloopt en door twee middelen tot oplossing gebracht wordt, waarvan evenwel het eene het andere uitsluit. De zusters kunnen in vrijheid gesteld worden of door de welgeslaagde list van Milphio, of door hun vader Hanno, maar niet door beide middelen achtereenvolgens. Deze tweeslachtigheid is alleen verklaarbaar door aan te nemen, dat hier twee stukken in elkander geschoven zijn, die hetzelfde vraagstuk op geheel verschillende wijze oplossen.

Bij dit op zich zelf reeds afdoend argument komen nog de volgende tegenstrijdigheden in de beide deelen der comedie.

In de eerste drie acten zijn de zusters *meretrices*; zij noemen zich zelf zoo (304), verdienen daarmede de kost, ook voor hun

meester (285), gaan naar de Aphrodisia om zich aan de koopers te vertoonen (339) en spreken en handelen in de 2e scène als zoodanig (235 vlg., 265 vgl., 350 vlg., 359 vlg. enz). De jongste is reeds de *amica* van Antamoenides (1287, 1299, 1311). Verder speelt dit deel in Attica blijkens de sycophanten en v. 372, waar Adelphasion, ingeval Agorastocles haar vrijkoopt *civis Attica* zal worden. Vers 621, waar de Sycophanten zich noemen *Aetolii cives*, is weder een zwakke poging van Plautus om de contradictie te bemantelen.

Het tweede deel daarentegen speelt te Calydon in Aetolie. De zusters zijn hier nog geen meretrices, maar zullen eerst bij deze Aphrodisia, met verandering van naam, in het gild worden opgenomen (1133, 1138 vlg.). Zij zijn zich hun vrije geboorte bewust (1186, 1201 vlg.) en, als de *haruspex* hun de vrijheid voorspelt, verwachten zij die niet door geld van een minnaar maar door tusschenkomst van Goden of ouders (1208).

Niet minder groot — en hierop heeft men tot nog toe weinig gelet — is het verschil van karakter der gelijknamige personen in de beide deelen.

Ik toonde dit reeds aan van Milphio en Agorastocles, maar hetzelfde geldt van de twee lenones. Lycus, die in het begin en aan het slot der comedie dezelfde leno is, heeft naar het schijnt slechts twee *meretrices* in huis, de zusters, *meretrix maiuscula* en *minuscula* (153, 437). In dat huis is het zoo rustig en stil, dat Collabiscus, als hij er is binnengebracht, de exta ongemerkt kan opsmullen, *dum lenonis familia dormitat* (804) en terwijl Antamoenides er in een ander vertrek alleen zit te wachten. In het bordeel van den tweeden leno daarentegen, is het zoo vol menschen als in de onderwereld, 830 vlgg. *quodvis genus ibi hominum videoas, quasi Acheruntem venias, equitem, peditem, libertinum, fugitivum... omnia genera recipinuntur... bibitur, estur, quasi in popina haud secus.*

Een andere tegenstrijdigheid is deze:

De geheele 12e scène gaat uit van de onderstelling, dat niet alleen de leno nog niet te gronde is gericht, maar dat de actie tegen hem nog beginnen moet. Milphio deelt zelfs als

iets nieuws aan Syncerastus mede „dat hun meesters doodvijanden zijn” (879) en, wat nog sterker is, als Syncerastus hem aanspoort om den leno te verderven (892), antwoordt dezelfde Milphio, die in de 1e scène het listplan uitdacht, *qui id potest?* hij twijfelt zelfs aan de mogelijkheid om den leno meester te worden.

Eindelijk is ook het karakter van de zusterparen niet gelijk.

Oppervlakkig schijnt dit wèl het geval. Wat zij in de beide lange gesprekken der 2e en der 16e scène te kennen geven over hun positie, hun beider aard en over de Aphrodisia, is op het eerste gezicht zelfs zóó gelijksoortig, dat Prof. Francken deze scènes tot hetzelfde origineel meende te moeten brengen, *unius quasi corporis membra*, en het zelfs belachelijk noemde (*plane ridiculum*) om te gelooven, dat er twee Grieksche stukken zouden geweest zijn met zoo gelijke zusterparen. Hij had intusschen niet gelet op het groote verschil in de uiterlijke positie der meretrices Atticae in de 2e, en der vrijgeborene Carthaagsche meisjes in de 16e scène, door Langen en Leo later in het licht gesteld. Maar wij kunnen nog een stap verder gaan en ook een zeer merkbaar innerlijk verschil van karakter waarnemen.

De eerste Adelphasion is een eigenaardig type van de Grieksche hetaere. Zij doet zich voor als de wijze maagd en begint (210) met een lange tirade over den belachelijken omslag die er noodig is om een vrouw behoorlijk te toiletteren. Als Anterastyris, eenvoudig en naïf tevreden met haar positie, daarop zegt: hoe kunt ge met uw schranderheid voorbijzien, dat zulk toilet noodig is om *amatorculi* te vinden, antwoordt de oudste haar met spreuken: *est modus in rebus* en *nequid nimis* e. d. (238) en vindt straks gelegenheid voor deze spitsvondigheden (285): „ik weet wel dat de affaire van onzen meester „niet kan bloeien zonder uitgaven, maar de bloei verdwijnt „als de uitgaven haar overtreffen, daarom is netjes genoeg „voor ons beter dan te netjes”, en verder (300): „nijd en af„gunst liggen niet in mijn aard; ik ben liever gesierd met „een goede inborst dan met goud”, „ingetogenheid (*pudor*)

„staat een meretrix beter dan purper” en „een lief karakter voldoet ook in een leelijk kleed.”

Al deze frasen laat de dichter haar zeggen om den luisternen minnaar in verrukking te brengen, maar de mooipraatster is volstrekt niet zoo zachtaardig als zij haar vakgenooten in den tempel (265) „vuile bakkersmeiden noemt „die geen man mee naar huis neemt, zóó leelijk dat Venus „uit haar eigen tempel vlucht” (320). Agorastocles en Milphio behandelen haar dan ook met weinig deferentie. De eerste wil haar tot zich lokken met een beroep op de vele *nummi aurei* (345), die hij t’huis heeft liggen en die verlangen weg te vliegen (cf. 350), en als de tweede door zijn meester te hulp wordt geroepen om Adelphasion gunstiger te stemmen, doet hij dat met een familiariteit, die alleen tegenover een meretrix verklaarbaar is (365—375). Ussing en Leo hebben dan ook deze beide plaatsen zoo compromettant gevonden voor het karakter der oudste zuster, dat zij ze schrapten als onecht, volgens de ongelukkige methode om woorden of zinnen te verbannen, die niet strooken met een voorbarige hypothese, welke juist gecorrigeerd moest worden naar die gegevens. Verder is in tegenstelling met Anterastylis, die dezen feestdag een *diem pulcrum et celebrem et venustatis plenum* noemt (255), Adelphasion niet best te spreken over de Aphrodisia en voelt zich veel te voornaam voor de bende, die daar bijeen is.

Geheel anders nu is het karakter der zusters in de 16e scène (1174 vlg.) De rollen zijn bijna omgekeerd. Hier is het juist de oudste, die zoodra zij uit den tempel komt, het feest beschrijft als een lust voor de oogen (*oculis epulas* 1175), zoowel om de versiering van het gebouw, als wegens de *lepidissima munera meretricum, digna diva venustissima*. „Ja, zegt de jongste, maar wij waren toch de mooisten en wij zijn niet door de jongelieden bespot.” „Hoewel wij slavinnen zijn,” zegt dan Adelphasion (1200), zijn wij toch van een afkomst die ons belet om iets te doen, waarover mannen ons zouden kunnen bespotten.” Dan spreken zij over de heuchelijke voorspelling van hun vrijheid door den *haruspex* en daarmede is

de karakterschets afgeloopen. De weinige woorden die zij in de laatste scènes nog spreken, zijn kleurloos.

Van nabij beschouwd zijn dus de zusterparen zóó uiteenloopend, dat zij niet tot éénzelfde Grieksche origineel kunnen behooren, nog daargelaten, dat hun rollen onafscheidelijk verbonden zijn met twee verschillende intrigues.

Het zou te veel geduld van uw gevergd zijn, M. H., nog meer bewijzen bij te brengen voor de stelling, dat de *Poenulus* ontstaan is uit een combinatie van twee blijspelen. Wat ik reeds mededeelde is, dunkt mij, reeds zóó overtuigend, dat Gij U veeleer verbazen zult het feit der contaminatie eerst in onze dagen ontdekt en erkend te zien, nadat reeds gedurende zoovele eeuwen de schranderste vernuften het stuk onder de oogen hebben gehad.

Trouwens twee beroemde Plautinisten Götz en Ussing wilden er in 1882 en 1883 nog niet aan gelooven. De laatste noemt het stuk *simplex en minime implicatum*¹⁾ en wil niets weten van hen die hier *duorum fabularum argumenta in unum conflata esse putarent* en spreekt Plautus geheel vrij van de *crimen contaminationis*, alsof deze niet vast stond, zij het dan ook van andere stukken, door het getuigenis van Terentius.

Het ontbreekt overigens niet aan redenen waarom het geloof aan contaminatie slechts langzaam kon veld winnen en door hen, die deze komedie niet met de noodige zorg en aandacht onderzocht hadden, met schroom werd aanvaard zoo niet afgewezen.

Wij moeten namelijk aannemen dat de beide origineelen, waarvan het tweede volgens den proloog de *Καρχηδόνιος* heette, het volgende gemeen hadden.

1°. Een rijk en zelfstandig jongmensch die zijn beminde tracht te verlossen uit de handen van een weerbarstigen leno.

2°. Een zusterpaar dat in gelijksoortige scènes hun ver-

¹⁾ Com. Plaut. Vol. IV. 292.

schil van karakter op gelijksoortige wijze openbaart en waarvan de oudste de beminde is.

3°. Dat beide stukken spelen op den dag der Aphrodisia, waarop zoowel de zusters als de lenones hun offers brengen, en wel de beide laatsten met ongunstige uitslag, zooals ons dat ook van den tweeden leno verteld wordt in de 4^e acte.

Deze drie overeenkomsten zijn zeker zeer opvallend en stemmen tot nadenken, maar zij wegen niet op tegen de groote verschillen, die wij waarnamen, en zij blijken bij nader onderzoek veel van hun gewicht te verliezen.

De intrigue zelf is een zeer gewone en bracht in beide comedies mede, dat de adolescens rijk en *sui juris* moest zijn, om te doen uitkomen dat door geld de begeerde schoone niet te krijgen was.

De Aphrodisia werden in geheel Griekenland gevierd en dat zij in meer dan één fabula meretricia voorkwamen, is dus volstrekt niet te verwonderen; evenmin, dat de heldin of heldinnen van zulk een stuk daar gunstig offerden en de lenones ongunstig. Volgens Plautus Persa v. 582 vond een leno-offer nooit genade: *nam generi lenonio numquam ullus deus tam benignus fuit, qui fuerit propitius.*

En wat nu de gelijke zusterparen betreft, het was een kenmerk der comoedia nova om door paarsgewijze groepeering van grijsaards, slaven of andere personen, de contrasteerende karakters te doen uitkomen (Ribbeck R. D. s. 76). Hier zijn het in de eerste komedie *sorores meretriciae* evenals in de Bacchides, in de tweede *sorores honestae* als in den Stichus, elders zijn het eenvoudig vriendinnen of medeslavinnen, als in de Cistellaria en den Rudens.

Bij slot van rekening is dus de overeenkomst der twee origineelen volstrekt niet buitengewoon, en zij is zeker minder groot, dan die tusschen twee andere comedies van Plautus bestaat, nm. den Rudens en de Vidularia, door hem bewerkt naar twee stukken nog wel van eenzelfden Griekschen auteur, Diphilus. Die beide stukken hebben deze motieven gemeen: Een eenzaam grijsaard woont aan zee; zijn kind (i/d. Rudens

een dochter, i/d. Vidularia een zoon), vroeger hem ontstolen, wordt daar door schipbreuk op het strand geworpen; hij herkent het eerst door een reiszak met snuisterijen uit zee opgehaald door een visscher, aan wien, in beide stukken, de slaaf van den ouden heer het gevonden voorwerp tracht te ontfutselen.

Nog grootere gelijkenis bestond er waarschijnlijk tusschen de twee stukken van Menander, die Terentius voor zijn Andria contamineerde: „Wie het eene kent”, zegt de proloog, „kent ook het andere”, *qui utramvis recte norit, ambas noverit*, zoo gelijk zijn zij. ¹⁾

Is dus de contaminatie van den Poenulus voldoende vastgesteld, dan blijft de vraag te beantwoorden, wat daarin tot het eene en wat tot het andere model behoort.

Langen heeft m. i. die vraag in het algemeen goed aldus beantwoord: de eerste 10 scènes behooren tot het anonieme stuk, dan volgt de korte scène van zes regels, door Plautus ingevoegd, en dan 6 scènes uit den Carchedonius. De ontknooping in de laatste 3 scènes bevat elementen uit beide modellen.

Een afdoend bewijs van deze stellingen heeft hij echter niet geleverd, de aard van zijn boek bracht dat niet mede en wellicht meende hij ook geen ernstige tegenspraak te zullen ondervinden. Friedrich Leo, wiens fort het is om met talent nieuwe, maar gewaagde dingen te verkondigen, vond dus hier een schoone gelegenheid tot tegenspraak.

Terwijl hij op andere punten met Langen medegaat, hebben wij volgens hem in den Poenulus maar met éénzelfden leno te doen en wel met den leno uit den Carchedonius. De 4e scène, waarin deze optreedt, is dus uit dit stuk en niet uit het anonieme, en, aangezien de officier Antamoenides daar met hem optreedt, is ook deze figuur uit den Carchedonius.

¹⁾ Apollinaris Sidonius Ep. 4.12 zegt: *fabulam similis argumenti* (als de Hecyra) *id est Epitrepones Menandi manibus habebam.* (cf. Schanz 1.79. o.)

Bovendien is ook de 1e scène een mengsel uit beide modellen.

Het is hier de plaats niet om Leo's beweringen grondig na te gaan en te wederleggen, maar dat de 4e scène met Lycus en Antamoenides niet te huis behooren in den Carchedonius, wil ik toch met een enkel woord duidelijk maken.

Een formeel bezwaar is, dat men de 4e scène niet kan wegnemen tusschen de 3e en 5e, zonder dat er een gaping ontstaat, die Leo niet heeft opgemerkt of verzuimd heeft aan te vullen. Op het einde van de 3e scène gaat Agorastocles op de markt getuigen halen, en in het begin van de 5e treedt hij met hen op. De oeconomie ook der latijnsche comedies eischt dat zulk een tijdsverloop wordt aangevuld door een intermezzo.¹⁾ De 4e scène vult die gaping zeer gepast aan. Stond zij niet in het 1e model, wat stond daar dan?

Behalve dit formele bezwaar zijn er nog twee andere. Gelijk Langen heeft ook Leo verzuimd de lenones zorgvuldig te vergelijken; hij zou anders bemerkt hebben, dat het twee zeer uiteenlopende bordeelhouders zijn, zooals ik boven aanwees, en ook nog andere bezwaren niet over het hoofd hebben gezien. Eindelijk, wat den officier aangaat, de Miles is in de comedies van Plautus en Terentius, waar hij zevenmaal voorkomt, meestal dupe, maar altijd de belachelijke zwetser (Ribbeck p. 66), en zoo ook Antamoenides, die o. a. aan Lycus verhaalt, hoe hij 60000 vliegende vijanden verslagen heeft door middel van slingerkogels met vogelijm besmeerd, zoodat zij als peeren uit de lucht vielen. In den Carchedonius is er voor hem alleen plaats, wanneer hij optreedt als pendant van Agorastocles en als huwelijkspretendent van de jongste zuster Anterastylis. Dit is dan ook de meening van Leo, die in dezen Prof. Francken volgt en met hem gelooft aan hun verloving op het einde van den Carchedonius.

Deze meening is echter ten eenemale onaannemelijk. Zij is in strijd met het feit dat Anterastylis meermalen de amica

¹⁾ In Asin. 809, Cist. 630, Heaut. 873 gaat de acteur even in huis om terstond terug te keeren. In Pseud. 573 wordt langere afwezigheid door fluitspel aangevuld.

heet van den Miles, en dat hij er niet aan denkt om haar te trouwen, als hij dat maar aan Hanno te vragen heeft, doch integendeel haar ruilt voor een andere amica.

Ten tweede is de belachelijke Bramarbas ook in de comedie een onmogelijke pretendent voor een Carthaagsche jonkvrouw. Prof. Francken heeft dit ingezien en daarom gegist dat de Miles Antamoenides in den Carchedonius een nobeler persoon was, passende bij Anterastylis. Edoch, zulk een ideaal miles kent de comedie niet; hij is altijd, zooals Ribbeck het uitdrukt „de lange sladood, die voor leeuw speelt, maar een „hazenhart heeft; een bonte vogelverschrikker, die zich voor „een Adonis houdt.”

Zulk een figuur nu is geheel op zijn plaats in het 1e model, waar hij te doen heeft met meretrices. De 4e scène met Lycus en Antamoenides staat dus ongetwijfeld op haar oorspronkelijke plaats in de 1e comedie.

De bezwaren door Leo tegen de 1e scène geopperd, zijn nieuw en m. i. gegrond, maar zijn conclusie, dat deze daarom gecontamineerd moet zijn, is valsch.

Vergunt mij ook dit kortelijk toe te lichten.

Bij het lezen dezer scène treft het ons dat Agorastocles na v. 158 volstrekt niet opheldert, waarom hij, die zeer rijk is, Adelphasion niet kan loskoopen van den, toch immer geldzuchtigen, leno, en dat bezwaar herhaalt zich in de 2e scène, als hij op het verwijt van Adelphasion v. 364 waarom hij haar niet loskoopt, het antwoord schuldig blijft. Leo meent, en m. i. terecht, dat in het Grieksche stuk de onwil van den leno verklaard werd, zooals dat bijv. in een gelijksortig geval geschiedt in de Curculio v. 61, maar dat Plautus die verklaring heeft weggelaten.

In de tweede plaats merkte Leo volkommen juist op, dat het listige en fijn gesponnen plan veel te gauw opkomt in het brein van Milphio. De regel is, en die is ook psychologisch juist, dat de slaaf, door zijn meester aangezocht om hem te helpen, belooft iets te verzinnen en te huis zijn plan uit-

broedt om het in een volgende, op zijn vroegst dus in de 3e scène, mee te delen.

Ten derde gaat op het einde der 1e scène Agorastocles na v. 197 alléén naar huis in strijd met hetgeen wij uit het voorafgaande verwachten. Als hij namelijk naar de Aphrodisia wil gaan, houdt Milphio hem tegen met de woorden: „Laat ons „eerst naar binnengaan om Collabiscus in te lichten” en Agor. vindt dat goed. De toeschouwer verwacht dus dat beiden naar binnen gaan.

Gelukkig in het ontdekken dezer fouten, was Leo zeer ongelukkig in het verklaren hoe zij ontstonden. Hij doet dat zoo omslachtig en ingewikkeld, dat ik hier niet op in mag gaan en alleen kan zeggen, dat hij ze toeschrijft aan een zoodanige contaminatie, dat deze 3e scène door Plautus zou zijn samengesteld uit 5 brokstukken van de twee modellen, met weglatting van stukken uit de Carchedonius. Ik erken het bestaan der drie fouten door Leo aangenomen, maar meeuw ze eenvoudig aldus te mogen verklaren.

Overwegende dat 1°. na v. 158 de motiveering ontbreekt van het verzet des lenos tegen de verkoop van Adelphasion en 2° dat Milphio met zijn plan eerst voor den dag mag komen na het gedurende een tusschenscène tehuis bedacht te hebben, concluderen wij nagenoeg met zekerheid, dat na v. 158 is weggelaten 1° het slot der 1e scène met de motiveering, 2° een tusschenscène, 3° het begin van de 3e scène, waarin wij Milphio het resultaat van zijn overleg aan Agorastocles hooren mededeelen.

Aan het slot der 1e scène vertelde dus naar mijn meening Agorastocles wat uitvoeriger ongeveer datgene wat in de Curculio 61 te lezen staat: „de leno verlangt nu eens 30 minas, dan „een vol talent en ik kan met hem niet tot een billijke voorwaarde komen”, daarop riep hij de hulp in van Milphio, wat óók in de 1e scène, zooals die nu gelezen wordt, eigenlijk niet geschiedt en daarna belooft de slaaf er eens rustig over te zullen peinzen; zooals bijv. Toxilus dat belooft op het einde van de 1e scène der Persa, waar de toestand geheel dezelfde is.

Toxilus zegt daar v. 52: usque ero domi, dum excoxero lenoni malum. Terwijl Toxilus in de Persa tehuis zijn brein scherpt om iets te vinden, worden de toeschouwers daar beziggehouden door een tusschenscène, monoloog van den parasiet Saturio. Zulk een tusschenscène moet ook in den Poenulus door Plautus zijn weggelaten en ook hier bestond voor een monoloog in het 1e model een gereede aanleiding. Wij herinneren ons dat Lycus bij zijn eerste optreden in de 4e scène uit den tempel terugkeert, maar wij zagen hem niet daarheen gaan, zooals rationeel zou zijn, en zooals wij ook de zusters eerst zien heengaan en later terugkomen. Ik vermoed dus dat in de door mij veronderstelde tusschenscène Lycus uit zijn huis trad, bevel gaf aan een slaaf om het noodige vaatwerk naar den tempel te brengen en dan den toeschouwers mededeelde, waarom hij er veel voor over heeft — hij laat achtereenvolgens zes lammeren openen — om een gunstig extispicium te verkrijgen, namelijk met het oog op hetgeen hij Agorastocles hoopt af te persen. Als hij vertrokken is, kwam dan m. i., evenals in de Persa, de slaaf met zijn gevonden plan te berde, dat wij lezen in 159 vlg. waar Plautus zijn model weder opnam.

De derde fout, het ongeschikte weggaan van Agorastocles alleén, kunnen wij niet slechts gemakkelijk verklaren, maar zelfs met zekerheid verbeteren, naar het mij voorkomt, door aan te nemen, dat na 197 één vers is uitgevallen door de schuld der librarii, zooals ook na 1102 het geval moet geweest zijn, (volgens Leo, wien men dit moet toegeven). Mijn gissing is ge- grond op de volgende overweging. Agorastocles is maar even in huis, daar hij op geroep van Milphio in v. 207 weder terugkomt. In die korte oogenblikken haalt hij de 300 goudstukken te voorschijn en geeft die aan Collabiscus. Wij lezen dat in de 3e scène v. 418. Hoe komt hij er toe om dat te doen? Milphio heeft alleen gezegd (194) *Collabiscum perdoceamus „laten wij hem inlichten”*. Men zal zeggen, hij doet het uit eigen overleg. Maar een verliefde adolescens doet in de comedie niets uit eigen overleg, de slaaf moet hem alles bevelen, anders denkt hij alleen aan Cupido qui in corde vor-

satur, zooals ook Agorastocles in 196 zegt. Zoo vraagt hij ook in de 3e scène v. 410 weer aan Milphio: „Wat moet ik „nu doen?” waarop deze hem in 424 antwoordt: „Ga getuigen halen”; dat hij dit doen moest, wist Agor. echter al lang. Het is dus zoo goed als zeker, dat Milphio hem ook gezegd heeft: „Ga het geld halen voor Collabiscus”. Ik voeg dus na 197 dezen regel in: „Ga, haal het geld voor C., ik volg terstond”. *I prome argentum Collabisco. Ego te sequor.* Het weggaan van Agorastocles alleén is dan volkomen gemotiveerd. Milphio spreekt nog een paar woorden en wil dan ook naar binnen gaan, maar de verschijning der zusters houdt hem tegen en doet hem Agor. weder naar buiten roepen, waarna de 2e scène volgt en beiden eerst in de 3e voortgaan met de volvoering van het plan.

De twee eerste fouten verklaarde ik door het weglaten van het slot der 1e scène, van een tusschenscène en van het begin van de 3e, ongeveer 50 à 60 verzen. Vraagt men waarom Plautus dit gelijk andere stukken schrapte, dan is mijn antwoord eenvoudig, omdat de komedie anders te lang zou worden.

Een ernstiger dichter had wellicht andere stukken overgeslagen, bijv. allerlei grappen in de lange advocaten-scènes; Plautus kende zijn gehoor, dat veel meer voelde voor grappen dan voor logischen samenhang, waarvan het gebrekkige dan ook eerst twintig eeuwen later door Germaansche geleerden zou ontdekt worden.

Is mijn voorstelling juist, dan bevat de Poenulus, met uitzondering van deze 60 verzen, het 1e Grieksche stuk, dat ik den bedrogen leno wil noemen, onafgebroken van het eerste optreden van Agor. en Milphio tot den val des lenos, zijnde 686 verzen. Voegen wij hierbij nog twee of drie korte slotscènes, waarin de ontknooping bezegeld werd, dan krijgen wij een Grieksch model van ongeveer 750 verzen, iets langer dus dan de Curculio en Epidicus (728 en 732), weinig korter dan de Stichus en Cistellaria (775 en 785). De slotscènes van dat 1e stuk kunnen wij ons in dezer voege voorstellen. Nadat de

leno in de 10e scène de vlucht heeft genomen, komt de Miles Antamoenides uit het huis van Lycus, woedend over diens wegbliven en het verlies van zijn mina, zijn maaltijd en zijn amica Anterastylis. Als Lycus dan terugkeert van zijn vrienden om zich op te hageu, bereidt de Miles hem een hartige ontvangst. Terwijl zij bezig zijn, komt Agorastocles met Milphio naar buiten pratende over de welgeslaagde list. Zij zien den leno en na de noodige verwijten en bedreigingen komt men tot een vergelijk: Agorastocles krijgt de zusters benevens Collabiscus met de goudstukken, en de Miles zijn mina en in ruil voor Anterastylis gratis een andere amica.

Gedeeltelijk zijn dus deze scènes verwerkt in het slot van den Poenulus dat ik vroeger meedeelde, te beginnen met het optreden van Antamoenides in de 17e scène v. 1280, en van Lycus in de 18e v. 1341, en verder in enkele passages der laatste scènes, die dus een mengsel zijn van de twee origineelen, dat zich niet meer laat ontwarren, daar Plautus hier zelf allerlei moest tusschenvoegen.

Veel moeielijker is het na te gaan, wat Plautus heeft weggelaten uit het begin van den Carchedonius, toen hij na de 11e scène deze komedie aan den bedrogen leno verbond. Maar een poging dien ik toch te wagen.

De episode uit den Carchedonius begint met de terugkeer uit den tempel van Syncerastus den slaaf des tweeden lenos, die de vasa t' huis brengt en aan wien Milphio in de lange 12e scène met veel moeite het geheim ontlokt van de Carthaagsche afkomst der zusters.

Nadat dan Hanno zijn korte alleenspraak heeft gehouden, volgen de drie herkennings-scènes van hem met Agorastocles met Giddenis en met zijn dochters, en daarna de drie gecontamineerde slotscènes.

Wat kan aan dit alles zijn vooraf gegaan?

Volgens Donatus en Euanthius bestaat een comedie behalve den proloog uit drie deelen: de *protasis*, die de expositie bevat van hetgeen er gaande is, de *epitasis*, die gedefinieerd wordt als *incrementum et processus turbarum ac totius nodus*

erroris, waarin dus de ontwikkeling haar hoogste punt bereikt, en de catastrofe d. i. *conversio rērum ad jucundos exitus*. Wij bezitten dus de catastrofe, die aanvangt met de verschijning van Hanno in de 5^e acte, en de epitasis geheel of grootendeels, daar de grens tusschen deze en de protasis niet scherp te trekken is. Ons ontbreekt de protasis en wellicht een deel van de epitasis.

Een reconstructie van dat ontbrekende is natuurlijk niet mogelijk. De gissing is evenwel geoorloofd en niet zoo heel onwaarschijnlijk, dat daarin het volgende ten tooneele kwam.

1°. Als gewoonlijk begint de comedie met het verhaal van Agorastocles over zijn amourette, en met zijn klachten en verzoek om hulp aan Milphio, die hier evenwel niets te belooven heeft.

2°. De zusters komen op met hun voedster Giddenis, die hun sierlijke kleeding bewondert en na een gesprek, bijv. over het feest waar zij heengaan en over het te brengen offer e. d., hen naar den tempel laat vertrekken.

3°. Giddenis blijft achter en Syncerastus komt naar buiten op weg naar den tempel met de vasa, die hij in de 4^e acte terugbrengt. Zij spreken over de zusters en laten voor de toeschouwers reeds iets doorschemeren omtrent de nobele afkomst der meisjes.

4°. De leno komt op en toont zijn ruwen aard bij het naar huis jagen van de voedster en het voortzwepen van zijn slaaf, die later door Milphio een echte lriaard wordt genoemd. Syncerastus woede en wraakzucht in de 4^e acte wordt hierdoor gemotiveerd voor den toeschouwer.

5°. Agorastocles treedt uit huis met Milphio 2, dien hij opdraagt om met den slaaf des lenos het geval eens te bespreken of die hem ook helpen kan, en gaat dan naar de Aphrodisia.

6°. Milphio houdt een korte alleenspraak, waarna Syncerastus terugkomt en het ons bekende gedeelte aanvangt.

Wie het talent der comici kent om met een minimum van handeling een maximum van onderhoudend woordenspel te

vullen, zal mij toegeven, dat hier stof in overvloed voorhanden is voor een zestal scènes van te samen ongeveer 300 verzen, die met de volgende 600 weder een tooneelstuk van voldoenden omvang geven.

De inhoud van de zes voorafgaande scènes is, zooals ik die schetste, niet bijzonder belangrijk, maar aan de ons bewaarde epitasis van den Carchedonius kan niet veel anders dan dit onbelangrijke zijn voorafgegaan, en ziedaar dan ook wel de reden waarom Plautus dit dorre begin vervanging door dat van den bedrogen leno, dat er vrijwel mede overeenkwam, behoudens het listige bedrog van Milphio en de vermakelijke en onderhoudende uitvoering daarvan door Collabiscus en de Advocati, welke scènes Plautus mede overnam, maar die zich dan ook terstond verraden als een ongepast hors d'oeuvre naast het verdere verloop van den Carchedonius.

Omgekeerd zagen wij dat het eerste model na de advocaten-scènes snel en onbeteekenend ten einde liep, en dit was weder de reden waarom de latijnsche dichter dat magere slot vervanging door de tweede helft van den Carchedonius.

Omtrent de slotscènes van den Poenulus heb ik slechts vluchtig te kennen gegeven, dat zij een poging bevatten om de beide uiteenloopende intrigues in één ontknooping te vereenigen. Ik zou hier nader kunnen aantoonen, hoedeerlijk die poging moest mislukken, maar ik onthoud mij daarvan, omdat de laatste 100 verzen ongeveer (te beginnen met 1315 vlgg.) twee redacties bevatten, één van Plautus en één van een lateren bewerker, zooals reeds door Camerarius is opgemerkt. Het feit is onweersprekelijk, zoowel om de herhalingen van dezelfde zaken in gewijzigden vorm, die daarin voorkomen, als om de dubbele mededeeling aan de toeschouwers dat het stuk ten einde is en het applaus kan beginnen (v. 1370/71 en 1422). Zoo lang nog niet is uitgemaakt, wat van Plautus en wat van den tweeden bewerker afkomstig is — en de meeningen loopen hieromtrent zeer uiteén — is het niet mogelijk om Plautus behandeling van het slot der comedie billijk te beoordeelen.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} MEI 1901.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BOOT, VAN BONEVAL FAURE, ROGGE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, DE GROOT, KARSTEN, RÖELL, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, VAN DER VLIET en NABER, waarn^d. secretaris.

Na lezing en goedkeuring der Notulen, doet de waarnemende secretaris mededeeling der ingekomen stukken:

a. Schrijven van den Minister van Binnenlandsche Zaken dd. 22 April jl. houdende mededeeling dat de benoeming van den heer H. Kern tot Voorzitter en S. A. Naber tot Ondervoorzitter van de K. A. afd. letterkunde door de Koningin is bekrachtigd.

b. Dito dd. 16 April inhoudende mededeeling dat de benoemingen van de heeren Ed. Meyer Hoogleeraar te Halle en Heinr. Brunner Hoogleeraar te Berlijn tot buitenlandsche leden door de Koningin zijn bekrachtigd.

c. Schrijven van de heeren Heinrich Brunner in het Duitsch dd. 8 Mei en Eduard Meyer in het Fransch dd. 7 Mei, waarbij zij onder dankzegging mededeelen de op hen uitgebrachte benoeming als buitenlandsche leden der Akademie te aanvaarden.

d. Brief van den heer G. Bellaar Spruyt, waarin hij namens zijne moeder mededeeling doet van het oyerlijden zijns vaders Dr. C. B. Spruyt.

Naar aanleiding van dezen laatsten brief wijdt de Voorzitter een warm woord van hulde aan de nagedachtenis van het diep betreurde medelid Prof. Spruyt, die, op velerlei gebied uitmuntte en, een der voortreffelijkste mannen van ons Vaderland, ook als Secretaris der Akademie blijken gaf van de ernst en nauwgezetheid waarmede hij elke plicht, hoe gering ook, vervulde, die hij op zich had genomen.

Hierna gaf de Voorzitter het woord aan Mr. N. P. van den Berg voor zijn Bijdrage over „Coen en de vrije vaart en handel in Indië”.

De spreker ving aan met een schildering van de Hollandsche nederzetting te Jacatra ten tijde van Ceen's aankomst, wiens doel het alras werd om haar te maken tot een stapelplaats van den ganschen Indischen handel. In 1620 toen de bevolking tot 2000 was geklommen (ook Chineezen liet hij gaarne toe) wenschte hij haar een ruime vrijheid van bedrijf toe te kennen en riep een klasse van vrijburgers in het leven — steeds aan te vullen door de overkomst van vaderlanders — wier particuliere ondernemingen op allerlei wijze werden bevorderd. Een schaduwzijde dezer instelling was, dat die vrijhandelaars zich allengs inlieten met min of meer verkapten slavenhandel, hetgeen aanleiding gaf tot moeilijkheden met de naburige vorsten, en door Coen maar ten deele kon belet worden. Zijn doel was om een groot deel van den inlandschen handel onder zekere voorwaarden te doen drijven door particulieren, waarvan hij groote voordeelen verwachtte in elk opzicht. De bewindhebbers der Compagnie wist hij, in weerwil van veel verzet tot „zijn sentiment” over

te halen. Bij de toepassing werd deze vrije handel echter alleen toegestaan binnen een aangewezen streek en aan personen door den Raad van Indië goedgekeurd. Deze en andere beperkende bepalingen maakten die handelaars afhankelijk van de ambtenaren der Compagnie en gaven aanleiding tot misbruiken.

Intusschen werd Coen's systeem nooit in zijn geheel toegepast, daar de vereischte goedkeuring van de Staten-Generaal uitbleef. Mr. de Jonge beweerde hierom, in zijn bekend werk, dat Coen het hoofd stootte tegen den monopoliegeest van zijn meesters. De spreker betwistte dit. Uit een tweetal bescheiden van heeren Bewindhebbers, waarvan een wellicht aan Laurens Reael is toe te kennen, blijkt veeleer van ruimeren blik, grootere vrijgevigheid en meer humaniteit, dan bij Coen zijn waar te nemen. Het stelsel in deze stukken voorgestaan verdiende volgens spreker de voorkeur boven dat van Coen en draagt geen sporen van monopolistische bekrompenheid. Naar sprekers meening is Coen zelf tot ander inzicht gekomen toen hij bij zijn volgende landvoogdij de bedenkelijke gevolgen waarnam, die zijn vrijhandelsysteem had opgeleverd, tegenspoed, verliezen en toenemend wangedrag van allerlei aard. Hij liet zijn denkbeeld vrijwillig varen, dat van Imhoff later te vergeefs weder opnam. In het eigenaardige stelsel der Compagnie was voor die vrijheid, welke handel en industrie behoeven, geen plaats.

De Voorzitter dankt den spreker voor zijn bijdrage en ontvangt de toezegging van dit stuk voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer P. L. Muller vraagt daarop het woord om zijn ingenomenheid en instemming te betuigen met hetgeen door den spreker is medegedeeld, vooral ook betreffende zijn tegenspraak van Mr. de Jonge, die in zijn, overigens voortreffelijk werk, bij zijn redeneeringen en conclusiën te veel ruimte liet aan voor- of tegeningenomenheid met personen en stelsels.

Bij de rondvraag biedt de heer Boneval Faure aan voor de boekerij zijn werk: „Het Nederlandsch burgerlijk procesrecht”,

deel II, 4e druk, Deel III, 3de druk, en Deel V, 2de druk, Leiden 1900—1901; en de heer Boot, namens den heer Jules Rouvier te Beyrouth: „Numismatique des villes de la Phénicie” (Extrait du „Journal international d’Archéologie numismatique”, Tome III) met verzoek om aan den schrijver die hem dit boek toezond een exemplaar te zenden van onzen Catalogus betreffende dat onderwerp, die den heer Rouvier nog onbekend is gebleven en waarvan hij de ontvangst blijkbaar op prijs zal stellen.

De Voorzitter sluit de vergadering, die door een buitengewone zal gevuld worden.

COEN EN DE VRIJE VAART EN HANDEL IN INDIE.

BIJDRAGE VAN

den heer N. P. VAN DEN BERG.

Toen Pieter Both in Januari 1610 het vaderland verliet om het nieuw ingestelde ambt van Gouverneur-Generaal over alle forten, kantoren, plaatsen, personen en negotie van de Verenigde Oost-Indische Compagnie te gaan aanvaarden, had hij kort te voren uit handen van Bewindhebberen een door de Staten-Generaal goedgekeurden en bekraftigden lastbrief ontvangen, die o. a. inhield, dat hij met den Koning van Jakatra „in nadere communicatie en alliantie” moest treden, ten einde van hem te verkrijgen „eene gelegen plaats, om tot Ons constentement een fort, dienende tot een rendez-vous van de gansche Indische navigatie en van Onze schepen, aldaar te bouwen en in alle gelegenheid te blijven bezetten.” Voorts moest hij trachten te bewerken, dat de Koning „een groot deel van zijne onderzaten zoude leenen om dezelve plaats sterk en bekwaam te maken,” opdat met der tijd, een bekwaame stad en plaats van handeling en trafique gebouwd en „aangezet kunne worden, tot groot profijt van den Koning en verzekering van Onze navigatie.”

Ongetwijfeld moet het voor Heeren Bewindhebberen eene aangename verrassing geweest zijn, toen eerlang het bericht tot hen kwam, dat nog vóór de komst van Both ter plaatse zijner bestemming aan hun verlangen met betrekking tot het

zoo zeer begeerde rendez-vous reeds voor een goed deel was tegemoet gekomen. Juist één maand vóór Both in December 1610, na eene reis van ruim tien maanden, te Bantam voet aan wal zette was het aan den president van de Nederland-sche loge aldaar Jacques l'Hermite gelukt met den vorst van Jakatra eene overeenkomst aan te gaan, waarbij aan „de Hollanders, die tot de stad Jakatra gekomen zijn, en een missive van Maurits van Nassouwen en de Staten van Holland „medegebracht hebben,” werd toegestaan „in de stad van „Jakatra te handelen,” en aldaar „een logie te stichten om „hare koopmanschappen te bergen.” In dit opzicht was dus aan Both het gras voor de voeten grootendeels weggemaaid, en hem bleef niet veel anders te doen overig dan het contract van l'Hermite te bekraftigen, met dien verstande evenwel dat op aandrang van Jakatra's vorst de aanvankelijk door hem verleende vrijdom van uitgaande rechten voor proviand weder moest worden ingetrokken.

Groote verwachtingen van de gevolgen der tot stand gekomen overeenkomst schijnt Both niet gekoesterd te hebben. Wel was, zooals hij in zijn brief van 10 November 1614 aan Bewindhebberen schreef, „de Koning van Jakatra tot de onzen „zeer vriendelijk en toegedaan; maar.... moeten hem onder-houden, gelijk men eene courtisane doet, met schenkagiën „en flatteeren,” en als zijn stellig gevoelen gaf hij dan ook te kennen, „dat de Koning zijn beloften van het contract niet „en houden zal.”

Toch bleef de goede verstandhouding over het algemeen vrij wel bewaard; maar tot grooten bloei kwam de nieuwe vestiging aanvankelijk niet. Gedurende de eerste zeven jaren van haar bestaan was zij niet meer dan een gewoon handelskantoor van de Compagnie, zich alleen door eenig meerder vertier en levendigheid onderscheidende van hare andere kantoren zoo te Bantam, als te Grissee en Japara. Het personeel der Jakatrasche loge bestond uitsluitend uit beambten der Compagnie, en uit buitgemaakte slaven, die gebruikt werden om goederen te laden en te lossen, om de Europeesche ambachtslieden, smeden,

timmerlieden, enz. bij te staan, en om alle andere „economique „diensten” te verrichten.¹⁾

Een opperkoopman, bijgestaan door een of meer onderkooplieden en eenige assistenten, was met het dagelijksch beheer der zaken belast, waaronder het opkoopen van de producten des lands en van de waren, die door Chineesche jonken van overzee werden aangebracht, een voorname plaats innam. Van Jakatra uit werden door de Compagnie zelf naar verschillende oorden van Voor- en Achter-Indië jachten gezonden om andere producten geschikt voor de Europeesche markt en voor den afzet in de Oostersche gewesten van den archipel op te koopen, en ook vandaar werder de andere kantoren in Indië gereeld van het noodige voorzien uit den voorraad goederen en klinkende munt, die uit Nederland derwaarts werden gezonden.

Binnen de betrekkelijk zeer beperkte ruimte dier Jakatrasche loge was voor anderen dan Compagnie's beambten en bedienden geen plaats. Doch van het oogenblik, dat door het stoutmoedig optreden van Coen het geheele gebied van Jakatra in handen van de Compagnie was gevallen, en zij, om Coen's eigen woorden te bezigen, „voet en dominie in het land van Java had „bekomen,” kreeg de stand van zaken eensklaps een geheel ander aanzien. Toen viel er werkelijk voor Coen iets grootsch te verrichten.

Van den aanvang af was het voor hem een vaststaande overtuiging, waarvan hij in zijn brieven naar patria herhaaldelijk rekenschap gaf, dat met beleid en „courage” de in zijn macht geraakte nederzetting, die eerlang op last van Bewindhebberen den naam Batavia voor goed zou gaan voeren, zich zou ontwikkelen tot de treffelijkste plaats van Indië, tot den „stapel van den ganschen Indischen handel, die Malakka en „Goa wel zoude komen te passeeren” in belangrijkheid en aanzien.

¹⁾ Mr. J. A. van der Chjjs, *De Nederlanders te Jakatra; Amsterdam 1860;* bl. 11 en 13.

Maar om hiertoe te geraken moesten andere wegen dan tot dusver worden ingeslagen. Behalve aan versterking van het aantal harer eigen dienaren, bestond er voor de Compagnie behoefte aan de vestiging van eene min of meer op eigen wieken drijvende, zich met allerlei neringen en hanteeringen bezig houdende gemeente, en in dit opzicht stelde de loop van zaken Coen niet te leur. „t Is wonder om te zien”, dus schreef hij den 31 Juli 1620, „hoezeer Jakatra in korten tijd „van volk toegenomen is. Met vrije lieden, Maleijen, Klin-„gen, enz. achten dat omtrent twee duizend zielen sterk zijn”, en nu zag Coen zeer goed in, dat om de eigen belangen dier ingezetenen te doen sajnengaan met de belangen der Compagnie hen zooveel mogelijk vrijheid van bedrijf moest verzekerd worden.

In dien zin trad hij al dadelijk op tegenover de Chinezen, die zich in en om de nieuwe stad waren komen vestigen. Wel verplichtte hij hen aanvankelijk om bij wijze van heerendienst aan de aardwerken van het nieuwe fort en kasteel te arbeiden; maar „op verzoek en ernstige instantie van de Chineesche gemeente” werden zij spoedig van deze verplichting ontheven tegen betaling van een hoofdgeld van $1\frac{1}{2}$ reaal van achten per maand en per hoofd. Voor het overige waren zij grootendeels vrij in hun doen en laten, en hoewel hunne aanwezigheid voor de jeugdige nederzetting eene wezenlijke levensquaestie mocht genoemd worden, dacht Coen er zelfs niet aan om hen te bemoeilijken bij voorgenomen terugkeer naar hun vaderland. In Juli 1620 waren met de ten handel gekomen jonken 300 Chinezen weder vertrokken. „Wij hebben ze vrij en vranks laten gaan”, schreef Coen aan Heeren Meesters, „want voor zeker houden, dat daartegen toekomende jaar wel 1500 anderen van China keeren zullen.” Bekend met de voordeelen, die de Spanjaarden te Manilla destijds trokken van de tollen der Chineesche zijden en andere van China herkomstige waren,¹⁾ liet Coen niets onbeproefd

¹⁾ Het Spaansche gouvernement te Manilla trok destijds alleen van

om de Chineesche handelaren naar Batavia te lokken, en met dat doel werd aan 's Compagnies schepen in de Chineesche wateren zelfs gelast niet toe te staan, „dat eenige Chineesche „jonken elders dan naar Batavia met een pas van de Compagnie zouden mogen varen.”

Intusschen meende Coen, dat met de bescherming en aanmoediging van der Chineezzen handel en bedrijf slechts een eerste stap gedaan was om voor den toekomstigen bloei van Batavia hechte grondslagen te leggen. „Om volk in het land „te houden en de plaats allerwegen te peupleeren,” schrijft Coen den 22 Januari 1620, „hebben veel volk, die hunnen „tijd uitgediend hebben, vrijheid gegeven en op zes maanden „na afbetaald,” en hiermede werd een klasse van ingezetenen, de zoogenaamde vrije lieden of vrijburgers, in het leven geroepen, wier aantal Coen wenschte aangevuld te zien door de uitzending van geschikte lieden uit Nederland, want, zoo moest hij reeds twee jaar later aan Bewindhebberen melden, „slimmer dan de onredelijke beesten zijn veel van degenen, „die wij genoodzaakt zijn vrij te geven en in het land te „houden.”

Toch waren onder die eerste vrijburgers personen, die genoeg vertrouwen inboezemden om hen van bestuurswege te ondersteunen en aan te moedigen in hunne voor eigen rekening ontworpen ondernemingen. Zoo werd op den 19^{den} Augustus 1622 door Coen een reglement vastgesteld voor zekere compagnie van vrijburgers, welke drie jachten had uitgerust tot den koophandel en de vrije nering, dat wil zeggen de kaapvaart op de Portugeezen en Spanjaarden, en hoe reeds vroeger door particuliere handelaren werkelijke diensten aan de Compagnie waren bewezen, blijkt uit het bericht van Coen in zijn aan Bewindhebberen

de tollen der Chineesche zijden en uit andere voordeelen van dien handel ruim 500 000 realen van achten jaarlijks. Mr. L. C. D. van Dijk, *Neerlands vroegste betrekkingen met Borneo, den Solo-archipel. enz.*; Amsterdam, 1862 bl. 235. Vgl. ook het slot van bijlaag I.

gerichten brief van 8 Januari 1621, dat twee jonken van den Mattaram, naar Malakka bestemd, in de straat van Palembang door vrije burgers genomen en naar Jakatra opgebracht waren.

Niet altijd echter smaakte Coen evenveel genoegen van de ondersteuning, die hij aan de ondernemingen van de vrije kooplieden verleende. In de zitting van den Raad van Indië van 16 December 1621 vestigde hij de aandacht van zijne medeleden op verschillende „importante punten”, „zoo den „generalen staat als de stabilatie van de negotie te Batavia „concerneerende”, ten einde die „met goede aandacht en rijp „oordeel overwegen en premediteeren (zouden) worden” en bij die gelegenheid bracht hij als laatste punt in herinnering hoe „verscheiden vrije lieden, voor dezen met bestelling uitgevaren, „hare commissie, volgens de klachten van verscheiden kwar- „tieren ontvangen, te buiten gegaan hadden, in het aanhalen „en schandalijk en moordadig tracteeren van neutrale natien en „vreemden onder pretext vijanden waren, van vijanden landen „kwamen, of daarnaar toe wilden,” — op grond waarvan hij het noodig achtte om na te gaan, „in wat maniere men tegen „dezelve behoorde te procederen ten einde de overtreders „behoorlijk gestraft worden, en voor alle vrienden en neutrale „natien blijke, dat zulke misbruiken directelijk tegen onze ordre „geschied zijn.”

Hij legde den Raad derhalve de vraag voor „hoe men zich „verder in 't licentieeren en uitzenden van de vrije lieden zal „hebben te gedragen om verdere zwarigheden te prevenieeren;” doch de bewaard gebleven resolutien van Gouv.-Gen. en Raden uit den tijd vóór Coen's terugkeer naar patria geven geen antwoord op de vraag welk besluit het Indische bestuur naar aanleiding van Coen's opmerkingen genomen heeft. De zaak bleef hangende, niettegenstaande in den loop van 1622 meermalen moet gesoogd worden over de beste wijze waarop de Compagnie de goede verstandhouding zou kunnen blijven bewaren met de vorsten van Palembang, Indragiri, Djambi en Patani, die ernstig ontstemd waren over de „rooverijen en

„onbehoorlijke procedures door onze vrije lieden op hare respectieve onderzaten begaan.”

Toen namelijk in April van genoemd jaar besloten werd tot het afzenden van eene expeditie naar Cambodja en Sangora met het doel om de aldaar gevestigde kantoren der Compagnie op te heffen, of te „lichten”, zooals het toenmaals heette, ontving de leider dier expeditie Gerrit Frederik Drijff tevens de opdracht om „en passant” den koning van Palembang „presentatie en restitutie” te gaan doen van tien vrouwspersonen, „door onze vrije lieden uit zekere Palembangsche prauw” geroofd, na de opvarende manspersonen eenvoudig over boord gezet te hebben, en „om vervolgens den koning van Johor te gaan begroeten, ten einde goed te maken en te verzoenen de „outrage bij voorzegde onze vrije lieden ten onrechte aan de „zijnen gedaan,” terwijl hij trachten moest den gouverneur van Patani door „een eerlijke schenkage” te verzoenen „wagens „de faulte bij onze vrije lieden aan die van Patani tegen onze „expresse last, voor zooveel het ombrengen van personen aan „gaat, begaan.”

Tegen de verleiding om zich van weerlooze inboorlingen meester te maken, en die, waar de gelegenheid zich aanbood, als slaven weer van de hand te zetten, schijnen de vrije kooplieden dus niet altijd bestand te zijn geweest, en nu moge Coen ter wille van de ontstemde potentaten met straffe hand tegen sommigen zijn opgetreden ¹⁾), toch is de veronderstelling niet gewaagd, dat vergrijpen van dien aard met een zekere mate van

¹⁾) Op last van Gouv. Gen. en Raden waren in Januari 1622 enige vrijlieden, die „hare commissie met rooven, plunderen en moorden, soo „op vreemde, als neutrale natien groflijk te buiten gegaan hadden”, in hechtenis genomen, en „ter examen” gebracht om verder „naar bevinding en mérrite en fault tegen de recht schuldigen soo te procederen „als men zal bevinden te behooren.” De Raad van het fort Batavia, eerst na 1626 Raad van Justitie genoemd, schijnt hen allen ter dood te hebben veroordeeld, en hoezeer nu Gouv. Gen. en Raden blijkens resolutie van 4 April daaraanvolgende „de gewezen sententie voor goed en „wel gepronuncieerd” hielden, kwam het hun „om verscheidene con-

inschikkelijkheid zullen zijn beoordeeld door den man, die aan zynen opvolger met meer dan gewonen nadruk onder het oog bracht, dat er niets was „daar de Compagnie grooter dienst „en profijt aan gedaan kan worden dan aan den opkoop en de „verzameling van een zeer groote menigte van slaven en sla-„vinnen”; dat aan het bijeenbrengen van slaven zelfs meer gelegen is „dan aan den opkoop van kleeden, en andere profijt gevende „goederen”; dat er voor alles naar moest gestreefd worden „om „in alle quartieren door gansch Indië, daar de slaven ten minste „koop zijn, zooveel te doen koopen en in Batavia, Amboina „en Banda te laten brengen als te bekomen zijn.”¹⁾) Voor hem die dezen last achterliet kon het vermoeden, of zelfs het feit van deelneming aan slavenroof, geen reden wezen om zijn steun te onthouden aan hen, die gezegd werden zich schuldig er aan te maken, en Coen verzuimde dan ook niet om bij zijn terugkeer naar patria de belangen van de particuliere handelaren in nadrukkelijke bewoordingen aan zijn opvolger de Carpentier aan te bevelen. In zijn door wijlen den Heer P. A. Leupe in den jaargang 1853 van de Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht uitgegeven advies van 31 Januari 1623 toch zegt hij, dat de zaken allengskens daartoe aangelegd en geschikt moeten worden, dat voortaan een goed deel van den inlandschen handel der Compagnie door particuliere kooplieden zal kunnen worden gedreven, en als middelen om hertoe te geraken beveelt hij aan dat aan allen, „die zulks verzoeken en „meriteeren” zal worden toegestaan om met Compagnie’s schepen mede te varen naar de kust van Coromandel tot het inkoopen van kleeden, mits behoorlijk vracht en tollen betalende, onder welke voorwaarde hen ook het debiet „innewaarts” van de ingekochte lijuwaden zou behooren vrij te staan. „Zoo eenige particu-

sideratien” geraden voor, „dat men eenige genade bewijzen en daar „beneffens ook recht doen zal,” met dien verstande, „dat uit de presente „zes verwezenen twee bij loting sterven, en degenen die haar vrij trekt „in Compagnie’s dienst gebruikt zullen worden.”

¹⁾) Over den slavenhandel van de Compagnie vindt men belangrijke bijzonderheden bij Mr. L. C. D. van Dijk, o. c. bl. 117.

„lieren verzochten zelf eenige jachten naar de kust of elders om „slaven en kleeden of anderzins te zenden, wij vinden geraden, „dat zulks op redelijke conditien toegestaan mag worden,” zegt hij eenige regelen verder, na er vooraf op gewezen te hebben dat ten opzichte van den handel in het artikel slaven ten strengste moet worden toegezien, dat de vrije lieden, die zich met den inkoop van slaven ten behoeve van de Compagnie belasten, niet, zooals meermalen gebeurd was, „de beste achter de hand houden,” tengevolge waarvan „het refusus aan de Compagnie duurder te „staan komt dan de beste (slaven) aan particulieren.”

In Coen's advies aan de Carpentier spreekt de man van gezag, die aan zijn ondergeschikten bevelen ter opvolging voorschrijft, en die daarbij grootendeels zijne eigen denkbeelden volgde, zonder zich veel te bekreunen om de zienswijze van zijne meesters in patria. Nergens toch beroeft hij zich op de meening van Bewindhebberen met betrekking tot het gedeelte-lijk vrijlaten van den binnenlandschen handel. Zijne achtergelaten instructiën op dit punt waren een uitvloeisel van eigen inzichten, en ten einde die inzichten bij de Zeventienen ingang te doen vinden, begreep hij, dat voor hen eene breedere en meer gemotiveerde uiteenzetting van zijn denkbeelden niet achterwege mocht blijven.

Hij wijdde zich aan die taak op zijn terugkeer naar het vaderland, waar hij den 19 September 1623 na eene afwezigheid van elf jaren weder voet aan wal zette, en toen hij drie dagen later, op den 22 September, ter vergadering van de Zeventienen verscheen stelde hij hun ter hand zijn aan boord afgewerkte *Vertoogh van de staet der Vereenighde Nederlanden in de quartieren van Oost-Indië*, met de behandeling waarvan bereids in de zitting der Zeventienen van den 9^{den} October een begin werd gemaakt. ¹⁾

¹⁾ Coen's vertoog is in zijn geheel uitgegeven door wijlen den heer P. A. Leupe in de Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht; jaargang 1853, bl. 95/129. Achter dit Vertoog is in denzelfden jaargang, bl. 129/140 ook opgenomen Coen's *Poincten van reglement ende redres*

Tot „vee discoursen over en weder” gaf Coen's vertoog aanleiding. Er waren bewindhebberen, die vasthoudende aan de leus: alles door en voor de Compagnie van geenerlei transactie weten wilden, en zich verzetten tegen alles waardoor ook maar eenigermate inbreuk kon gemaakt worden op de ongestoorde uitoefening van 's Compagnie's alleenhandel. Voor de zoodanigen was natuurlijk de ontluiking van het particulier element in Indië eene zaak uit den booze, een bedenkelijk verschijnsel, waardoor 's Compagnie's belangen zouden kunnen besmet worden. Anderen, ofschoon overtuigd, dat de Compagnie op den duur niet alles alleen zou kunnen ter hand nemen, achten toch het optreden van bijzondere personen als tusschenhandelaars in den Archipel een minder gelukkig denkbeeld; doch Coen's persoonlijk prestige en zijne welsprekenheid schijnen een overwegenden invloed op het debat te hebben uitgeoefend, althans na eene gedachtenwisseling, die niet minder dan vier dagen duurde, mocht hij de voldoening smaken, dat zijne Meesters, zooal niet met algemeene, dan toch met groote meerderheid van stemmen „ten eenenmale in zijn sentiment „overgingen.”

Bevreemdend kan deze uitkomst, deze door Coen op zijne bewindhebberen behaalde overwinning intusschen niet zijn, wan-neer men meer in bijzonderheden met de argumenten van zijn vertoog kennis maakt.

Als punt van uitgang ter aanprijzing van de vrije vaart en handel wees Coen op het feit, dat naarmate de macht en de invloed der Compagnie zich uitbreidden, de winsten door haar behaald hiermede geenszins gelijken tred hielden. De eerste schepen die van Nederland en Engeland naar het Oosten voeren brachten aan belanghebbenden drie à vier kapitalen op, terwijl de Vereenigde Compagnie na een twintigjarig bestaan

van den staet van de Compagnie in Indien, waarvan een in het Rijksarchief vorhanden afschrift voorzien is van uitvoerige marginale aantekeningen, die, onder het opschrift *Wederlegging eeniger poincten in contra der poincten van reglement*, ter zelfder plaatse, bl. 140/150, te vinden zijn.

niet meer dan twee kapitalen had kunnen uitdeelen ¹⁾). De oorzaken nu van dezen betrekkelijk minder gunstigen staat van zaken waren velerlei. „Een groot deel van de eerste middelen der Compagnie „waren geconsumeerd om de Molukken, Amboina en Banda te verzekeren; daarna, toen „met geld goede profijten te doen waren, was er geldgebrek, „en de Engelschen gingen met de profijten door; en toen „men eindelijk redelijke sommen gelds gezonden heeft, kwam „het geld te onpas, daar de goederen in Indië zeer duur, „en niet wel te bekomen waren, terwijl men tevens in gebrek „aan schepen verviel.”

„Door gebrek aan kapitaal of schepen kon de Compagnie „niet overal in Indië den handel waarnemen; in Suratta en „omliggende landen, van Kaap Comorijn tot Kaap de Bona „Esperance inclusis, daar de Portugeezen en Engelschen zoo „treffelijken handel drijven, heeft de Compagnie tot nog toe „weinig of niet gehandeld en weinig verzocht; op de groote landen van Sumatra, Bengalen, Patane, Siam is mede weinig handel gedaan; niet eer dan in het jaar 1622 is in Indië een „middel gevonden om met eenig apparent aanzien behoorlijk „naar den allerrijksten handel van China te trachten, ofschoon

¹⁾) Deze opmerking van Coen is in zooverre juist, als men alleen let op de uitdeelingen van de jaren 1612 tot en met 1621 (nml. 57½ pct. in 1612, 42½ pct. in 1615, 62½ pct. in 1616 en 37½ pct. in 1620.) Intusschen hadden participanten voor 1612 reeds 225 pct. genoten; doch deze uitkeeringen werden buiten rekening gelaten, en wel op grond van de volgende redeneering: „De bovenstaande 225 pct. werden bij „het transporteren der actiën, die tegenwoordig vernegotieert werden, „niet gemeldt, omdat derzelver negotie naar die tijd eerst een begin „genomen heeft, en de uitdeelingen van de volgende jaren 't sedert „dien tijd maar gerekent werd.” C. G. Mattheaeus, *Kort gevatt Jaarboek van de Edele Geocstroyerde Oost-Indische Compagnie*, enz. Middelburg 1759; bl. 107. Bovenmedegedeelde cijfers komen evenwel niet overeen met de aan de boeken der Compagnie ontleende opgaven van G. C. Klerk de Reus in zijn door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen uitgegeven, hier te lande te weinig bekende monografie: *Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der Niederländisch-Ost-Indischen Compagnie*, p. 175 vlgg.

„zulks langen tijd te voren wel simpelijc is verzocht geworden; op de kust van Manilla, Macao, Ceylon, Goa en Mozambique waren bij wijlen te water met differente successen wel „eenige vliegende tochten gedaan om den vijand zijn handel „te beletten; maar om zelf den handel te verkrijgen, en den „vijand en de geveinsde vrienden dood te varen, weinig of „niet was daartoe tot dusver onderlegd.”

En waarom was men in gebreke gebleven om in dit alles naar eisch te voorzien?

„Omdat de constitutie van zaken in Nederland niet toeliet „alles behoorlijk te gelijk te fourneeren, zoodat altoos het een „of het ander in Indië ontbrak, en dat gemeenlijk ten tijde „als het noodigst van doen was.” Maar op den duur zouden de middelen der Compagnie toch niet toereikend wezen om de zaken zoo te drijven dat alle bezwaren uit den weg zouden kunnen geruimd worden. Want zoo zij voortgaat met spaarzaam te „equipceren” zullen de zaken in denzelfden bedenkelijken toestand blijven, „en sterk equipeerende was het te „duchten, dat al de gewenschte profijten aan onkosten zouden „geconsumeerd worden; zoodat de Compagnie met kleine, groote „noch middelbare equipagien bestaan kan.”

De „excessive” onkosten onvermijdelijk verbonden aan het varen met eigen schepen, en het bezet houden van een groot aantal forten en sterken, hadden de Portugeezen voor een goed deel weten te vermijden door hun stelsel om Malacca tot het middelpunt van hunnen handel met den Archipel te maken. Wel is waar hadden zij de vaart bewesten Malacca voor de eilandbewoners afgesloten, maar voor het overige hadden zij hunnen onderlingen handel op de Molukken, Amboina en Banda „liber en vrij gelaten.”

Dientengevolge hadden zij „niet dan zeer weinig volk” in de Molukken; en geene andere forten dan „eenige torens en „zeer slechte werken op de eilanden Tidore, Makian, Batjan, „Amboina en elders, terwijl zij in Banda nooit fort noch garnizoën gehouden hadden.” Door tusschenkomst van inlandsche handelaren kregen zij de specerijen, het hoofdproduct dier

eilanden, zonder onkosten te Malacca in handen. Nu was het grootendeels aan zich zelve overlaten van de Molukken wel een van de oorzaken geweest, dat de Nederlanders er zonder veel moeite in geslaagd waren zich daar te vestigen, en in zoo ver was het door de Portugeezen gevolgde voetspoor zeker een minder aanbevelenswaardig voorbeeld voor de nieuwe meesters van die streken, terwijl bovendien niet uit het oog mocht worden verloren, „dat de Portugeezen niemand dan de „Indianen tegen zich hadden en de Compagnie het tegen Spanjaarden, Portugeezen, Engelschen, Franschen, Deenen, als „tegen Indianen moet uithouden”, doch met dat al had de Compagnie de middelen in handen om den inlandschen handel „zoo te reguleeren”, dat de algemeene onkosten in Indië niet alleen gedekt, maar met tonnen gouds door de te behalen voordeelen zouden overtroffen worden.

„Om de zaken hiertoe te brengen”, behoorde de Compagnie zelf van het drijven van den inlandschen handel af te zien. Haar aandeel in dien handel bepaalde zich hoofdzakelijk tot den inkoop van kleeden en spicerijen; maar de ondervinding had alras geleerd, dat „met den handel van de kleeden de „schepen, het volk en de kantoren, die de Compagnie daartoe „en om de forten te voorzien houdt, meer consumeeren dan „met kleeden winnen. De onkosten gaan altoos vast en de „profijten zijn onzeker. De maanden loopen en de Compagnie „moet haar volk, het zij ook hoe het gaat, onderhouden en „betaLEN. Wat schade dat er geschiedt, moet de Compagnie „dragen; en daar eenige goede extraordinaire profijten te doen „zijn, daar gaan de ontrouwen meê door, liberalijk ten laste „van de Compagnie levende. Gebruikt de Compagnie weinig „volk, zoo kunnen zij het niet waarnemen, en worden overal „bedrogen. Veel volk hebbende is het nog erger; de lasten „zijn groot en de een laat het op den ander staan. Onder- „tusschen genieten de particuliere handelaars, zoo vijanden als „geveinsde vrienden en hare dienaren, die nevens de Compagnie „met kleeden handelen, de profijten; en deze inconvenienten „kunnen niet geweerd worden zoo lang de Compagnie den

„inlandschen handel aan haar houdt, en de mensen zulke „mensen blijven als de historiën getuigen, dat zij altijd „geweest zijn.”

Eerst dan zouden de zaken op een beteren voet kunnen gebracht worden als de inlandsche handel aan bijzondere personen „getransporteerd” werd. Doch het getal van hen, geschikt om zich met dien handel in te laten, was nog gering, en daar het nu bij Coen althans vast stond, dat de inlandsche handel en vaart „een ontelbare menigte van menschen onderhouden kunnen”, moest er voor alles naar gestreefd worden om de bevolking van Batavia, Amboina en Banda te doen toenemen. Zijns inziens was het toekomstig welzijn van de Compagnie ten nauwste verbonden aan „de populatie en de „aanplanting van colonien in de landen van Amboina, Banda „en inzonderheid Batavia en het koninkrijk Jakatra, die hiertoe „zeer bekwaam en wel gelegen waren, wel honderd duizend „menschen zich daar kunnende onthouden.”

Immers „het land Jakatra is uitermate vruchtbaar, het water „zeer goed, de lucht gezond en wel getemperd, de zee zeer „vischrijk, allerlei specerijen en noodelikheden kunnen daar „geplant en allerlei vee aangeteeld worden, terwijl van deze „plaatsen genoegzaam door gansch Orienten een treffelijke „rijke handel kan gedreven worden.”

Ter bereiking van het beoogde doel, vermeerdering der bevolking van de plaatsen die de Compagnie bezet hield, behoorden ook Indianen, zoo vrije lieden als slaven, te worden aangelokt; maar waar het vóór alles op aankwam was op versterking van het Nederlandsche element, en om hiertoe te geraken was het „hoog noodig, dienstig en geraden, dat ten „allereerste veel schepen expres met eene groote menigte van „allerlei volk, mannen, vrouwen, jongens en dochters, inzonderheid goede eerlijke lieden, met goed kapitaal van Nederland naар Indië gezonden werden.”

Voor de Nederlanden zelf, die door „Gods wonderlike zegen „in menigte van volk en rijkdom zoo waren toegenomen, dat „het volk en het geld door de kleinheid van het land, menigte

„van schepen en slappe negotie door gansch Europa niet wel „geemployeerd kunnen worden”, zou het vertrek van welgestelde gezinnen naar Indië een middel kunnen worden om den „uit-barstenden overvloed” ten eigen voordeele te doen gedijen, want hoe krachtiger de Nederlanders in Indië kunnen optreden, hoe gemakkelijker het vallen zal ook daar het hoofd te bieden aan de Spanjaarden, en een einde te maken aan een oorlog, waaraan Nederland zich „naar menschelijk oordeel” onmogelijk alleen ontworstelen kan.

Het gold alzoo eene zaak, waar niet alleen de welstand van de Compagnie maar van het gansche land ten eenenmale van „dependerde”, en ter harer verwezenlijking moest meer gedaan worden dan alleen met behulp van de „ordinarische” schepen der Compagnie geschieden kan. Wel blijft het wenschelijk „om de voornaamste officieren over de schepen der Compagnie van Nederland naar Indië varend, aan te raden en voor te houden, dat zij met hunne vrouwen en kinderen zullen hebben derwaarts te varen” en behooren „voorts alle andere getrouwde lieden mede geinduceerd te worden om vrijelijk met 's Compagnie's schepen naar Indië te gaan;” maar vermits „veel meer Nederlandsche familien noodig zijn, en er met de ordinarische schepen jaarlijks uit Nederland niet genoeg naar den eisch zullen kunnen overkomen als de generale welstand van de Compagnie in Nederland en de staat van Indië is requireerende”, moeten ook andere middelen te baat genomen worden en komt het geraden voor „dat het een ieder vrijgesteld worde om, onder den eed en artikelen van de Compagnie en al andere zulke conditien als men geraden zal vinden, uit Nederland met licentie van de Compagnie naar de Oost Indien te varen met eigen schip of schepen, en met al zulke goederen en kapitalen als hen zal worden gepermitteerd en de lieden zelf in conformité van dien geraden zullen vinden.”

En ten einde nu de lieden die naar Indië gaan aldaar een behoorlijk bestaan te verzekeren, zonder welk vooruitzicht „nemand geinduceerd zal kunnen worden om derwaarts te varen,” zal het aan hen, „die in de landen en coloniën van Batavia,

„Amboina en Banda, de Compagnie toebehoorende, hunne residentie zullen nemen” moeten worden vrijgelaten om „nevens „de Compagnie overal in Indië vrijelijk te mogen handelen met „hunne particuliere schepen en middelen, tot hun eigen particulier profijt en avantage, mits betalende behoorlijke tollen „en imposten (als mede vracht en assurantie) als zij met de „schepen van de Compagnie hunne contanten, personen en goederen in Indië van de eene plaats naar de andere zullen willen laten transporteerden; en dit alles onder zulke conditiën, „restrictiën, limitatiën en privilegiën als zulks ten beste van „de Compagnie en tot voordeel van die particulieren zal geraden „vinden.”

Coen begreep dat zijne denkbeelden niet zonder tegenspraak zouden blijven, en daarom kwam het hem gansch niet onnooidig voor aan de uiteenzetting van zijn stelsel het betoog vast te knopen, dat „als de inlandsche handel van de Compagnie „aan particulieren getransporteerd wordt, de Compagnie daarvan „(gelijk eenige ten onrechte vreezen) niet alleen geen schade „lijden, maar groot voordeel bekomen zal.” In verband tot zijne reeds ter sprake gebrachte bezwaren aan het drijven van den inlandschen handel voor de Compagnie eigenaardig verbonden, merkt hij op, dat die handel „ongelijk beter door particulieren dan door commiesen van de Compagnie kan worden „waargenomen”, en zijns inziens lijdt het dan ook geen twijfel dat de baten die de Compagnie met der tijd in den vorm van „impositiën, tollen en andere overbaten” van de particuliere handelaren zal kunnen heffen, „merkelijk zonder comparatie „zullen excedeeren de profijten van den binnenlandschen handel, „die de Compagnie nu nog doet, doch dan zal komen te missen.”

Voor slechte gevolgen van den aangeprezen maatregel is hij niet beducht, omdat — en hier stuit men op een zwak punt in het stelsel van Coen, — de Raad van Indië het altijd in zijn macht heeft om eene zekere voogdij ook over de particuliere handelaren te blijven uitoefenen. Onvoorwaardelijke vrijheid van handelen toch ligt ook niet in zijne bedoeling. Het Indische bestuur moet de bevoegdheid houden om te bepalen „op wat

„plaatsen, met wat goederen en met wat quantiteit de een en de „ander handelen zal,” terwijl de particuliere handel bovendien alleen behoeft toegestaan te worden „aan zulke lieden, als de „Raad zal geraden vinden.” Het in Indië bestaande gebruik, „dat niemand van de eene plaats op de ander varen mag, of „hij moet eerst een schriftelijke pas van den gouverneur der „respectieve plaatsen verzoeken,” wenscht hij krachtig te handhaven, en wat de vaart van Nederland naar Indië betreft, merkt hij op, dat men niemand aan die vaart behoeft te laten deelnemen „dan met licentie van de Compagnie, welke licentie „mede onder zulke borgen en reserven kan gegeven worden dat „niemand enige goederen met zijne eigen schepen of die van „andere natien naar Europa zal afschèpen.”

De Indische retournen moesten ook overeenkomstig de denkbeelden van Coen geheel en onvoorwaardelijk aan de Compagnie blijven, want elke inbreuk op dit stelsel zou met eene op de Compagnie gepleegde poging tot moord gelijk staan, daar zij toenmaals nog geenszins was de machtige souverein van een groot deel van den Indischen archipel, maar slechts eene door den Staat gesteunde maatschap om handel te drijven. Om in dit laatste opzicht krachtig te kunnen optreden èn tegen de inboorlingen, èn tegen de vijanden van den Staat was de Vereenigde Compagnie in het leven geroepen, en het doel harer oprichting „het brengen namelijk van de zeer loffelijke „navigatie, handelinge en trafiek op Oost-Indië onder een „vaste en zekere eenigheid, orde en politie”, zou natuurlijk geheel verijdeld zijn door anderen als mededingers in den handel tusschen Indië en Europa te gedooogen. Hoe groot ook de grieven waren, die tijdens het verblijf van Coen in Nederland, tegen het door bewindhebbenden gevoerde beheer werden ingebracht, slechts zeer enkele stemmen deden zich voor geheele openstelling van den handel op Indië hooren ¹⁾.

¹⁾) E. Laspeyres, *Geschichte der volkswirthschaftlichen Anschauungen der Niederländer zur Zeit der Republik*: Leipzig 1863; p. 97; en Prof. Mr. O. van Rees, *Geschiedenis der Koloniale politiek van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*; Utrecht, 1868; bl. 203.

Men beschouwde de O.-I. Compagnie algemeen als een van de pilaren, „waarop de staat der Nederlanden rustte”¹⁾ en onder de bestaande omstandigheden, bij het wederuitbreken van de vijandelijkheden met Spanje na ommekomst van het twaalfjarig bestand (1609—1621), zou het werkelijk geen zin gehad hebben in de plaats van ’s Compagnie’s monopolie een stelsel van „vrijen handel, navigatie en gemeene openstellung van dien” te willen aanbevelen. Het monopolie, dat de Compagnie genoot was een algemeen gevied monopolië, en hoe de inzichten van Coen omtrent het beleid der zaken in Indië ook van de algemeen gehuldigde zienswijze afweken, aan het vrijlaten van het handelsverkeer tusschen Indië en Nederland werd zelfs in de verte niet door hem gedacht.

In hoeverre het nu voor zijn inzicht pleit dat hij, bij eene krachtige handhaving van ’s Compagnie’s monopolie ten opzichte van den handel tusschen Indië en Nederland, zich niettemin gouden bergen beloofde van het openstellen van den binnenlandschen handel in Indië zelf, is een vraag, waarop moeilijk een afdoend antwoord kan gegeven worden. Dat het hem met zijne plannen tot ondersteuning en aanmoediging van den particulieren handel in den Archipel ernst geweest is, lijdt geen twijfel; maar hoe zou die handel ooit tot ontwikkeling en tot bloei zijn kunnen geraken, waar den handelaar eens vooral de weg was afgesneden om vrij over zijne waren te beschikken, en hij ten allen tijde blootgesteld bleef aan den invloed van de veranderlijke inzichten van ’s Compagnie’s dienaren? En men denke hierbij niet aan langzamerhand ingeslopen misbruiken, die het stelsel van Coen zijns ondanks moesten ondermijnen; die gebreken waren inhérent aan het stelsel, en het stelsel zelf was er voor een goed deel op gebaseerd.

Dit is zóó waar, dat Coen zelf de onschadelijkheid voor ’s Compagnie’s belangen van den vrijen binnenlandschen handel o. a. ook verdedigde op grond, dat „al hetgeen de vrije lieden „zullen koopen, dienstig voor de Compagnie aldaar, of ook

¹⁾ Van Rees, o. c. p. 213.

„alles wat tot retour voor Nederland dienstig is, aan de Compagnie aldaar door de vrije lieden zal moeten worden verkocht tot zekeren civielen prijs, minder als tegenwoordig, indien het de Compagnie van nood zal hebben”. En of dit nog niet genoeg ware voegt hij er ter zelfder plaatse bij, „dat de Compagnie niet zal nalaten ondertusschen den inlandschen handel mede waar te nemen, zooveel haar noodig en dienstig is, zulks dat zij daarvan de profijten zal genieten nevens de andere particuliere handelaars”.

De kiemen van ontbinding en bederf waren dus in het stelsel van Coen ruimschoots aanwezig. De kooplieden die hij naar Indië wilde lokken waren veroordeeld om een zeker aantal jaren in het land aldaar te blijven. Geen schepen of jachten van particuliere vrije lieden, hetzij ze daarmee uit Europa naar Indië waren gevaren of ze in Indië hadden laten bouwen of aangekocht, zouden volgens zijne plannen „in eenigerhande maniere” van Indië naar Europa mogen terugkeeren, onder verbeurte van schip en lading, ten voordeele van de Compagnie, en hoezeer nu voor het overige het deelnemen aan den handel van haven op haven in Indië aan de particuliere ingezetenen van Batavia, Amboina en Banda zou vrij staan, zouden zij evenwel de Compagnie als mededingster op hunnen weg blijven ontmoeten, en bovendien verplicht zijn om voor den afzet van hunne waren bij haar alleen ter markt te komen, immers voor zoover het waren betrof, waarin ook door de Compagnie gedaan werd, en een blik op de lijst van de cargazoenen, die van Indië naar patria gezonden werden, is voldoende om het bewijs te erlangen, dat er niet vele Indische producten of handelsartikelen waren, die door de Compagnie versmaad werden. Om nu op dergeleijken voet met kans op voordeel zaken te kunnen doen, werd het voor de particuliere kooplieden schier onvermijdelijk om met de dienaren van de Compagnie, met wie men in aanraking kwam, in goede verstandhouding te staan. Hierdoor vermenigvuldigden zich natuurlijk de gelegenheden voor 's Compagnie's beambten om uitbreiding te geven aan den „verboden

handel", en zoo blijft het de vraag of, tengevolge van hunne halfslachtige strekking, de plannen van Coen, wel verre van bevorderlijk te zijn aan de gezonde ontwikkeling van het handelsverkeer tusschen de verschillende Indische gewesten, er niet hoofdzakelijk toe zouden geleid hebben om den morshandel der ambtenaren, waarmede de Compagnie van den aanvang af te worstelen had, krachtig te bevorderen?

Maar tot eene verwezenlijking van Coen's plannen omtrent het openstellen van den vrijen binnenlandschen handel in Indië kwam het niet. Wel slaagde Coen er in bij Bewindhebberen aanvankelijk een zekere mate van geestdrift voor zijn stelsel op te wekken, en werd ten gevolge hiervan nog in het najaar van 1624 door de vergadering van Zeventienen goedgekeurd een door Coen, in overleg met 's Compagnie's advocaat ontworpen reglement voor een vrije vaart uit Nederland naar Batavia en op het openstellen van den binnenlandschen handel in Indië, dat geheel in overeenstemming was met de beginselen die Coen in zijn *Vertoogh* had ontwikkeld; maar belangrijke gevolgen heeft dit besluit der Zeventienen niet gehad. Het blijkt zelfs niet, dat het nieuwe ontwerp-reglement aan het Indisch Bestuur ter voorloopige informatie is toegezonden, en het schijnt dat het van de zaak niet meer te weten kwam dan hetgeen door het Opperbestuur in het najaar van 1624 aan de Hooge Regeering in Indië werd geschreven; „dat de „Zeventienen goedgevonden hadden om op goede conditiën zekeren „vrijen handel van particulieren in Indië toe te staan — gelijk „mede, dat eenige particulieren met hunne eigene of der Compagnie schepen en al zulk cargazoen en kapitaal als goed„vinden naar Indië zullen mogen varen.”

Machtiging tot het in toepassing brengen van het nieuwe stelsel kon trouwens niet gegeven worden, zoolang de Staten-Generaal hunne goedkeuring niet aan het ontworpen reglement zouden gehecht hebben. Na lang dralen van den kant van Bewindhebberen werd het door hen in Juni 1625 aan de Algemeene Staten ingeleverd, en dezen zonden het dadelijk

aan de hoofdparticipanten om advies; doch dit advies is nooit gevolgd.

„Sedert dien tijd”, — en het woord zij thans een oogenblik gelaten aan den heer Mr. de Jonge, wiens onschatbaar werk over de Opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië een nieuw en helder licht heeft doen opgaan over veel wat aan vroegere geschiedschrijvers onbekend moest blijven, — „sedert dien tijd verloor Coen, naar het schijnt, den aanhang „aan zijn stelsel. Het concept-reglement, hoewel reeds vastgesteld, werd weggeduwd, verstikt; van de ééne vergadering „op de andere werd het eindbesluit uitgesteld. Men liet den „man met initiatief en eigen vindingskracht doodloopen tegen „een bestendig werkelozen tegenstand; de opgewekte geestdrift „liet men langzamerhand uitdooven, totdat de partijen der „monopolisten, der gidsen op den bekenden weg, der voorstanders van de bestaande toestanden, weder genoeg krachten „hadden verzameld om op den 29 Maart 1626 bij de vergadering der Zeventien Bewindhebberen het besluit door te drijven, dat „het punt van den vrijen handel in Indië „voortaan tot beter gelegenheid uit den beschrijvingsbrief zal „worden weggelaten.”

Tot zoover Mr. de Jonge, bij wien het dus vast staat, dat het plan van Coen enkel en alleen schipbreuk leid op den bekrompen monopoliegeest van Heeren Meesters. Maar is deze opvatting wel in allen deeke juist? Ik meen het op goede gronden te mogen betwijfelen, want eene aandachtige overweging van de ter zake beschikbare bescheiden heeft mij tot eene andere slotsom geleid, en de overtuiging bij mij gevestigd, dat onder de bestrijders van het door Coen aangeprezen vrijhandelstelsel ook mannen geweest zijn, wier denkbeelden meer ware vrijgevigheid ademden, en in elk geval van meer huminiteit getuigden dan door Coen in zijne handelingen althans is aan den dag gelegd.

Van de schriftelijke „consideratien” van Heeren Bewindhebberen, waartoe Coen's voorstellen uit den aard der zaak aanleiding geven moesten, en die blijkens het ter vergadering der

Zeventienen van 5 Mei 1624 verhandelde aan de hoofdparticipanten copielijk waren toegezonden onder verplichting tot geheimhouding zijn, voor zoover ik heb kunnen nagaan, er slechts twee bewaard gebleven; doch beiden zijn ongeteekend, en de stellers dus onbekend. Van een dier adviezen, de door den heer Leupe indertijd in het licht gegeven *Wederlegging eeniger poincten in contra de poincten van (Coen's) reglement*, zou ik geneigd zijn het vaderschap toe te kennen aan Coen's voorganger Laurens Reael, indien deze gewezen opperlandvoogd reeds toenmaals zitting had gehad in het college der Zeventienen. Eerst in Juni van het volgende jaar echter trad hij als medebewindhebber op; maar intusschen zal de gelegenheid hem zeker niet hebben ontbroken om zijne inzichten over Coen's plannen onder de aandacht te brengen van eenige dergenen, die de te nemen beslissing in handen hadden.

Hoe het zij, in overeenstemming met het door Reael meer-malen in toepassing gebrachte beleid, stond bij den onbekend gebleven steller van de *Wederlegging* onmiskenbare zorg voor de belangen en de welvaart der inlandsche bevolking zeer stellig op den voorgrond¹⁾. Van Amboina sprekende zegt hij, „men moet de landzaten aldaar houden en niet zoeken te „verdrijven, gelijk gezegd wordt in zeker discours bij den „generaal Coen aan zijnen successeur in Indië gelaten, dat „men de Ambonsche en de Ternatanen moet zoeken onder „te brengen en van de bank te schuiven. Amboina is ge-„peupleerd en niet van noode aldaar volk te zenden of te „brengen. In Banda zouden de landzaten, ware daar „eenige landbouwinge meer te doen geweest zich daartoe „hebben begeven en voorgekomen hebben den extremen hon-

¹⁾ Hetzelfde kan niet gezegd worden van het andere tot dusver onuitgegeven advies, dat meer in het bijzonder het dadelijk geldelijk belang van de Compagnie op het oog heeft, en in verband hiermede evenmin weten wil van het openstellen van de vrije vaart voor „particuliere Nederlanders”, als van het overlaten van den inlandschen handel aan de „Indianen”, aan wie „de negotie niet alleen simpelijc ont-zeid; maar ook met hardigheid is verhinderd.” (zie Bijlaag I).

„gersnood, daarin zij tot verschiden reizen in den oorlog haar „van de Compagnie aangedaan geweest zijn.” En wat nu het eigenlijke handelsverkeer in den archipel betreft, ook hij is van meening dat de Compagnie „noodzakelijk daarnaar moet trachten om den inlandschen handel te vermeerderen,” doch geenszins door aanwending van de door Coen aangeprezen middelen. Waar Coen met macht en geweld wilde te werk gaan om de zaken naar zijnen zin te regelen zonder er zich veel om te bekreunen of ter bereiking van zijn doel „onrechtvaardige ja barbarische middelen bij de hand moesten genomen worden,” ziet zijn bestrijder meer heil in het aankweken van „de vriendschap, goede genegenheid en het welvaren van „de kleine inlandsche handelaars;” want, zegt hij, „gelijk alle „groote grossiers haar meeste welvaart daarin bestaat, dat hare „klanten, winkeliers en kleine kramers de waren in reputatie „houden, winning doen en dikwijls wederkomen,” zoo behoort ook de negotie „die de Compagnie niet alleen kan bevatten „of voor haar te gering is, niet te vallen in handen van onze „natie, welke al reeds te veel heeft laten zien, dat zulks haar „niet nut en der Compagnie boven mate schadelijk zou wezen, „maar behoort dezelve negotie te blijven aan de Indianen, „want zij lieden weten deselve in reputatie te houden.” De vrije lieden van onze natie daarentegen jagen de waren op, waar zij met hunne schepen ter handel komen, en „kladden er mede „ter plaatse waar zij die weder ter markt brengen”; „zij doen „de Compagnie niet alleen schade lijden, aan de negotie, die „ze overgeeft, maar ook aan degene die ze nog behoudt”, want het ligt voor de hand, „dat het andere Europeesche naties uit „hare oogen zal doen zien en naar Indië zal lokken als zij „gewaar worden dat de Nederlanders, die gebonden zijn aan „zooveel bezwaarlijke conditiën, artikelen en limitatiën, zoo van „hier gaande als in Indië zijnde, en die geen waren voor retour „mogen overbrengen, niettemin goede zaken maken. Immers „diegenen moeten nog veel groter winninge doen, die vrij zond „der zoodanige conditiën zouden gaan, en die in Indië aan „geen plaats gebonden zijnde, aldaar in alle waren zouden mogen

„handelen, en overbrengen al zulke retouren als zij begeeren „en bekomen kunnen.”

Maar zijns inziens is het niet denkbaar, dat de vrije lieden kans hebben om in den handel een behoorlijk middel van bestaan te vinden: „Zij kunnen de Indianen wel schade, ja ook „geweld aandoen, maar niet met eerlijke middelen uit het vaar- „water helpen, want de Indianen equipeeren met veel minder „kosten als de onzen; zij eten veel soberder, en behelpen zich „met slechte spijzen; zij weten hunne waren in reputatie te „houden, en daarmede in het veilen zeer te menageeren; waar „jegens de onzen met de waren kladden, ruim teren en alleen „den wijn, uit Nederland komende, op hoogen prijs weten te „brengen.” Men wane ook niet dat zij door het rigoureuselyk „aantasten” van den vijand voor zich zelve vele voordeelen zullen behalen. In Nederland zelf heeft men niet veel voorbeelden van eene voor particulieren winstgevende kaapvaart, „en er is ook geen apparentie, dat hetzelfde in Indië zal geschieden, maar ter contrarie zullen nieuwe oorlogen spruiten „uit der vrije lieden mishandelingen, rooven en moorden, komende „ten laste van de Compagnie.”

Daar op grond van een en ander geenerlei goede vruchten te verwachten zijn van het vrijlaten van den handel van lieden, „die alle goede negotie bederven, de zee onveilig en al „de wereld tot vijand maken,” behoort aan de vrije lieden „alle navigatie en koophandel over zee” ontzegd te worden, en moet het streven van het Indische bestuur zijn om „de „Indische natien gerustelijc te laten handelen en ze aan te „lokken, ten einde binnen Batavia te brengen en te stabileer- „ren een markt van allerlei Indische waren, gelijk eertijds „gehad heeft de stad Bantam, daar een overgroote samenkomst „en vertiering is geweest, niet alleen om rijst, peper en andere „vruchten, die het land gaf en de kleederen en andere be- „hoeften, die de landzaten trokken; maar ook van veel en „verscheiden andere waren, die aldaar van buiten inkwamen, „en zoo wel van de vreemden als van de inwoners gezocht, „gewild, begeerd en weder vervoerd en vertierd worden.”

Alleen op dien voet zal „buiten last van de Compagnie de „opkomst en prosperiteit van de nieuwe stad Batavia bevor- „derd en de inlandsche handel behouden worden,” en eerst dan wanneer „eene kleine verzameling menschen een groote „menigte van volk veroorzaakt zal hebben, en de een van den „ander zal beginnen te leven,” kan er sprake zijn voor Nederlandsche ingezetenen om daar „occagie, middelen en gelegenheid” tot een „vast en bestendig” bestaan te vinden.

„De welgestelden onder hen zullen zich dan kunnen genee- „ren met geld op interest en bodemerij, zoo aan Chinezen „als aan andere Oostersche natien, die daar resideeren te geven, „en de waren uit zee vallende te koopen, om voor een tijd „op te leggen, hetgeen zekere en vaste middelen zouden zijn, „die niemand zouden doen vervallen, want hoe daar meer „gelds zoude komen, hoe zich daar meer handelaars zouden „laten vinden.”

Stelsel met stelsel vergelijkende kan het niet twijfelachtig zijn, dat het stelsel van Coen's bestrijder boven het zijne de voorkeur verdient, niet alleen wanneer wij onze hedendaagsche begrippen over handelsverkeer en koloniale staatkunde tot maatstaf van beoordeeling nemen, maar ook dan wanneer wij letten op den geest des tijds en op de toen algemeen heerschende denkbeelden. Beider doel was hetzelfde: „de stad „Batavia tot centrum van alle de Indiaansche negotie te „maken,” doch de middelen die zij ter bereiking van dit doel wilden aanwenden waren zeer uiteenloopend. Bij Coen treedt het belang van de inlandsche bevolking geheel op den achtergrond, terwijl zijn ongenoemde bestrijder juist in de bescherming van dat belang het ware steunpunt vinden wil voor de uitbreiding en de ontwikkeling van het binnenlandsch handelsverkeer in Indië. Er bestond allerwege in den archipel een bloeiende vaart en handel toen de Hollanders er voor het eerst hunne verschijning maakten. Wel was de Javaansche handel meer passief geworden, dan hij in vroegere eeuwen moet geweest zijn,¹⁾ maar toch was hij nog van dien omvang dat in

¹⁾ De Jonge, Opkomst enz. II 136.

het laatst van de 16^e of begin der 17^e eeuw de haven van Japara jaarlijks door driehonderd inlandsche vaartuigen van meer dan 200 tonnen elk bezocht werd, die voor een goed deel aan ingezetenen dier plaats toebehoorden.¹⁾ Javanen en Macassaren voeren met hunne schepen tusschen de verschillende havens heen en weer, en ontmoetten er de Arabieren en Chinezen, die hunne waren tegen archipel producten kwamen inruilen. De steden Jortan en Grissee in oostelijk Java waren nog steeds de stapelplaatsen van den specerijhandel, toen in 1599 de vlootvoogd Jacob van Heemskerk daar verscheen. Talrijke jonken voerden er jaarlijks de nooten, foelie en nageleen van Banda en Amboina aan, die door de Portugeezen werden opgekocht in ruil tegen katoenen lijnwaden en andere kleedien. Bantam was de voornaamste handelshaven van westelijk Java, alwaar door Malijers, Chinezen, Perzianen, Mooren, Malabaren, Peguanen, kooplieden uit Bengalen en Guzeratte, zelfs door Turken uit Constantinopel een levendige handel werd gedreven in allerlei waren, maar vooral in peper en katoenen lijnwaden.²⁾ Daar en ook elders was de handel vrij en ondervond geene andere belemmeringen dan eigen waren aan de dikwerf willekeurige beschikking van de inlandsche vorsten omtrent het heffen van tollen en havengelden.

Het stelsel van Coen's bestrijder nu was er op gericht om dezen handel zoo veel mogelijk naar Batavia te lokken, en in dien handel het middel te zoeken om de nieuwe stad in bloei en welvaart te doen toenemen. Geen dwangmaatregelen behoefden hiertoe te worden aangewend; er moest slechts voor gezorgd worden, dat „men wat maklijk handelde met de tollen en lasten te heffen op de uit en ingevoerde goederen, „dezelve houdende lager als de lasten van de bij of naastgelegen plaatsen.”

¹⁾ Raffles, *History of Java*; I, 213.

²⁾ Vgl. het door Dr. H. T. Colenbrander uitgegeven *Reisverhaal van Jacob van Neck* (1598/99); in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, deel XXI, bl. 300.

Een vrijgevig tarief van rechten, gepaard aan eene voorkomende en vriendschappelijke behandeling van de inlandsche handelaars zou beter hefboom zijn ter bevordering ook van Compagnie's negotie, dan het kunstmatig in het leven roepen van een handel gedreven door bijzondere personen van Nederlandse herkomst, en ook in andere opzichten zou het volgen van dezen weg meer in 's Compagnie's belang blijken te zijn, want „als de Indische koningen zien, dat wij het alleen willen hebben, „zullen ze zich daar wel tegen zetten; zij zullen het niet met „goede oogen aanzien dat tot hunne landen af en aan zouden „gaan onze vrije lieden en schepen, en dat hunne onderdanen „met hunne schepen zouden stil liggen; (immers) wil men al de „trafiek en navigatie en daartoe al de landbouwing van Indië „hebben, waarbij zouden de Indianen dan leven? wil men ze „doodsmijten of van honger laten sterven, daar mede en ware „men ook niet geholpen, want in een ledige zee, op ledige „landen en ook met doode menschen is gansch geen profit te „doen.”

Is er meer noodig om ons te overtuigen, dat niet allen onder Coen's tegenstanders door bekrompen monopoliegeest bezield waren? Het stelsel, dat ik in bovenstaande regelen heb trachten uit een te zetten, rustte ontgezeggelijk op gezonder en edelmoediger grondslagen dan de plannen van Coen, en wel verre dat deze gezegd kan worden in juiste staathuishoudkundige begrippen zijn tijd te zijn vooruit geweest, geldt dit in veel ruimer mate van de denkbeelden van zijnen ons onbekend gebleven bestrijder.

Ware het ooit tot eene verwezenlijking van die denkbeelden gekomen, zeker zou de Compagnie in dat geval minder verzet van den kant der inlandsche vorsten en grooten hebben ondervonden, want een goed deel der oorlogen, die zij had te voeren, haalde zij zich op den hals door het voorbedachtelijk fnuiken van den vrijen handel hunner onderdanen.¹⁾

¹⁾ Mr. L. C. D. van Dijk, o. c. bl. 61. Op bl. 44 van dit werk wordt aangehaald een hoogst opmerkelijke brief van den Koning van Marta-

Intusschen zijn juist die oorlogen de aanleiding geworden tot de uitbreiding van Neêrlands macht en invloed in de Indische gewesten; doch hier opent zich een geheel nieuw veld voor bespiegelingen, die buiten den grens van ons tegenwoordig onderwerp vallen.

Zou Coen, indien hij zijn stelsel in toepassing had mogen brengen, er toe zijn overgegaan om de banden, welke den handel in Indië belemmerden, meer en meer los te maken?

De heer de Jonge acht dit zoo goed als zeker; maar mij komt het integendeel voor, dat het vrijhandelstelsel van Coen in strijd was met zijne eigen beginselen, en dat hij zelf langzamerhand overtuigd is geworden van de onuitvoerbaarheid er van, want bij de wederaanvaarding van de opperlandvoogdij was hij niet zoo ongelijk aan zich zelven geworden, dat hij uit gemakzucht alleen kan berust hebben in de aanschrijving hem door bewindhebberen bij missive van 10 Augustus 1627 na gezonden, waarin hem „op het serieust verboden werd eenige „opening van den vrijen handel toe te staan op den voet van „de vroegere concepten of andere diergelyke in eenigerhande „maniere”.

Hij, die vroeger meermalen met eene aan onbeschaamdeid grenzende stoutmoedigheid aan de Heeren Meesters in Nederland duchtig de waarheid gezegd had; — die hen, toen hij nog in ondergeschikte betrekking diende, had durven toevoegen, „dat „hier in Indië weinig abuizen geschieden, waarvan UEd. niet „de oorzaak zijn” (missive van 27 December 1614); — die niet geschroomd had „in naam van den Allerhoogste te zweren, „dat de Generale Compagnie geen vijanden heeft, die haar „meer hinder en schade doen dan de onwetendheid en onbe- „dachtheid die onder UEd. regneert en de verstandigen over- „stemt” (missive van 14 Juni 1619); — die ook tijdens zijn verblijf in Nederland zijne zelfstandigheid zoo wist te handhaven dat hij aan Bewindhebberen zijne eischen stellen kon,

poera van April 1636, waarin deze vorst, die vroeger zijne havens steeds voor den handel van alle natien had opengesteld, als 't ware den vrijen handel verdedigt tegenover het monopoliestelsel van de Compagnie.

toen het hun geraden toescheen hem andermaal met de opperlandvoogdij te belasten ten einde het nieuwe reglement op het beleid van de handelsaangelegenheden in Indië door den ontwerper zou worden „bevorderd en in praktijk gesteld”; — diezelfde man scheen thans deemoedig het hoofd in den schoot te leggen, want op de aanschrijving van bewindhebberen antwoordde hij eenvoudig: „dat op het stuk van den vrijen „handel volgens UEd. ordre geen verdere ouverture zal gedaan „worden” (missive van 3 November 1628), zonder dat hij ook maar met een enkel woord laat blijken ontstemd te zijn over de ontvangst van eene aanschrijving, die natuurlijk voor goed den bodem inslaat van een stelsel, waarvan hij in der tijd getuigde, dat, „zoo de aanplanting van koloniën niet „tijdig in Indië gedaan, en de inlandsche handel onder goede „conditie, regel en orde aan particulieren niet gegund werd, „het onmogelijk zijn zou, dat de Vereenigde Compagnie kan „bestaan, en voorzeker, dat de Oost-Indische handel van de „Vereenigde Nederlanden (wat God verhoede) vervallen zal”.

In welke mate nu ook de in den laatsten tijd van zijn verblijf in Nederland ondervonden tegenwerking hem moge teleurgesteld en ontmoedigd hebben, eene gedweeheid zooals hier door Coen aan den dag wordt gelegd zou onverklaarbaar zijn, indien geen afdoende redenen hem met de strekking van het ontvangen verbod hadden doen instemmen, en hiertoe nu bestond slechts al te veel aanleiding in hetgeen hij bij zijn terugkeer in Indië met eigen oogen kon waarnemen. Het zaad tijdens zijn eerste landvoogdij uitgestrooid ter aanmoediging van den vrijen handel had geen welige vruchten gedragen. „Met de „vrije lieden in Batavia gaat het gansch slecht”, dus schrijft hun vroegere voorstander en beschermer in zijn brief naar patria van 3 November 1628; „daar zijn eenige weinigen, die „wat middelen hebben, en zeer weinigen die iets bij der hand „nemen om haar eerlijk te geneeren; ’t zijn meestal tappers „en dronkaarts, de een vergaat in excess van drinken, en de „ander door enkel luiheid in armoede, daaraan geen deugd wel „besteed kan worden. Onder haar is geen ander vaartuig dan

„de jachten de Peerle, Brotchia, den Harink en het fregat „Nera, die alle samen welhaast slijten”.

De vraag ligt voor de hand, of de verachtering in der vrije lieden economischen en socialen toestand, waarvan Coen moest gewagen, niet wellicht te wijten was aan tegenwerking van den kant der Indische regeering gedurende het tusschenbestuur van Pieter de Carpentier. Doch dit was allerminst het geval. Integendeel: getrouw aan de instructies van zijn voorganger heeft ook de Carpentier de vrijburgers naar vermogen begunstigd en ondersteund ¹⁾). Blijkens zijn brief naar patria van 27 Januari 1625 behoorde z. i. aan de „eigen ingezetenen, „en het ingewand voor uwen staat hier te lande, niet te wor- „den onthouden, hetgeen wij onze erfvijanden de Portugeezen „en Spanjaarden niet beletten kunnen, en hetgeen aan de „Engelschen, Franschen, Deenen, Maleyers, Klingen en alle „andere vrienden in de koopstad Batavia en in alle andere „vriendenplaatsen vrij staat”. Hij wijst er op, dat hetgeen aan de vrije lieden onthouden wordt grootendeels „tot voordeel „van de Engelschen en anderen gedeid”, terwijl „bij increment „van de trafiek te Batavia” de Compagnie de inkomsten zal „gaudeeren”, en de staat der Compagnie „door verrijking der „ingezetenen te beter zal verzekerd worden”.

En hij liet het niet bij woorden alleen. Toen in den loop van hetzelfde jaar 1625 stoornis kwam in den geregelden aanvoer van rijst uit de landen van Mattaram, en te Batavia gebrek aan levensmiddelen te duchten stond, „hebben wij,” dus schreef de Carpentier bij brief van 27 October aan Heeren Meesters, „de vrije lieden van Batavia mede zoo geanimeerd „en geholpen, dat zij met drie groote jachten en twee tame- „lijke jonken dit oostermoesson naar Patani en Siam gevaren „zijn, mede tot opzameling van rijst.” Maar ook elders dan te Batavia moest in de behoefte aan rijst worden voorzien, en met dat doel liet de Regeering in November daaraanvolgende

¹⁾ Zoo achtte de Carpentier het o. a. geraden om jaarlijks een jacht naar Borneo's westkust te zenden, „totdat onze burgers en ingezetenen die kust zelver bevaren kunnen”. Van Dijk, o. c. bl. 187.

het vrijliedenjacht Cleen Arnemuijden naar Balambangang, „gelegen op het oosteinde van Java,” vertrekken „om aldaar, „boven de acht lasten rijst voor rekening van de Generale „Compagnie daarin verscheept, zijn ladinge in rijst en andere „eetbare waren te procureeren en daarmede voorts naar Banda „te loopen”. Met deze expeditie liep het echter treurig af. Ter reede van Japara, waar men „en passant was aangeloopen,” geraakte het vaartuig aan den grond, een ongeval, dat de opvarenden duur moesten bekoopen, want zij werden door de strandbewoners gevangen genomen, en hoewel het enkelen hunner gelukte om te ontsnappen en een toevluchtsoord te vinden aan boord van zekere jonk, op de reede van Japara voor anker liggende en „onze vrije lieden van Amboina toekomende”, mochten zij slechts kort in hunne verworven vrijheid zich verheugen, daar de Javanen, op het bericht van hunne ontvluchting, ook dat vaartuig aanvielen, en zich van alles wat er op en in was meester maakten.

Zoo gingen dus voor de vrijlieden schier gelijktijdig twee van hunne schepen verloren, en hetzij nu meer dergelijke tegenspoed hen den moed voor nieuwe ondernemingen benam; hetzij de voor hunne rekening gedreven negotie veelal niet aan de verwachtingen beantwoordde en het gehoopte gewin op verlies uitliep; hetzij de kaapvaart, volgens Hugo de Groot „de schoonste „en ware vrucht van de vaart op (en in) Indië” ¹⁾ niet meer dezelfde voordeelen van vroeger opleverde, — in de Dagregisters des Casteels Batavia toch over de jaren 1624/27 vindt men herhaaldelijk melding gemaakt van commissiën door de Indische regeering verleend „om den algemeenen vijand alle mogelijke „afbreuk te doen,” doch van werkelijk behaalde buit verneemt men niet veel ²⁾; — hetzij ten slotte toenemende losbandigheid en

¹⁾ R. Fruin, *Een onuitgegeven werk van Hugo de Groot*, Verspreide geschriften, III, bl. 394.

²⁾ Zie bijlagen II en III. In bijlage II vindt men bijeen al wat in de *Daghregisters van het Casteel* over de jaren 1624/1627 (van vroegere jaren zijn de Dagregisters niet meer aanwezig, terwijl ook verschillende latere jaren aan de serie ontbreken) voorkomt omtrent de door vrijlieden

drankzucht tot veler ondergang leidde, toen Coen in het laatste halfjaar van 1627 het bestuur weder aanvaardde was het met de vrijlieden te Batavia zoo treurig gesteld, dat hij er dadelijk op bedacht was om „eenige publieke werken onderhanden te „laten nemen”, met het onverbloemd op den voorgrond gestelde doel aan de burgerij „een middel te geven om rijkelijk aan de „kost te komen.”

Aan de mogelijkheid om diezelfde burgerij in het drijven van handel een behoorlijk middel van bestaan te doen vinden, schijnt Coen zelf geen geloof meer te hebben geslagen. De vrije vaart en handel had Coen's sympathie voor goed verloren. Met zijne vroegere inzichten brekende, leende hij meer en meer de hand tot bevestiging van het monopolie der Compagnie, ook op het gebied van den binnengesloten handel. Terwijl hij vóór zijn vertrek naar Nederland in 1623 aan zijn opvolger op het hart had gedrukt om den vrijlieden ook de vaart op de kust van Coromandel toe te staan, ten einde aan den handel in kleeden te kunnen deelnemen, is hij nog geen jaar op Java terug of hij besluit, „dat de vrijlieden op de kust van Coromandel handel lende hunne cargasoenen of kapitalen zelf niet mogen besteden, maar gehouden zullen zijn dezelve in handen van den Gouverneur of deszelfs gesubstitueerde aldaar te integreeren, „om door dezen ten hunlieder meeste profijte geemployeerd „ende gebeneficeerd te worden op verbeurte der goederen en „arbitrale correctie naar exigentie van zaken” (plakkaat van 14 Juni 1628). Al moge nu tusschen dergelijke belemmeringen en een stellig verbod tot het drijven van handel de afstand niet groot zijn, toch werd door dit plakkaat het verkeer met de kuſt aan de vrijlieden niet geheel afgesneden; maar anders was het gelegen met Coen's plakkaat van 23 October van hetzelfde jaar, waarbij alle handel in manufacturen met de Oosterkwartieren ten strengste aan alle particuliere handelaren werd

ondernomen expedities ter Kaapvaart, — en uit de in bijlage III opgenomen extracten uit de resolutien van Gouverneur General en Raden van 5 Februari en 16 April 1624 blijkt op welke wijze de behaalde buit onder belanghebbenden verdeeld werd.

ontzegd, op grond van de overweging, dat de particulieren, „door de kleeden tot zeer lagen en civilen prijs uit de hand „te smijten”, de markt bedierven, en de Compagnie hare eigen manufacturen als onverkoopbaar uit voornoemde kwartieren naar Batavia had moeten terugbrengen. Aan dit verbod werd zelfs terugwerkende kracht gegeven, in zooverre het ook toepasselijk was op de manufacturen, welke vóór de uitvaardiging van het plakkaat, met of zonder consent, naar bedoelde gewesten ten verkoop waren gezonden. „In het toekomende” zou men niet meer mogen aanvragen „een consent in contrarie dezer, onder wat „pretext en om wat redenen ‘t zelve ook zoude mogen wezen”, terwijl de ontvanger van Batavia niet mocht „gehengen, dat „eenige kleeden werden vertold of voorbij den Boom gevoerd, „om naar gezeide plaatsen gezonden te worden.”

Dat Coen slechts weinige dagen na zijn wederoptreden de bestaande verbodsbeperkingen tegen den handel in specerijen nog ietwat verscherpte, was in volkomen overeenstemming met zijn van oudsher gehuldigde begrippen, want in het tijdens zijn verblijf in Nederland uitgewerkte ontwerp-reglement voor de vrije vaart was wel de bepaling opgenomen, dat de particuliere handelaren zouden mogen varcn en handelen langs de kust van Java, in Makasser, Boeton en van daar in de eilanden van Amboina en Banda, maar „op expresse conditie dat zij van daar „niet zullen mogen vervoeren eenige nagelen, nooten of foelie, „maar dat zij gehouden zullen zijn deselve aan de Compagnie „te laten ten gestelde prijzen.” In zooverre bleef Coen door zijn plakkaat van 27 Oct. 1627 tegen den particulieren handel in specerijen dus aan zich zelven gelijk; maar voor het overige schijnt de door hem gedurende zijn tweede bestuur gevolgde gedragslijn tegenover der vrije lieden negotie veeleer in overeenstemming te zijn met de zienswijze van hen, die zijne plannen steeds hadden tegengewerkt, dan met de vroeger door hem gekoesterde en zoo krachtig uitgesproken overtuiging. Wel blijft hij aandringen op het zenden van emigranten uit Nederland, doch niet meer met het doel om hen als handelaars in den Archipel te zien optreden. Landbouw, ambachtsnijverheid en

winkelnering zijn de middelen van bestaan, waarop de derwaarts gaande landgenooten zich bij voorkeur zullen hebben toe te leggen. „Het schort in Batavia niet aan wenschelijke gelegenheid „van clemente seisoenen, van vruchtbare tuinen, zaai- en wei- „landen, hout- en veerijke bosschen, item vischrijke zee en „rivieren; voorts aan alles wat tot 's lijfs sustent en meer noodig „is ontbreekt het hier niet, al ware het ook voor een miljoen „mensen om haar te erneeren”, dus luidt het in Coen's brief aan de Zeventienen van 9 November 1627; maar op de mogelijkheid of wenschelijkhed van hunlieder deelneming aan het handelsverkeer in den archipel wordt door hem zelfs niet meer gezinspeeld.

Ook op Coen derhalve past Brederode's zinspreuk: 't Kan verkeeren; maar wel verre van hem wegens zijne gewijzigde houding tegenover de vrije vaart en handel te laken, valt het veeleer te loven dat hij, door de ervaring geleerd, een denkbeeld heeft losgelaten, dat inderdaad niet voor verwezenlijking vatbaar was. Het is volkommen waar, gelijk Prof. van Rees in zijne *Geschiedenis der Koloniale Politiek van de Republiek der Vereenigde Nederlanden* opmerkt, dat tot verkrijging van de specerijen en andere voor de Europeesche markt bestemde stapelproducten het voor de Compagnie in den regel slechts noodig was de met de inlandsche grooten gesloten contracten te doen naleven of de tot levering verplichte bevolkingen in onderwerping te houden, en dat voor dit deel van haren handel, waarbij het hoofdzakelijk op administratieve en politieke bekwaamheden aankwam, de eigen dienaren der Compagnie die als van zelf aangewezen bemiddelaars waren, terwijl al de kennis, tact en ondernemingsgeest, waardoor een goed koopman zich kenmerkt, vereisch werden voor het met goeden uitslag drijven van den handel van haven op haven in den archipel en de aangrenzende vaste kust van Indië en China, zoodat Coen dan ook met het volste recht kon staande houden, dat „de inlandsche handel door particulieren ongelijk beter dan „door commiezen van de Compagnie zal waargenomen wor- „den;” maar de theorie moest falen, zoolang op beiderlei ge-

bied de Compagnie de oppermachtige heerscheres bleef, aan wier inzichten en nukken de particuliere handelaren, die zij wel onder hare beschermende vleugelen geliefde toe te laten, zich deemoedig hadden te onderwerpen.

Zoo ging het ook een goede honderd jaren later, toen Van Imhoff zich tot taak stelde om in den geest van Coen's plannen den binnenlandschen handel op nieuw voor particulieren te ontsluiten, en zoo ging het eveneens in de eerste helft van de jongst verloopen eeuw toen het optreden van den Staat als de groote en alles naar zijn hand zettende landbouwondernemer op Java de ontluiting van eene op gezonde grondslagen gevestigde particuliere landbouwnijverheid in den weg stond en belemmerde.

Om tot ontwikkeling en bloei te kunnen geraken hebben handel en nijverheid voor alles behoefte aan vrijheid van beweging en verkeer, aan losmaking van knellende en willekeurige banden, en het verleenen dier vrijheid en het slaken dier banden was nu eenmaal onvereenigbaar met de grondslagen, waarop het gebouw van de Compagnie rustte. De Compagnie toch was in het leven geroepen om een eind te maken aan den onderlingen wedijver, en de niets ontziende mededinging van de verschillende reederijen, die elk op hare eigen gelegenheid ten handel op en in Indië werden uitgerust, en nu blijft het mogelijk, dat het gemeene lands welvaren zou gebaat zijn, indien de grootsche stichting van Oldenbarneveld weder had kunnen worden te niet gedaan, en het vrije verkeer met Indië zodoende weder voor iederen ondernemenden handelaar had opengestaan; maar niet denkbaar is het, dat onder dergelijke omstandigheden onze voorvaderen bij machte zouden geweest zijn tot voortzetting van de worsteling, die geëindigd is met de vestiging van Nederland's gezag in den Indischen archipel, de voor Nederland's volksbestaan zoo gewichtige en beslissende gebeurtenis, waarvan onbetwistbaar aan Coen in de allereerste plaats de onvergankelijke eer toekomt.

Onvergankelijk, doch niet onbevlekt, indien men Coen's optreden in den Archipel mocht willen toetsen aan de begrip-

pen, die men tegenwoordig beweert te huldigen, doch waarmede veel van hetgeen wij als tijdgenooten moesten beleven en nog beleven, niet minder in strijd is dan de grootendeels ter verantwoording van Coen komende uitroeiing van de inboorlingen van het eiland Bauda. Niet echter met de begrippen van onzen tijd, maar alleen met de begrippen van Coen's tijd, toen nog van geen vredesconferentiën gedroomd werd, heeft men ter billijke beoordeeling van zijne handelingen rekening te houden, en volkommen terecht besluit dan ook de te vroeg ontslapen Sir W. W. Hunter, wiens *History of British-India* helaas onvoltooid bleef, zijne daarin voorkomende magistrale schets van Coen's worsteling tegen de Engelschen, tegen de „superbe” en „onverdragelijke” natie, volgens Coen's „opvatting, het serpent in den boezem der Compagnie”, met de hier opzettelijk onvertaald gelaten woorden:

„Coen stands out from among all men of European race in Asia of his day, a statesman of the clearest vision, and an administrator of the firmest hand, half way between the Portuguese Albuquerque in the sixteenth century, and the French Dupleix or English Warren Hastings, in the eighteenth. But he could not rise above the morals of his time, and his strong personality during a double tenure of office impressed the stamp of a cruel age on the colonial system of his country. His crime, or his misfortune, was that he stereotyped in Dutch India the disregard for human suffering which brutalised Europe during the Thirty Years War” (I, p. 433).

BIJLAGE I.

Op het Redres ende Reglement over de Saecken van Indien, by de Heer Generael Coen voorgegeven ende aen de Vergaderinge van de XVIIe in October 1623 geexhibeert, is yets gestelt, daerbij genoegh te sien is, dat de Compagnie niet en behoort toe te laten, dat de particuliere Nederlanders neffens haer in Indien over Zee souden handelen; ende evenwel wert er noch al gevraeght, waerom het de Compagnie van haerluyden soowel niet en soude gedoogen als van den Indianen, daer op dit naervolgende wijder sal dienen.

In de Eylanden van Moluco ende Amboyna is jaerlycx (het eene jaer min het ander jaer meer) te halen, omtrent 1000 Bharen nagelen yder Bhaer stijf wegende 500 π hollandts, die metten thol van den Coningh van Ternate cost 60 Realen van 8^{en} yder Real gerekent op 50 Stuuj. Komt daer voor f 150 000
Hierbij gevoeght dat jaerlycx in de speceryen van Banda te besteden is omtrent f 80 000

De garnisoenen van alle forten in dese Eylanden, neme ick te bestaan in 900 Coppen yder van 15 gl. smaendts, officiers ende gemeene soldaten deur malcander, comt voor een jaer souldye f 162 000

De reparatie ende 't onderhoudt van alle de forten, Comptoiren, logien, packhuysen etc. in dese Eylanden genomen jaerlycx op f 58 000

Comt Samen... f 450 000

Jegens deze $4\frac{1}{2}$ tonnen gouts is jaerlycx in dese Eijlanden te verhandelen een groote quantiteyt rijs. die het last can vercocht werden tot 30—35 ende 40 realen, ende niet meer als 5, 6 ende 7 realen van 8^{en} cost.

Veelerleije soorten van Choramandelsche Cleeden ende Lijwaten, daer van men gemeenlijck maect van een: 3, 4 ende vijff.

Veele viveres als sagu, vleesch, speck, wijn, olye, asijn, daer op oock groote winninghe valt.

Ende een goede pertijde Chineesche waren als fluweelen, Satijnen, Armosijnen, Damasten etc. daer van men maeckt van een: twee.

In alle welcke waren besteedt sijnde een Somme van 150 000 guldens, ende daervan deur malcanderen gemaect van een: drie (gelyck sulcx wel ruijm can vallen, wanneer deze negocie wierdt gedreven deur eene handt) soo comt daervan de voorz. $4\frac{1}{2}$ tonnen gouts, ende 3 tonnen gouts mogen voor winst gerekent werden.

Om nu te sien wat eenen thol van 10 percento soude mogen opbrengen, soo staet te letten,

Dat den Coningh van Ternate als heere van de Molocos ende 't quartier van Amboyna, daer op dat Loehoe ende Cambello (al waer de nagelen wassen) gelegen is, aldaer selfs thollen trect. Dat Hijttoe ende t'resort van dien (sijnde 't nagelrycste quartier op 't eiland Amboyna) staet onder 't gebiet van haere eigene heeren, die ons de nagelen, sonder thol daeraff te nemen, laten volgen.

Ende dat in t'quartier, daerop gelegen is het groot Casteel, ende de andere plaetsen daer de Ho. Mog. Heeren Staten-Generael in Amboyna hebben de souverainiteyt, geen of te seer weijnich nagelen wassen ende daeromme de incomende negocie aldaer oock niet seer groot en is.

Also dat als de Compagnie maer en soude trekken thollen ter plaetsen daerse de souverainiteyt heeft deselve hecl weijnich souden bedragen.

Maer genomen dat de Compagnie (die haer dese geheele negocie toeijgent) van alle incomende goederen thollen trock,

niet naer den cleijnen prijs van den incoop, maer naer den prijs sooals deselue kunnen gevent ende vercocht werden, soo zoude men mogen rekenen, dat van de voorz. $4\frac{1}{2}$ tonnen gouts soude comen 45 000 guldens.

Daer en is niet aen te twijffelen, off van desen thol soude veel achtergehouden, gesluijt ofte gestolen werden, 't welcke wij nemen op de $\frac{2}{3}$ te behouden, zoo soude daer affcomen 30 000 guldens.

Soo soude dan in de voorz. eylanden ('t zij dan dat de negocie aldaer minder ofte meerder viel, als hier voor en naer gissinge gestelt is) thienmaal meer te halen sijn, met het behouden van dien handel voor de Compagnie, als deselue aen den vrijen luyden over te geven, ende thol daervan te trekken, behalven dat te considereren staet dat de vrije luyden de winningen doen vervallen daer deur de thollen oock souden te niet loopen.

De vraghe nu waeromme men den vrijen luyden in den inlandtschen handel, niet soowel en soude gedoogen als den Indianen, en heeft alhier geen plaatse; want de negocie is den Indianen in alle dese ejlanden, niet alleen simpelijck ontseijt maer oock met hardicheit verhindert.

Op alle andere plaetsen in Indië, daar de Compagnie geen contracten en heeft van alleen te mogen handelen, daer en gedoocht de Compagnie den Indianen oock niet, maer de Indianen gedoogen de Compagnie. Godt ende de natuere geeft den Indianen het vrije gebruik van de wilde zee en de locht, de navigatie ende Coophandel hebben se van haere voorouders van overveel hondert jaren van handt tot handt geerft.

De Compagnie is van buijten ingecompen, heeft der geunieerde landen vyanden aangetast, victorien vercregen, alliantien met veele Indische Coningen gemaect, met goede ordre genegecieert, sonder de Indische proffijten te doen vervallen, den Indianen vorderlijck ende aengenaem geweest, hier deur is haer negocie van tijt tot tijt aengegroeijt ende vermeerderd.

Maer de vrije luyden doen de negocie vervallen brengende de winst van een Cent (honderd) op 50, van 50 op 25 ende voorts

op niet, mishandelen ende verongelijken de Indianen, 't welcke alsoo voortgaende daeruit soude te verwachten zijn eenen generalen haet der Indianen jegens de Nederlanders, de ruïne van de Compagnie, ende eijndtlijck der vrijen luyden eijgen verderff.

Maer soo men belette, dat de vrije luyden haer deur Indië niet en verspreijen, ende dat men se alle doet woonen binnen Batavia, de Compagnie den Inlandtschen handel behoudt, ende soect te vermeerderen, ende dat de Indianen gerustelijck mogen handelen, soo sal daer uijt volgen, dat de Compⁿ. sal comen totte hoogste prosperiteit; dat de Stadt van Batavia seer haest sal toenemen, dat de Nederlandtsche Burgers daerinne sullen rijck worden; dat de Indianen ende Chinesen haere negocie daer sullen maecken, ende dat de selve hen aldaer met groote menichte sullen ter nedersetten.

Gelt is het aldervoornaemste middel daermede dit alles is te wege te brengen, daeromme het de Compagnie oock wel te raden waer vrijelijck toe te staen, dat een ijegelijck van de Ingescetenen deser landen naer Indien souden mogen gaen op de schepen van de Compagnie, met alsulcke capitalen ende sommen van penningen alsse souden willen ofte kunnen van haer selven ofte van haere vrienden medenemen.

Men geeft alreede in Batavia interest van 5 percento 's maendts, die niet en soude affnemen maer apparent hooger loopen, als de vrije luijden de navigatie wierd affgeseyt. Op de custe van Coromandel en geeft men oock niet minder.

In Goa is den interest apparent al hooger, want de Portuguesen aldaer leggende trecken gelt uijt Portugael van haere vrienden ende bekenden ende geven selffs 50 ofte 60 percento 's jaers, ende als het haer toegesonden wert in commissie ende zij 'tselve uijtdoen voor rekeninge ende op de risico van haer meesters senden se jaerlijcx een winsten over 70—80 ende oock wel 90 percento.

Hoe wel soude het veele rentiers ende coopluijden (die haer incomsten ende winninghen in dese costelijcke ende neering loose tijden te geringh vallen) comen, dat se met een duisent

guldens van haer capitaal naer Indien te seijnden sooveel mochten winnen, alsse hier te lande doen met thien ofte twaelff duisent guldens

Soo dit in train wierde gebracht veele eerlijcke luijden van goeden huijse ende geslachte, souden van haere bloedverwanten, ende bekende vrienden bijgeleijdt mogen werden soodanighe sommen van penningen, daermede sij souden te bewegen sijn naar Indien te gaen, om deselve aldaer op provisie ofte voor haer eijgen rekening uit te doen, soo als de luijden metten anderen soude mogen accorderen; soodat in deser manieren Batavia wel soo geltrijck soude werden, als men wenschen ofte begeeren soude. Maer ijemandt soude mogen vragen als men veel gelts uijt dede aan den Indianen, off se daer mede niet en souden bederven ofte verhinderen de negocie van de Compagnie.

Daerop zal men verstaen, dat de Chinesen wel de grootste sommen souden trekken; sijdewaren ende andere coopmanschappen daer voor brengen souden in Batavia, welcke waeren ten deele bij de Compagnie soude werden gecocht, ende weder andere waren daer aen gevent ende gelevert werden. De andere Indische handelaren souden mede veel gelt trekken, maer niet met zoo groote sommen als de Chinesen.

T'en can de Compagnie (die soo verre gecom en is, dat se heeft het gros van eenige van de voornaemste Indische waren) geensins schaden maer niet als groot voordeel geven, dat de cleijne handelaers met wien sij te handelen heeft, oock wat versien sijn met gelt, want het doch veel in de casse van de Compagnie soude comen. Daer geldt is daer valt de neeringe; het geldt doet, dat om de stadt Manilha woonen over de 20 duisent huijsgesinnen, meest Chinesen, oock veel Japonnesen ende naturellen van 't landt, waervan de Castilianen woonende binnen de voorz. stadt (bestaende maer in omtrent duisent huijsgesinnen) trekken tribuijt, thollen ende andere emolumenten, daer mede sij haeren staet mainteneren.

BIJLAGE II.

*Extracten uit het
Dagh-register gehouden int Casteel Batavia vant passerende
daer ter plaatse als over geheel Nederlands-India.*

1624.

- 16 Januari, Dingsdach arriveert hier ter rhede den Commandeur Bruystens met de jachten van de vry burgery genaemt den Diamant ende de Rendevous, hadden onderweg int keeren van Bengale omtrent Tanassery verovert een Portugees jacht van 100 lasten comende van St. Thomee, gaende naer Tanasserij met sout ende omtrent met 70 à 80 packen cleeden geladen.
- 12 Februarius, Maendach is op'dato mede een d'officieren ende 't gansche scheepsvolck van de jachten Batavia, den Diamant, den Robijn, den Peerl ende 't fregat de Brack, by sommige borgers dezer stede onder de vlagge ende commandement van Sr. Hendrick Bruystens in de jaren 1622 ende 23 met bestellinge op den algemeynen vyandt geequipeert, de toegelegde schenckagie per resolutie van den 5^{en} Februari 1624 voldaen, dewelcke eene groote dancksegginge ende contentement soo van de hoofden als 't gemeene volck geaccepteert is.
- 16 Martius, Item vertrekt van hier met commissie den cap. Wigger Janssen Visscher naer de Straet van Malacca omme aldaer met de jachten de Paerl en Cleyn Batavia, by de vrije lieden geequipeert, op den algemeenen vyandt te kruyssen.

- 4 Mayus, Saterdach, arriveert van Amboina en de Banda
 't jacht van de vrijlieden, Cambodia genaemt, daermede
 mondelinge tydinge becomen, hoe de saken in gemelde
 quartieren overal wel stonden.
- 5 d°. Sondach, vertreckt naer Patana ende Sangora 't jacht
 de Brack, bij sommige vrijlieden uytgerust om hunne
 particulieren handel op voorseyde plaetsen daermede te
 drijven.
- 19 d°. Sondach vertreckt van hier naer Cambodia 't jacht
 Cambodia, by sommige vrylieden uytgerust om hunne par-
 ticulieren handel aldaer te dryven.
- 30 Junius, Sondach vertreckt van hier 't jacht Mocha om
 seker Spaens navett, St. Nicolaes genaemt, bij 't jacht
 de Paerl, de vrylieden toebehoorende, inde Straat van
 Malacca verovert, op te soecken, en de 't selve met ver-
 varsinge ende water (daer het vermidts sijne trage comste
 van Jamby herwaarts, apparent ons benoodicht moest syn)
 te assisteren en voorts te recht te helpen.
- 2 Augustus, Vrydach arriveerde alhier uijt de Straet van Bouton
 't jacht van de vrije lieden, de Rendevous genaemt.
 Uijt 't journaal bij de gemelde vrye lieden op haer
 voyage gehouden, wierd onder anderen gesien, hoe deselve
 onder Celebes een Portugees jacht van 40 lasten, van
 Maccassar naer Ternaten met cleeden en de rys gaende,
 aen strant gejaecht hadden, daer de Portugesen om de
 goederen in der Nederlanders handen niet te laten comen,
 de brant ter stont in staken, den welcke de vrylieden,
 door stilte verhindert synde daer by te comen, niet tyde-
 lyck connen blussen, tot datter niets dat de pyne waert
 was gesalveerd wierd.
- 20 d°. Dingsdach wert syn Ed°. door seker vryman, comende
 met een jonck uyt Banda, behandicht een missive in dato
 2 Augosto van den opperoopman Jan Carstenz. onder
 't suyt eynde van Saleyer geschreven.
- 2 September, Maendach arriveert alhier over Atchyn, van
 Suratte 't Engels schip de Reformatie, groot omtrent 200

lasten geladen met vivres ende naer men vernemen conde
geen cleeden inhebbende

D' overhoofden vante gemelde schip brachten van Jamby
(daer 't gemelde schip en passant aengeweest hadde)
tyding hoe de mare aldaer sterck liep, dat by 't jacht
van de vrye lieden, genaemd de Peerl, ons schip Haerlem,
't welck neffens eenige jachten naer de Strate van Malacca
opt Portugesche ende anderer vyanden vaertuych uyt
cruyssen gesonden hadden, ingenomen, vermeestert ende
naer den Coninck van Aracan gevoert sonde syn; watter
van sy leert den tijd. ¹⁾

9 d°. Maendach arriveert alhier ter rhede 't jacht Poulo-ay
toebehoorende eenige vrylieden van Banda, brengt monde-
linge tydinge, dat 't gewas in Banda niet seer groot
soude wesen, ect.

17 d°. Dingsdach, arriveert alhier van Jamby 't jacht Woer-
den, waermede den coopman Cunst per missive van 17
Augusto passato advijseerde, enz.

Wijders advyseerde Cunst, hoe eenen Abrâham, toege-
naemt de Guyt, synde cap. van 't jacht de Braek, bij
sommige vrije lieden alhier geaequipeert, met syn volck
een Jambsche joncke, toebehoorende den gouverneur
Chinepatte, met vryen pas van de gemelde cust naar Java
gaende, omtrent Palimban dicht bij Bancka aengehaelt,
geplundert ende inden brande gesteken, mitsgaders 16
personen daervan vermoort ende dry seer deerlyck gequetst
hadden, diet met swemmen aen lant ontcomen waeren,
daerover in Jamby, soo by den jongen Coninck als den
gemelten Chinepatte, groote alteratie ontstaen was, beyde
hart aenhoudende om 't voorsegde moordadich feyt aan
d'Hollanders in Jamby gevroken te hebben. Watter op
volgen sal leert den tijd.

¹⁾ De tijd leerde, dat het schip Haerlem dato 13 December ter reede
van Batavia verscheen, en dat het verhaal van de overrompeling van
dat vaartuig door de opvarenden van de Paerl een louter verzinsel was.

Item arriveerde alhier 't veroverde jacht St. Nicolaes van Jamby, voor desen by de vrye lieden van 't jacht de Paerl aengebracht, meest geladen met suycker ende partye aluyn als andere cleynicheden.

- 6 November, Dingsdach, arriveerde van Celebaer 't jacht van de vrye lieden, genaemt Celebaer, met 13 lasten rijs.
- 20 d^o. Dinsdach, vertrock van hier naer Banda 't jacht van de vrye lieden, genaemt Celebar met 19 lasten ende 130 gantangs rijs voor rekening van de Comp^{ie}.
- 24 d^o. Saterdach arriveerde van Cambodia 't jacht van de vrye lieden Cambodia, inhebbende omtrent 8 lasten rijs, 50 picol was, neffens andere menuidentiën.

1625.

- 19 Martius, Woensdach vertreckt van hier naer Jamby ende voorts nae Siam 't jacht van de vrylieden Brotcha genaempt, voorzien met speciale commissie ende permissie, soo om haren handel op Siam te mogen drijven, alsmede om onder wegen onse vijanden allen affbreuk te doen.

Alsoo de reeder van 't gemelde jacht haer voornemen is om in Siam een groote joncque te koopen, deselve vol rijs ende andere provisie te laden, ende 't sijner tijd in compagnie van haer jacht naer Battavia te laeten comen, heeft den Ed. Heer Generael met deselve gecontracteerd (alsoo op den toevoer uyt des Mattaram lant weynich staet te maecken is, 't sy dan by quaet gewas of te quaet voornemen tegen Battavia) haer alle den rijs die van Siam tot Battavia sullen brengen, voor de Comp. aff te nemen, te weten den witten $4\frac{1}{2}$ gantang per reael, ende den naest witten tegen $5\frac{1}{2}$ per reael, hopende syne Ed. in deser voegen de Comp. allengkens van den provisie-handel met accommodatie ende voordeel t' ontlasten.

- 26 d^o. Woensdach vertrekken naer Siam de joncken van de vrylieden genaempt Haemstede ende Monnickendam oin rijs te halen, daermede den Ed. Heer Generael in gelycker

voegen geaccoerdeert was, gelyck hiervoren van 't jacht
Brotcha geseyt is.

- 25 Aprilis, Vrydach vertreckt van hier naer Celebaer 't jacht van de vrylieden genaemd Celebaer om rys te halen.
- 8 Mayus, Donderdach arriveert alhier ter rheede seecker Portugiesch navet, bij de vrylieden van 't jacht de Peerl in de Strate van Malacca onder Poulo Ladde verovert, groot ongeveer 150 lasten, medebrengende 33 packen cleeden ende eenig menuidentien. Gemelte prys was genaemt de Nieuwe Peerl, ende by d'overhoofden van 't jacht de Peerl dat seer leck ende gebreckelyck was, mede naer Tanasseri genomen, alwaer de Peerl op seekere droochte (soo men se voornemen soude te verdubbelen ende te repareren) geborsten ende verongeluckt was. T'overgekomen volck met de Nieuwe Peerl, synde 25 man sterck, rapporteert dat se.... hadden Atchyn moeten aendoen, alwaer de Coninck haer soo aen anckergeldt als verscheyden andere pretentien de somme van ontrent 1200 realen getorueert hadde. In 't scheyden van Atchyns warender 15 van haer volck aen landt gebleven die hem in dienst van den Coninck aldaer begeven hadden: van 102 mannen, die met de Peerl uytgevaren waren, resteerden maer 50 int leven. Gemelte Nieuwe Peerl had in 't vluchten uyt de Straet van Malacca voor de Portugiesche macht (14 seylen, daeronder 2 groote schepen, 4 jachten ende 8 fusten) onderwegen een Portugiesch scheepken aen de wal gejaecht, 't welck van de Portugiesen voort in brandt gesteeken wiert.
- 30 d². Vrydach arriveert alhier uyt Banda 't jacht van de vrylieden, Cambodia genaemt, synde den 27 April laest van daer vertrocken.
- 3 Augustus, Sondach vertreckt van hier naer Patane, Sangora ende Siam 't jacht van de vrylieden genaemt den Haringh, omme haeren particulieren handel op gemelte plaetsen, alsmede den toevoer van provisien tot Battavia in desen schaersen tyt dat den toevoer uyt des Mattarams landt

- t'eenemael ophout, te bevorderen en te helpen stijven.
- 9 d°. Saterdach vertreckt van hier naer Siam der vrylieden fluyte Gorcum tot bevordering van hun particuliere affairen, alsmede om den toevoer van provisien ende rijs tot Battavia te bevorderen, daeromme uytermaten benoodicht syn; insonderheyt nu den toevoer van Java ons t'eenemael (soo 't schynt) affgesneden, ende in des Mattarams landt opgehouden wert. Item met commissie omme den algemeynen vyant ende desselfs adherenten daer 't onderwegen in hun voyasie voorvallen ende te passe comen mocht, allen mogelycken afbreuk te doen.
- 17 d°. Sondach vertreckt van hier naer Siam onder onse passe, 't jacht Diana, daer overhooft op is den Italiaan Juan Marie Moriti omme syne particuliere affairen, alsmede den toevoer van rys ende andere provisien tot Battavia te helpen bevorderen, op hebbende 38 coppen te weeten: 7 Nederlanders welcke op syn versouck gelicentieert syn mede te gaan; 4 Fransen en 4 Portugiesen met d°. jacht van Maccassar gecomen; 3 Jappanders, 20 Lascars.
- 3 September, Woensdach vertreken van hier met commissie op den vyant onder de vlagge van den commandeur Anthony Caen de jachten de Nieuwe Peerle, de Revenge ende de Grift, omme soo in de vaerwaters van Mallacca, de bocht van Bengale, Cabo de Commoryn, ende de Cust van Indië, gelyck mede op de Custe van Guseratte, de bocht van Cambaye, de Custe van Arabie, int Roode Meer ende langs de Custe van Melinde tot Mosambique inclusys op den algemeenen vyant te cruyssen ende also Portugiesen, Spaignaerden, ende derselver adherenten allen mogelycken affbreuck te doen.
- 19 November, Woensdach vertreckt van hier naer Balam-bangang, gelegen op 't oosteynde van Java, t'vrylieden jacht Clein Arnemuyden omme aldaer, boven d'acht lasten rys voor reeckeninge van de Generale Comp. daerin gescheept, syn ladinge voorts in rys ende andere cedtbare waren te procureren, ende daermede voorts naer Banda

te loopen, ende van daer naer d'eylanden Kay ende Arou om sagu, tot provisie van Banda, te halen.

- 26 d°. Woensdach arriveert alhier van Sangora 't vrylieden jacht den Haringh inhebbende omtrent 70 lasten rys.
- 4 December, Donderdach arriveert alhier ter rhede van Siam 't schip Amsterdam inhebbende omtrent 500 coyans ryst, synde in compagnie van de joncken Haemstede ende Monnickendam, toebehoorende aan vrylieden, van daer gescheyden, beyde volladen met rys.
- 5 d°. Vrydach arriveert van Siam t' jacht Diana toebehoorende seeckeren Italiaen, genaemt Juan Maria Moreti, volladen met rys.

Item de jonck Haemstede inhebbende 95 coyangs rys.

- 9 d°. Dingsdach arriveert alhier van Siam 't vrye lieden jacht Brotcha, geladen met olij, speck, ende andere menuidentien.
- 18 d°. Donderdach, vertrekt naer Balembangan gelegen op 't oosteynde van Java, 't vrylieden jacht den Harinck om rys ende andere provisiën aldaer te procureren, ende daermede voorts naer Amboina ende Banda te loopen.

1626.

- 3 Februarius, Dingsdach vertrekt van hier naer Macasser 't jacht Diana onder 't beleyt van den Italiaen Juan Maria Moretti, met commissie omme ter rhede aldaer de Spagnaerden, Portugiesen ende haere adherenten onze vyanden, alle mogelijcken affbreuck te doen.
- 11 d°. Woensdach arriveert alhier van Siam der vrylieden fluyt Gorcum, geladen met 150 coyangs rys.
- 13 Martius, Vrydach arriveert alhier van Siam de jonck de Byekorff geladen met rys, toebehoorende de vrijborgers Nicolaes Casembroot en Gillis Venant.
- 10 Aprilis, Vrydach vertrekt van hier nae 't vaerwater van Borneo, 't jacht Paliacatte, synde by Lambrecht Vermeer, gewesene capⁿ. over 't garnisoen op Maleyo in de Molucquen, gegenwoordich coopman ende borger deser stede,

- geequipeert ende uytgeset, onder t' beleydt van Frans Arientsz de Vries, gewesene coopman in dienst van de Generale Comp^{ie}, omme daermede in gemelde vaerwater op des vyants vaertuych comende van de Molucquen, Amboina, Maccasser, Solor, Timor, ende Bima te cruyssen, ende haer advantagie te soeken.
- 27 d°. Woensdach arriveert alhier van Jappara t' Engelsch jagt de Swaluwe, daermede brieven ontfangen van d' overhoofden van 't fregat Cleen Arhemuyden, toebehoorende seeckere compagnie vryborgers alhier, daerby adviseerden, hoe die van Jappara (alwaer sy om rys te procureren, met gemelde fregat en passant aengelopen, ende in 't affseylen van daer, nae dat gene rys hadden connen becomen, aen de grondt geraeckt waren) onder schoon semblant ende schyn van assistentie, derselver goederen, welcke om 't fregat te lichten aen landt gebracht wierden, vyantlycker wyse ende met openbaer gewelt aengeslaghen, 't volk op gesochte actie in apprehentic genomen ende tot groote schande van de Nederlandsche natie smadelijck getracteerd ende schandelyck mishandeld hadde, houdende deselve als noch in stricte gevankenis.
- 22 Mayus, Vrydaeh arriveert alhier van Maccasser t' Engelsche schip de Reformacie, medebrengende omtrent 120 bhaer ghiroffel nagelen, ende partie sandelhout, aldaer ingekocht... Wijders verstont men uyt d' overgecomene Nederlanders met d°. schip, synde 14 sterck, hoe den Engelsen resident in Macassar Mr. Johan Shiort, 't jacht Diana, daermede sy met bestellinge ende speciale commissie van den Ed. Heer Generaal onder t' beleyde van Juan Maria Moretti, Italiaen, naer de rheede van Macassar op den algemeynen vyant uyt cruyssen vertrocken waren, aengehaelt, ende den gemelten capⁿ. Moretti in d' Engelsche logie aldaer gevankelyck gestelt, ende onderleyde hadde denselven aen de Portugiesen over te leveren; doch dat sulcx by sommige Nederlanders ende Deenen belet was geweest; verclarende verdars dat het gemelde jacht by Mr. Shiort aen de Spaig-

- naerden van Manilha vercocht, ende ten naesten by al clae
gemaect was om derwaerts te gaen, synde 't geschut
daervan gelicht, ende met de Reformatie herwaerts ge-
bracht. Nae 't seggen van de Nederlanders soude Mr.
Shiort met een jonck ofte twee naer Battavia volgen.
- 24 d°. Sondach arriveert alhier van Banda over Amboina 't
jacht van de vrylieden den Haringh, daermede verstaen
hoe de schepen ende jachten 't voorleden jaer soo naer
Banda als Amboina gesonden aldaer in salvo gecomen
ende respectieve plaetsen bij middel van deselve met vivres
ende provisie rykelyck geprovidcert waren.
- 11 Junius, Donderdach vertreckt van hier naer Siam om rys
't jacht den Haring, toebehoorende seeckere comp. vry-
borgers alhier.
- 23 Augustus, Sondach vertrekt van hier naer Tegal 't jacht
Cotchin, daermede overgaet als gesante nae de Cohoenan
ofte Mattaram van Java den opperoopman Sebolt Won-
deraar... Item eenige vryborgers deser stede, welcke op
haer erustich versouck gelicentieert syn in Tegal haeren
particulieren handel te mogen bevorderen.
- 31 d°. Maendach verschynt alhier van Maccasser over Jappara
den Italiaen Juan Maria Moretti, welcke in February passato
met syn jacht de Diana van Battavia nae Macassar ver-
trocken was, alwaer gearriveert synde, den Engelsen coop-
man Hendrick Shiort, den voorseyden Italiaen met behen-
dicheyt heeft gevangen genomen, geschiedende, gelyck d°.
Shiort sich tegen den Italiaen excuseerde, door expresse
last van den Engelsen president tot Battavia ¹⁾.

¹⁾ Over de merkwaardige lotgevallen van dien Moriti en zijne ver-
geefsche pogingen om te Batavia herstel te erlangen van de hem berok-
kende schade door de wederrechtelijke handelingen van Shiort bevat
het *Dagregister* onder dagteekening van 31 Augustus, 8 en 14 Septem-
ber, 20 October en 5 November 1626 nog zeer uitvoerige bijzonderheden.
Volgens het op 6 October aangetekende werd op dien dag bericht ont-
vangen, dat Shiort op de reis van Makasser naar Batavia was veron-
gelukt.

- 27 November, Vrydach arriveert alhier van Siam 't vrylieden jacht den Haring geladen met rys ende coques olie.

1627.

- 2 Mayus, Sondach arryveert alhier van Jortan en Balaboangh der vrylieden jacht den Haring inhebbende omtrent 80 lasten rys, party roothout, verckens, als andersints.
21 d°. Vrydach vertreck van hier naer Siam der vrye lieden fluyte Gorcum.
13 Junius, Sondach arriveert alhier van Banda 't vrylieden jacht Nera daer op als overhooft ende capⁿ. gestelt was Gillis Venant met commissie om hun particulieren handel op Siam te mogen bevorderen, en den algemeenen vyant onder wegen allen mogelijcken afbreuck te doen.
3 Julius, Saterdach vertreckt van hier naer Siam tot bevorde ringe van syne particulieren handel gelyck mede met commissie tot afbreuck van den algemeynen vyant 't vrylieden jacht Nera.
22 Augustus, Sondach vertrect van hier naer 't vaerwater by suyden Malacca omtrent Linga ende Bintam, ende voorts nae d' eylanden van Bahang ende Timaon op den algemeynen vyant uyt cruyssen 't vrylieden jacht Brotchia, gemant met 40 coppen, daeronder 25 in dienst van de Comp.

BIJLAGE III.

*Extract uit de Resolutien van den Gouverneur-Generaal en
Raden van Indie.*

Maendach adij 5^{en} Februari 1624.

Bij Heyndrick Bruijstens, Antony Coen, Dirck Jemming, Gillis Venant ende Jan de Brasser, vriborgers deser stede Batavia, ende hoofdreders van de jachten den Diamant, Batavia, den Robijn, de Peerl ende 't fregat de Brack, in de jaren 1622 ende 23 onder de vlagge ende commandement van den gemelten Heyndrick Bruijstens met bestellinge op den algemeinen vijant tot verscheyden tijden geaequipeert, ende tegenwoordich alhier gesamentlijck van diversche quartieren wel ingecomen, aen den Ed. Hr. Generael schriftelijck geremonstreert ende gebleeken sijnde, hoewel de prinsen bij gemelte jachten veroveret bij publycque venditiën alhier niet meer te samen suiver gerendeert hebben als Realen 60997½: Item hoe d'ongelden, soo op de generale aequipagie der voorsz. jachten als vercoopinge der veroverde goederen ende andersins gevallen tsamen de somma van Realen 26049 waren monterende; waer over eerbiedelijck aen Zijne Ed^t. versochten, aengesien d' expesen ende ongelden van de uijtrustinge der voorsz. jachten, naer advenant het procedido der prinsen seer hooch ende een excessive somme beliepen, eenige moderatie ende consideratie tegens haer int afvorderen van 's lants gerechticheyt mochte gebruijckt werden. Is derhalven bij den Ed^t. Hr. Generael

den Raet voorgedragen ende in deliberatie gelecht, hoe men, om gemelte reeders in toecomende 't animeren, ende haerluijden als andre tot continuatie van soodanige voorderlijcke ende gans noodige aequipagiën op den algemeijnen vijant niet te discouragieren, in de saecke handelen? Gelyck mede, hoe men sonder merckelijcke praejuditie van 's lants gerechticheijt daerinne met eenige moderatie soude mogen ende behooren te procederen? Waeroppe om verscheyden goede moverende consideratien, met eenparige advisen geresloveert ende goet gevonden is, soo omme de bovengemelte reders in hun swaare lasten, mitsgaders de scheepsofficieren als alle t' gemeyn bootsvolck voor hunnen langen gedienden tijt in hare aenparten te soulagieren, dat men van de generale prinsen eerst ende alvooren sal laten aftreken alle de voormalte ongelden, welcke tot uijtrustinge van gemelte jachten mitsgaders int beneficeren van de prinsen gesupporteert sijn, ende dat men van 't verschot in plaatse van d'ordinare tollen mitsgaders voor 's lants gerechticheijt gesamentlijck den derden penninck monterende Realen 11649½ heffen sal, ende dat men uijt voorsz. derden penninck aen de capitale reeders, d'officieren ende 't gemeijne volck van de gemelte jachten, ten aensien van hare sobre aenparten tot d'ingebrachte prinsen, mitsgaders om dese ende alle andre, welcke in toecomende tot soodanige aequipagiën souden mogen inclineeren, des te williger te maecken, ende tot soo noodige expeditie t'encouragieren, een vereeringe doen sal als volcht te weten:

Aen de bovengeschreven vijf reeders yder Realen 200 tsamen.....	R. 1000.
Aen drie capiteijnen yder R. 50 tsamen	„ 150.
Aen vier schippers yder R. 40 tsamen.....	„ 160.
Aen seven stuerluyden yder R. 25 tsamen	„ 175.
Aen 131 gemeijne officieren ende bootsvolck yder R. 6 tsamen.....	„ 786.
Aan dri jongens yder R. 3 tsamen.....	„ 9.

Woensdach adjij 10^{en} Aprilis 1624.

Niettegenstaende enz.

Item volgens den tax der goederen met het Portugeesche scheepken genaemt Nossa Singiora da Guia doort jacht Armuyden in de straat van Malacca ontrent Pedra Brunca overtuft bevonden sijnde deselve f 70 667 : 10 te monteren, waer van al voren af getrocken $\frac{1}{3}$ voor de gerechticheijt vint landt, mitsgaders $\frac{1}{10}$ part voor sijn princelycke Excellentie als admiraal van der zee ende alle oncosten int beneficeren der prinsen gedaen etc. t' scheepsvolck, die den prijs verovert hebben volgens den 47^{en} artyckel in de generale artyckelbrief den 16^{en} penning vint het overige competeren soude, sulckx dat haer nae dese calculatie soude behooren goet gedaen te werden f 2502 : 16 : 8, ende alsoo d'Hr mayores in voorsz. 47^{en} artyckel ordonneren yder persoon sijn veroverde portie op sijn reeckeninge goed te doen, is bij sijne Ed^t. den Raedt voorge dragen, alsoo d'officieren ende t' gemeyn bootsvolck hun portie in voors. veroverde goederen bij requeste versocht hebben, wat men in desen gevallen behoort te doen: de voorsz. ordre te volgen, dan of daer eenige bysondre consideratiën sijn, waeromme men anders in dese saecke behoort te handelen? Den raedt verstaet, dat men yder in plaatse van sijn competent aenpart op sijn reeckeninge goet te doen, twee maenden loope nde gagie in contant vereeren sal, sullende in alles monteren f 2057 : 10 : daer mede verstaen wert de Comp^e. buyten schade gehouden ende t' scheepsvolck, ten aensien men haer in Indië betaelt, behoorlijck voldaan sal werden, ende wert sulckx goet gevonden, opdat de gemoeideren vint gemeyne volck bij faulte van een geringe, prompte ende gevoelijcke vergeldinge in toecomende niet vertragen, maer des te williger, moediger ende ijveriger wesen mogen haren vyant aen te tasten, ende int veroveren van eenighe prinsen oorsaeck hebben mogen niet onbehoorlijcker ende incivylder te pluynderen als andersins wel doen souden, want indien men t' volck niet wat en geeft, daer mede haer mogen behelpen, ist apparent dat sij

den vijant met geenen ijver aensoeken sullen, ofte dat sij eenige prinsen verovert haer thienmael meer met den buyt sullen gedencken ende verijcken als sij ander mogelijck wel doen souden, alsoo sij weyniger achten dat men haer 6 maenden gagie voor haer aenpart in reeckeninge goet doet, dan oft men haer twee, ia een maent gagie in contant vereerde.

Is mede gearresteert, dat men den oppercoopman Frederick Cistgiens dient commandement ende operste gebiet over de jachten bevolen is geweest, voor sijn getrouwiche ende goede ordre int menageeren ende verseeckeren van den buijt tegen het scheuren ende trecken van matroosen bethoont ende gehouden met een veroverde goude keten van 20 Realen van 8^e swaerte vereeren sal, daer mede sijne voordere praetentie van aenpart in den buijt sal cesseeren, item dat den schipper vant jacht Armuijden wegen sijne bequaemheijt ende goeden dienst int beschermen van den buijt bewesen boven de 2 maenden gagie in contant noch met eenige stoffen naer discretie vereert sal werden.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER

AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 10^{den} JUNI 1901.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, VAN BONEVAL FAURE, NABER, DE PINTO, TIELE, ROGGE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, POLAK, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN en KARSTEN, secretaris.

Na lezing en goedkeuring der notulen doet de secretaris mededeeling der ingekomen stukken zijnde:

1°. Een missive van Z. E. den Min. van Binnenl. Zaken, inhoudende de bekraftiging door H. M. de Koningin van de benoeming van den heer H. T. Karsten tot secretaris der afdeeling.

2°. Een brief van den heer W. R. Hora Adema te Wageningen ter begeleiding van een manuscript getiteld „Auteursrecht” of vijfentwintig jaren studie 1876—1901”, met verzoek dit te doen uitgeven door de Akademie.

Op voorstel van den Voorzitter zal deze brief met de bijgevoegde stukken in handen worden gesteld van den Secretaris der Natuurkundige afdeeling, waar het thuis behoort.

Daarna geeft de Voorzitter het woord aan den heer Verdam

voor zijn bijdrage over het Middelnederlandsche Dichtstuk
van den Levene ons Heren.

Hij spreekt achtereenvolgens over de aesthetische waarde, de oorspronkelijkheid en den ouderdom van het werk en over de redactie van den hier en daar zeer bedorven tekst, die anderhalve eeuw jonger is dan het oorspronkelijk en voor welker beoordeeling men tot nog toe uit het oog heeft verloren de ons ten dienste staande fragmenten, die veel ouder zijn. Hij vat zijn beschouwing samen in vier stellingen, die aan het slot van zijn stuk zijn opgegeven.

De Voorzitter dankt den spreker voor zijn bijdrage en ontvangt de toezegging van dit stuk voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Kluyver vraagt daarop het woord betreffende het geen Prof. Verdam opmerkte over de beoordeeling van dit dichtwerk door de H.H. Jonckbloet en Te Winkel. Hij vraagt of hun uiteenloopende waardeering, de lof van den eerste geleerde en de blaam van den tweede, niet verklaard moet worden uit het verschil van de *aesthetische eischen* vroeger en thans aan een dichtwerk gesteld, wij eischen meer en anders dan een vorig geslacht, ook de meerdere of mindere eerbied voor een *gewijde stof* komt hierbij in aanmerking.

De heer van de Saude Bakhuizen meent dat het doel van zulk een dichter ook geweest is stichtelijke onderwijzing, wat tot verontschuldiging dient van sommige dorre passages en vraagt inlichting omrent het anachronisme volgens Prof. Verdam door den dichter gepleegd in het vermelden van Mamet.

In antwoord zegt de Spreker dat men zich ook tegenwoordig hoeden moet voor te nuchtere beoordeeling van oudere poëzie. Dat de maatstaf van Jonckbloet — die wellicht wat te ver gegaan is in zijn lof — principieel verschilt met die van Te Winkel blijkt niet uit hun beoordeeling in andere gevallen.

Het anachronisme bestaat daarin dat de dichter Mamet oudtijds laat vereeren door de Joden.

Bij de rondvraag biedt Prof. Boissevain aan voor de Bibliotheek het IIIe deel van zijn uitgaaf van Cassius Dio en Prof.

(357)

Blok een supplement van het Oorkondenboek van Holland en Zeeland bewerkt door den heer James de Fremery, oudconsul te San Francisco, na zijn dood in 1901 uitgegeven door den heer Morren van het Rijksarchief onder toezicht van Prof. Blok. Het werk wordt aangeboden door de familie, aan wie dank betuigd zal worden.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

HET MIDDELNEDERLANDSCHE DICHTWERK

VAN DEN LEVENE ONS HEREN.

BIJDRAGE VAN

den heer J. VERDAM.

Het dichtwerk, in de mnl. letterkunde onder bovenstaanden titel bekend, is, verwonderlijk genoeg, nog nooit een onderwerp van opzettelijke studie geweest. Bij de beschrijvers onzer letterkundige geschiedenis wordt het natuurlijk vermeld en beoordeeld, maar daar is het tot heden bij gebleven: de tekst zelf is nog nooit zorgvuldig beschouwd en ontleed; alleen eene enkele op zich zelf staande plaats is hier en daar in een tijdschrift behandeld. En toch was er wel het een en ander dat tot een nader onderzoek moest uitlokken. Zoo is b. v. de vraag aangaande de oorspronkelijkheid slechts ter sprake gebracht, doch nog niet afdoende beantwoord, en is de redactie van dezen tekst in sommige opzichten afwijkende van de meeste andere uit denzelfden tijd. Nu en dan stuiten wij op passages, waar men gewichtige bezwaren kan inbrengen tegen de wijze van uitdrukking, terwijl andere er ons toe brengen om dit werk te rekenen onder het beste dat onze vroegere letterkunde heeft opgeleverd. Ook in het rijm is eene eigenaardigheid op te merken, die men in andere mnl. werken slechts hoogst zelden aantreft. Weliswaar bestaat er van het werk slechts één volledig hs., in de boekerie der Utrechtsche Universiteit, en kan men het dus niet vergelijken met een anderen tekst, maar wij hebben toch een niet gering aantal fragmenten tot onze beschikking,

en daarmede zou men althans eene proef hebben kunnen nemen. Doch tot heden is dit niet geschied, en ik zou niet de verzekering kunnen geven dat ik zelf er toe zou zijn gekomen het tot heden verzuimde onderzoek in te stellen, indien ik niet door een gelukkig toeval in het bezit was gekomen van een afschrift van een nog onbekend fragment, waardoor ik vanzelf tot vergelijking werd gebracht. Zoo kwam ik er toe, ook de andere ons bekende fragmenten naast den tekst te leggen, en de opmerkingen, welke ik bij die vergelijking maakte, meende ik niet te moeten houden voor mij alleen, omdat daardoor duidelijk aan den dag komt, hoe noodig de studie van den tekst is, hoe veel moeilijkheden en ingewikkelde vraagstukken zich daarbij voordoen, en hoe gewenscht eene nieuwe uitgave is, waarbij van al de ons ten dienste staande hulpmiddelen der critiek het juiste gebruik wordt gemaakt. Het in zijn tijd nuttige werk van Vermeulen, den toenmaligen Utrechtschen archivaris, is verouderd, doch niet omdat dat werk niet voor dien tijd zeer goed was: door de vergelijking met het hs. heb ik gelegenheid gehad mij daarvan te overtuigen, en zijne uitgave, welke mede de rij der nieuw uitgekomen mnl. teksten opende, kan de vergelijking met de meeste teksten der beroemde „Vereeniging” zeer goed doorstaan.

Die studie van den tekst is vooreerst hoog noodig voor de bepaling der letterkundige waarde van het dichtwerk. Daarover wordt niet door alle beoordeelaars eenstemmig gedacht; volgens Te Winkel „schijnt (de dichter) aanvankelijk weinig dichterlijke geestdrift of kunstvaardigheid bezeten te hebben. In het eerste gedeelte toch zijn de verzen zeer onbeholpen. Het valt den dichter blijkbaar moeilijk, zijne gedachten nauwkeurig en bondig uit te drukken, en rijmwoorden te vinden kost hem inspanning, blijkens het ruim gebruik van assonans en het herhaaldelijk terugkomen van hetzelfde rijm. Gaandeweg echter wordt het beter... (Doch) als de schrijver aan Jezus' hellevaart gekomen is, overtreft hij zichzelf”. De beschrijving van den korte inhoud der evangeliën noemt hij droog en houterig, en van de zegeving van het kruis door Jezus en de klacht van Maria

zegt hij dat zij dichterlijker noch eigenaardig zijn, al getuigen zij ook van wat meer vaardigheid in het rijmen. Men ziet, dat Te Winkel van het dichtwerk niet heel veel goeds weet te zeggen; en over de opvatting van het geheel, de conceptie, het plan van den dichter, laat hij zich in het geheel niet uit. En dit kan toch zeker niet gezegd worden te liggen buiten den gezichtskring of het arbeidsveld van den beschrijver eener letterkunde, ook al stelt hij zich bij voorkeur tot taak onpartijdig verslaggever en niet beoordeelaar te zijn.

Geheel anders luidt het oordeel van Jonckbloet. Deze laat zich over het dichtwerk aldus uit: „*Van den levene ons Heren* bevat het verhaal van het leven, den dood en de opstanding des Verlossers. De dichter heeft intusschen aan zulk eene op zichzelf onaesthetische levensbeschrijving groote mate van dichterlijke eenheid weten te geven. De kern van het verhaal is de verlossing van het menschdom. Dit is het eigenlijke hoofdfeit, dat levendig wordt voorgesteld in eene zeer dichterlijke schildering van de bevrijding van hen, die tot op dat oogenblik aan de verschrikkingen der hel waren prijsgegeven. Dat maakt het hoofdtafereel van het gedicht uit, hetwelk met de weelderigste kleuren in echt epischen gloed is gemaald. Reeds de aanvang bereidt daarop voor. Dewijl alle menschen tengevolge van Adam's zondenvall ter helle verwezen waren, besloot God daaraan een einde te maken door zelf mensch te worden en zich op te offeren. Hij zendt den engel Gabriël tot de Maagd Maria om haar aan te kondigen, dat Hij wilde „van hare geboren sijn." Dan volgt het verhaal van de ontvankenis en de geboorte met onnavolgbare naïviteit. De eigenlijke levensbeschrijving is beknopt; eerst met de Paaschweek begint het verhaal uitvoeriger te worden. De dood des Zaligmakers behoort tot de vele goed gelukte partijen van het gedicht, maar de nederdaling ter helle is verreweg het beste tafereel van allen, en kan in menig opzicht wel de vergelijking met Dante's beroemde helleschildering doorstaan."

Dit laatste is dus een punt waarin de beide beoordeelaars overeenstemmen, doch overigens zien wij niets dan verschil.

Er is nog een derde criticus, naar wien wij in dezen gaarne luisteren, nl. de uitnemende kenner van onze stichtelijke letterkunde der middeleeuwen, die ons het eerst de waarde en de eigenaardige schoonheden er van heeft doen kennen: ik bedoel natuurlijk Moll. Deze heeft in zijn voortreffelijk werk over „Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen” bij zijne beschrijving en beoordeeling der verschillende middel-euwsche levens van Jezus het dichtwerk, waarover ik handel, niet vergeten. Hij vat zijn oordeel er over aldus samen (dl. 2, bl. 20): „De dichter had eene zeer levendige phantasie, en geoefendheid genoeg om de gedachten en beelden, welke hem voor den geest stonden, met vaardigheid in verzen uit te drukken. Hij ontleende de hoofdstoffen van zijn werk vooral aan de vier Evangelien ¹⁾, beginnende met de boodschap van den engel Gabriël, en eindigende met de hemelvaart, aan wier beschrijving hij eene schildering van het jongste gericht en de vreugde der uitverkorenen toevoegde. . . In zijn werk is somtijds eene groote mate van frischheid en aanschouwelijkheid en niet zelden een levendig gevoel, zeker pathos, onder welks invloed ook de vorm van zijn gedicht de gedaante van een liedeken aanneemt.” Men hoort in deze beoordeeling met andere woorden dezelfde ingenomenheid als waarmede Jonckbloet zich over het dichtwerk heeft geuit, en gaarne en onvoorwaardelijk schaar ik mij in dezen aan de zijde dezer beide kenners onzer letterkundige kunst en kies ik partij tegen mijn ambtgenoot Te Winkel ²⁾.

Ik zal mijn oordeel door de bespreking van de eigenaardige schoonheden van het dichtwerk nader toelichten. Ik voor mij hoor in het geheele gedicht een werkelijk dichter aan het woord, d. i. een man die de dingen op eene geheel individuele wijze ziet, en de kunst verstaat om ons de dingen voor te

¹⁾ Het is wel een wat onbillijk oordeel, dat Moll velt, wanneer hij (Joh. Brugm. 2, 21) zegt: „Hij had te weinig ernst om zich door de mededeelingen der heilige boeken in het minst te laten binden. Hij vermengde haar met kleine bijzonderheden, die aan de traditie toebehoorden.”

²⁾ Ook de heer V. d. Perre heeft in Belfort 1, bl. 69 vlgg. een zeer waardeerend artikel geschreven over het gedicht.

tooveren juist zooals hij zelf ze heeft gezien. Natuurlijk kan ook aan iemand, die met dit talent begaafd is, oefening ontbreken; het is mogelijk dat hij eenigen tijd behoeft om op gang te komen; maar dat dit iemand eerst tegen het einde van zijn verhaal zou gelukken (Te Winkel), schijnt mij toch wel wat laat, en dat er tusschen het begin van een gedicht en het einde zulk een groot verschil zou zijn, dat men zeggen moet, dat het hem in het begin aan geestdrift en kunstvaardigheid ontbreekt, dat hij eerst onbeholpen is en moeite heeft om zijne gedachten nauwkeurig en bondig uit te drukken en later zich zelven overtreft, d. i. uitnemend werk levert, komt mij van te voren onwaarschijnlijk voor. Reeds het verhaal van al wat op Jezus' kindsheid betrekking heeft, is vol met dichterlijke trekjes. De geboorte van Jezus, de aanbidding der herders en der drie koningen, de vlucht naar Egypte, de Bethlehemse kindermoord en in verband daarmede de dood van Herodes, de jongensjaren van Jezus, het is alles aanschouwelijk en met groote naïveteit beschreven. En ik kan mij zeer goed begrijpen dat een deel van het dichtwerk onder den titel „Van ons Heren Kintschede” door iemand er uit is gelicht en ons zoo als afzonderlijk gedicht is bewaard. Of is niet deze schildering der moederweerde voortreffelijk:

Sie custe dicke haers kindes voet,
Daer sijt in die wieghe leidde ofte nam:
Soe lanc soe meer tkint haer bequam.
Als tkint weende, haer was onsachte;
Sie sweghet ¹⁾ minlike, soete ende sachte,
Als tkint hadde hongher ofte dorst,
Sie gaf hem haer ghebenedide borst;
Sine cleder waren altoes wit,
Nieuwe gedweghen ²⁾, groet recht was dit.
Sijn bat ne was no heet no cout,
Met rechte was tkint sire moeder hout ³⁾.
Maria herde wel dies wachte

¹⁾ d. i. sweghedet, *van sweghen, sweighen, tot zwijgen brengen, sussen.*

²⁾ Pas gewasschen.

³⁾ Genegen.

Dat sine wieghe was scone ende sachte;
 At sie, dranc sie, al dat sie dede,
 Haer oghen volgden den kinde mede.

En dan, aan hetzelfde gedeelte ontleend, deze beschrijving van Jezus als knaap:

Als tkint groot was, dat mochte gaen,
 Het en was niet wonder, het wies seer saen,
 Het ginc spelen, het dede kinschede,
Maria was hem emmer mede:
 Daert metten kindren spelen ginc,
 Ne gheen soe scone was inden rinc.
 Als sine kinschede was vergaen,
 Dat hem sijn moeder hiet, was ghedaen.
 Hi hadde tien jaer, hine scaemdem niet,
 Hi dede dat hem sijn moeder hiet:
 Hi ginc om borne ¹⁾ ende nam den pot
 Deten te makene: dit dede God.
 Hi haeldt hout, hi maecte vier,
 Hi diende sire moeder sonder daengier ²⁾.

En dat fijne trekje uit den Bethlehemschen kindermoord:

Alse sijn sweert trac Herodes, die fel,
 Tkint loech ende waende dat waer spel,
 Daer tkint sach blicken tscarpe swert,
 Tkint loech ten mordenare wert.

Uit het leven van Jezus als man kan de dichter, gelijk boven gezegd is, slechts enkele grepen doen, doch deze bepaalt hij met oordeel. Nadat hij den doop en de verzoeking in de woestijn zeer plastisch heeft beschreven, schildert hij in korte trekken Jezus' prediking, en hij licht haar op eene eigenaardige wijze toe door de twee partijen onder de Joden te laten optreden; de eene, die zich door hem lieten bekeeren, en de andere, die in hem zagen den verwoester van den voorvaderlijken godsdienst. Aan dit laatste sluit zich dan geleidelijk de schildering der passie aan. Daarin worden met voorliefde door hem uitgewerkt de werkelijk dramatische oogenblikken — en ook hierin meen ik een kenmerk van den echten dichter te

¹⁾ Water.

²⁾ Tegenspraak.

mogen zien — nl. de boetvaardige Maria Magdalena, de verloochening van Petrus, het verraad en berouw van Judas, het verhoor voor Pilatus, de berouwvolle moordenaar, Maria en Johannes bij het kruis, Maria's klacht. Het zou mij niet moeilijk vallen, ook hieruit verschillende plaatsen aan te halen, waaruit U zou blijken dat de door Te Winkel op sommige dezer passages toegepaste beoordeeling, die daarin niets dichterlijks of eigenaardigs ziet, voor tegenspraak vatbaar is; doch ik zal mij beperken, en dat in dit geval des te eer, omdat uit een straks nog te behandelen gedeelte van het tooneel ten huize van Simon den melaatsche de opvatting althans van den dichter voldoende blijkt. En dit is voor de beoordeeling der dichterlijke waarde van een letterkundig voortbrengsel de hoofdzaak, en deze wordt niet verkleind door het feit, dat een zeker aantal verzen wat de wijze van uitdrukking betreft niet aan de verwachting beantwoorden; ook niet daardoor, dat het rijm niet door den dichter beheerscht wordt gelijk b. v. door Bilderdijk, en dat de verscheidenheid van rijmklanken beperkt en het aantal rijmen bij benadering of assonance rijkelijk groot is. Wat daaruit blijkt, en wat ik natuurlijk gereedelijk toegeef, is dit, dat wij hier niet het werk hebben van een dichter van den eersten rang. En Jonckbloet zelf heeft dit ook gevoeld en uitgedrukt in een veelzeggend *wel* in den boven aangehaalden zin, waarin hij de hellevaart van Christus vergeleek met Dante's schildering der hel. Ik wilde alleen waarschuwen tegen het vellen van een onbillijk oordeel, door er op te wijzen dat de compositie van het werk, de opvatting der stof, de keus van de dramatische momenten uit de geschiedenis van Jezus, de uitwerking der verschillende tafereelen, de kleuren die hij daarvoor gebruikt en het licht dat hij op zijne personen laat vallen, ons den echten dichter doen kennen. Ik wil toegeven, dat de beschrijving van Christus' opstanding en hemelvaart en van het jongste gericht, welke de dichter nog op de schildering van de nederaarding ter helle doet volgen, aan de eenheid van het dichtwerk schade doen, en dat ook hieruit blijkt dat wij het werk voor ons hebben van een dichter van den tweeden rang, doch dit

is toch altijd nog een hooge lofspraak, vooral indien daar-aan niet de beperking moet worden toegevoegd, dat het werk eene vertaling is van een Latijnsch origineel. Vermeulen, Jonckbloet en Te Winkel, de laatste met een voorbehoud, houden het werk voor eene vertaling. Waarschijnlijk gronden zij hunne meening op vs. 39 vlgg.:

Al lesen papen in latine
Sine gheborte ende de passie sine,
Nochtan leec volc ne can niet wale
Verstaen wel die latijnsche tale,
Bedie willicse in diesche (*dietsche*) leeren
Den volke.

Doch ik voor mij kan daaruit volstrekt niet anders zien, dan dit, dat de dichter de keuze zijner stof motiveert: hij zal in zijne moedertaal een onderwerp behandelen voor het volk, waarvoor de latijnsche bijbel, en dus ook de verhalen van Jezus' leven en sterven, een gesloten boek is. Dat hij zijn eigen werk aan het Latijn zou ontleenen blijkt uit niets. Zoo oordeelt ook Moll, die op bl. 19 van zijn bovengenoemd werk zich aldus daarover uitlaat: „Of de dichter werkelijk, gelijk de geleerde uitgeber (Vermeulen, *Inl. bl. XVII*) meent, een Latijnsch Leven van Jezus voor zich had, dat hij in verzen vertaalde, schijnt ons betwijfeld te kunnen worden. De bewijzen althans, welke men er voor bijbragt, zijn onvoldoende, en in het gansche gedicht komt niets voor, waarom men het, zoolang het tegen-deel niet van elders verzekerd kan worden, niet voor een oorspronkelijk werk zou mogen houden.” Ook naar mijn inzien is er geen enkele reden om aan te nemen dat de dichter voor zijne inspiratie meer noodig had dan de hem bekende evangelieverhalen. Mij komt het voor dat het krachtigste bewijs tegen de onderstelling dat wij hier met eene vertaling te doen hebben is: de opvatting van het onderwerp zelf en de wijze van voorstelling en uitdrukking, welke geheel individueel zijn en den stempel der oorspronkelijkheid dragen ¹⁾. Ik kan mij niet voorstellen,

¹⁾ Hetzelfde wat Te Winkel er toe brengt om in den *Limborch*, in weerwil dat de dichter zich meer dan eens op eene Fransche bron be-roept, een oorspronkelijk werk te zien, geldt van dit werk.

dat deze tekst in de middeleeuwen te vinden zou zijn geweest in eene Latijnsche bewerking, en indien er al mocht bestaan hebben een boek dat hij volgde, dan zou er toch nooit sprake kunnen zijn van iets anders dan van eene bewerking, waarop de dichter zoo zeer den stempel heeft gedrukt van zijne eigene persoonlijkheid, dat eene dergelijke vertaling — men denke aan den Reinaert — bij een oorspronkelijk werk in het minst niet achterstaat. Het eerst zou ik voor mij nog kunnen denken aan eene vertaling bij dat gedeelte, hetwelk als het beste van het werk genoemd is, nl. de hellevaart, omdat de schildering der hel, gelijk men weet, bij dichters en schilders der middeleeuwen herhaaldelijk de verbeelding gaande maakte, en hier niet, als bij het overige gedeelte, bijbelverhalen hem de stof konden leveren voor zijn verhaal. Doch noodig schijnt het mij niet het aan te nemen; ook hier konden herinneringen alleen vruchtbarmakend werken op des dichters geest en verbeelding, op dezelfde wijze als zij dit deden bij het beschrijven van Jezus' kindsheid, lijden en sterven.

Ook de nu en dan voorkomende vermelding van „den boec”, waarop de dichter zich voor enkele uitspraken beroeft, behoeft ons niet tot andere gedachten te brengen, want daarmede kan zeer goed „de bijbel” bedoeld zijn. Zoo b.v. vs. 2625 vlg.

Pylatus saen antwerde geeft,
Alse die boec gescreven heeft:
„Heren, wetti wat gi jaget enz.”

en 4826:

„Gaet, caytive, sondeghe zielen
In dat pec wallen ende wielen,
Sijt daer ewelike”, seit onse here.
Hi sal die worpen in desen sere,
Die jeghen hem hebben mesdaen,
Die te rade niet en sijn gegaen,
Die hier doen sinen onwille;
Si selen berren in die hille,
Dat seit die boec al oppenbaer.

Van de derde plaats (vs. 4737) is dit niet waarschijnlijk:

*Die boec ghebiet dat wi sijn blide,
Dien daghe selen wi met recht doen ere,
Daer in dus verrees onse here.*

Doch men kan ook niet beweren, dat „die boec” hier hetzelfde moet beteekenen als „mijn origineel.” Het zou wel zeer zonderling zijn, wanneer een schrijver zich bij eene dergelijke opwekking, als hier tot eene waardige paaschstemming, op een oorspronkelijk werk ging beroepen. Ook weten wij uit andere mnl. werken, dat men dergelijke uitingen van een dichter niet altijd letterlijk moet opvatten. Zij komen ook voor in werken waarvan het zeker is dat zij oorspronkelijk zijn, en kwamen voort deels uit het in de middeleeuwen alleszins begrijpelijke gevoel van afhankelijkheid van den eenen of anderen zegsman, deels uit de bij ons volk zeer oude zucht om aan letterkundige waar een voornaam, én daardoor aanlokkelijk, aanzien te geven, door er een uitheemsch cachet op te drukken.

Men kan dus hieruit de onoorspronkelijkheid niet bewijzen, doch wel de oorspronkelijkheid uit enkele verzen van het gedicht, waaraan men tot heden niet genoeg aandacht heeft geschenken, nl. vs. 114—116:

*Hoort wat desen boec segghen wille,
Die dit pensde tierst ende screef dit werc,
(God gheve hem raste) hi was cleric,*

waarmede de voorafspraak of proloog wordt besloten.

De verhouding van deze tot den tekst zelf is niet in alle opzichten helder, en het aandeel dat daarvan aan een afschrijver — van wien ook de epiloog afkomstig is — moet worden toegekend, staat niet volkommen vast; daarom kan men niet een geheel zeker gevolg uit deze woorden trekken, maar dit kunnen wij gerust aannemen, dat „desen boec” en „dit werc” hetzelfde moeten beteekenen, en dat „pensen” betekent *uitdenken*, en niet gezegd kan worden van eene copie of vertaling. Vgl. b. v. Maerlant’s *Nat. Bl.*, *Prol.* 10 vlgg.:

*Niemen en hebbe dies waen
Dat ic die materie vensedē,
Els dan ic die ryme *pensedē*,*

d. i. alleen de rijmen zijn van mij, zijn mijn werk; de stof ontleende ik. Hetzelfde vindt men in den „naprologe”, gelijk men in de middeleeuwen zeide, van dit *Leven ons Heren*, vs. 4926:

die cleric die dese rime¹⁾ maecte,
Dier om pensde ende waecte
Ende de ghene die screef dit were
(Was hi pape, was hi cleric)....
Sonder inde moeten hare sielen,
Metten inghel Sinte Michiele
Rusten inden hoghen trone.

En op den proloog volgen onmiddellijk deze woorden, waarin ik de bevestiging zie mijner meening (vs. 117 vlgg.):

Omme dat wi alle sijn in sonden,
Hebbic ghesocht ende hebbe vonden
Die gheborte van enen man,
Die alle sonden vergheven can.

Het beeld van den Verlosser, hem bekend uit de Heilige Schrift, was het eenige dat hij voor zijne dichterlijke bezieling behoefde, en het is even nutteloos, voor dit werk te zoeken naar een origineel, waarvan het trouwens zeer verwonderlijk zou zijn dat het tot heden niet is aan te wijzen, als b.v. het zoeken naar het oorspronkelijk van den Héleant, die in individualiteit van opvatting met dit „Leven ons Heren” is te vergelijken.

¹⁾ Men meene niet, dat *rime* hier dezelfde beteekenis heeft als op de zoo even genoemde plaats. *Rime* betekent ook herhaaldelijk *het gedicht zelf, het rijmwerk of dichtwerk*. Vgl. b.v. het slot van de „Seven Vroeden”, vs. 4509:

God moetse in dogeden vort hoeden,
Alle diere hebben gewesen
Daer dese *rime* es gelesen,

den Proloog van ons „Leven ons Heren”, vs. 5:

Meneghe *rime* es ghemaect
Die ter zielen luttel smaect,

en *Boëth.* 54 a: „bijden tragediën ende comediën, dats bijden dichten, baladen, romansen, rijmen ende liedekens, die men dagelics of leist of scrijft.”

Doch er is nog eene andere oorspronkelijkheid, welke eveneens kan worden betwijfeld, nl. die der redactie van den tekst.

Dat een onderzoek dienaangaande noodig is, springt in het oog: immers het zou zeer goed kunnen zijn dat de onbehopenheid in den vorm; waaraan Te Winkel aanstoot neemt, of geheel of althans voor een deel op rekening te stellen is niet van den dichter, maar van hen, die den oorspronkelijken vorm van het gedicht minder of meer onkenbaar hebben gemaakt door willekeurig aangebrachte wijzigingen en toevoegselen. Het gaat niet aan, alles te laden op den breeden rug der afschrijvers of librarii, en tegen het vervallen in dit uitsterste is herhaaldelijk en op goeden grond bezwaar ingebracht, maar evenmin kan men het aandeel ontkennen dat zij hebben aan de vermenigvuldiging der hss., waarin ons de klassieke en de middel-eeuwsche letterkunde zijn bewaard. Enwanneer men eenig inzicht heeft gekregen in de middeleeuwsche wijze van werken, dan zal men onder een afschrift niet verstaan eene copie in onzen zin, woordelijk ja letterlijk gevuld naar een voorbeeld, maar eene reproductie, vervaardigd overeenkomstig de eischen van den tijd waarvoor zij moest dienen, en waarvoor het afschrift dus vóór alle dingen verstaanbaar moest wezen. Zoo zijn, om een voorbeeld te geven, in het hs. van den Seghelyn van Jherusalem, dat gediend heeft om dezen roman ter perse te leggen, op niet minder dan 140 plaatsen, door mij in de Inleiding bijeengebracht, verouderde woorden door jongere, meer bekende, vervangen, en indien men niet kon volstaan met de verandering der woorden zelve, dan werden geheele regels, waarin zij voorkwamen, geheel of gedeeltelijk gewijzigd. Herhaalde malen vindt men dan ook waarschuwingen der schrijvers tegen het verknoeien van hun werk ¹⁾, doch, en dit is opmerkenswaard, tegen het verbeteren van hun werk door deskundigen hadden zij geen bezwaar. Zij stelden dus niet in den regel den eisch, en verwachtten ook niet, dat men hun werk onveranderd zou laten. Een duidelijk bewijs hiervan

¹⁾ Vgl. Moll, Joh. Brugm. dl. 2, bl. 48 en de noot op bl. 49.

vindt men aan het einde van Maerlant's *Rijmbijbel*, waar men
vs. 34834 vlgg. aldus leest:

Voort so willic hem vermanen,
Die clerke sijn, ende ystoriën kinnen,
Of si iet vinden hier binnen
Te verbeterne, of sijd connen
Dat sijd doen. Hens onder der zonnen
Menschelec werc, dat wet al bloot,
Hen heeft wel verbeterens noot.
Scrivers ooc, diet sullen scriven,
God gheve dat sijd goed laten bliven,
Want meneghen ne roect hoe hi verdult
Tfolk, up dat hi die plaatse vult.
Hem biddic dat sij s nemen goom,
Want dit nes niet Madocs droom,
No Reynaerds no Arturs boerden;
Ward dat si den boec vervoerden ¹⁾)
Met valsch te scrivene, si daden sonde.
Hier es over ghepijt lange stonde,
Ende mi ware leet, wet te voren,
Soude die pine sijn verloren
Met haerre valsheid, die si scriven.

Men ziet hieruit duidelijk, dat men bij het maken van het afschrift meer het oog had op het publiek, dan op den eisch, dien de schrijver toen met evenveel recht-kon stellen als thans, nl. eerbied voor zijn eigen werk. Doch ook ziet men dat men dien eisch verscherpte naar gelang de inhoud van het werk meer belangrijk, d. i. ernstig of godsdienstig of stichtelijk, mocht heeten. Voor den Reinaert, zegt Maerlant, of voor de wereldsche romanliteratuur komt het er niet zoozeer op aan, hoe zij worden overgeleverd, maar voor bijbelsche geschiedenis wordt het een heel ander geval. Eene bevestiging dat deze beschouwing juist is, vindt men in een ander werk van denzelfden dichter, waar hij een onderwerp van het hoogste gewicht, de verhevenste stof die denkbaar is, behandelt, en dáár den eisch stelt, er geen letter aan te veranderen. De aanhef van Maerlant's gedicht over de drieënheid of „van der drie-voudecheide” luidt aldus:

¹⁾ Verminkten.

Ic mane mannen metten wiven,
 Die dit sullen lesen ¹⁾) of scriven,
 Uptem hoghesten ban,
 Dat si dit dicht laten bliven
 Rene, dat siere niet in en driven
 Woort, lettre, af no an.

En wanneer men nu de varianten uit de ons van dit gedicht bewaarde hss. vergelijkt met die der beide andere Martijns, dan ziet men geen merkbaar onderscheid in den omvang: de afschrijvers hebben allen Maerlant's bedreiging in behoorlijken vorm (doch met de ook daar onvermijdelijke onderlinge afwijkingen) aan het gedicht doen voorafgaan, doch daarna hebben zij, bij wie evenals bij alle andere schepselen de natuur sterker was dan de leer, juist hetzelfde gedaan als de visschen na de preek van St. Antonius van Padua, zij zijn namelijk hun gewonen gang gegaan.

Na deze algemeene opmerkingen keeren wij terug tot onzen tekst, en stellen de vraag, hoe het in dezen gesteld is met het „Leven ons Heren”. Wij hebben daarvan slechts één volledig afschrift op papier van vrij jonge dagtekening, geschreven, blijkens eene aantekening achter den tekst, in 1439 te Oetingen in Zuid-Brabant.

Doch de fragmenten, die ons ter beschikking staan, zijn veel ouder: het oudste klimt op tot 1290, nl. het Oude-naardsche, in welk jaar het hs., waartoe het fragment behoort, blijkens eene ons bewaard gebleven aantekening, geschreven is in het klooster te Eename, waarschijnlijk door den ook van elders bekenden Martijn van Thorout ²⁾. Het hs. zelf moet dus uit de 13de eeuw dagtekenen, en wel, zooals ik waarschijnlijk zal maken, tusschen de jaren 1260 en 1270 geschreven zijn. In den Proloog, dien het onnoodig is in zijn geheel op een afschrijver over te brengen, vinden wij verschillende werken vermeld, die aan den dichter van het „Leven ons Heren” bekend zijn geweest, en waarmede geene

¹⁾) Voorlezen.

²⁾) Zie *Belg. Mus.* 3, 198—218; Priebsch, *Deutsche Hss. in Engl. Bibl.* bl. 181 en 330; Te Winkel, *mnl. lett.* bl. 273.

andere dan mnl. werken kunnen zijn bedoeld. Vooreerst wijst daarop het woord *rime* in vs. 5, doch ook de geheele samenhang: immers hij wil voor het publiek, dat geen Latijn verstaat, een boek schrijven in het Dietsch, dat als tegengif moet dienen tegen de verderfelijke strekking van andere boeken, die dus natuurlijk ook in het Dietsch geschreven moeten geweest zijn. Achtereenvolgens worden daar genoemd Roelant en Olivier, Alexander, Ogier, Walewein, Pyramus, en een niet thuis te brengen Digenen (?), „die sijn lijf tormente omme een scone wijf”. Aangezien wij een „terminus a quo” noodig hebben, moeten wij onder deze namen zoeken naar een, waaraan wij een vaststaanden datum kunnen verbinden, en naar het werk dat onder alle het jongste kan worden geacht. En dan is dit niet Roelant of Olivier, die ons herinneren aan het Roelantslied, hetwelk tot de eerste jaren der 13de eeuw opklamt ¹⁾, of Ogier, waarvan slechts een fragment is bewaard ²⁾, of het verhaal van Pyramus en Thisbe, dat ongedagteekend is, maar Walewein en Alexander. Het eerste werk is ouder dan het tweede, hetgeen blijkt uit het feit dat de Walewein er in wordt vermeld ³⁾. En daar met „Alexander” wel niets anders kan bedoeld zijn dan de roman van Maerlant, en deze tusschen de jaren 1257 en 1260 moet geschreven zijn, hebben wij in het laatste jaartal den „terminum a quo”, dien wij zochten. En ook een „terminus ad quem” is, naar het mij voorkomt, in den tekst te vinden. De dichter zegt, dat hij zijn „Leven ons Heren” gedicht heeft ten einde in eene bestaande behoeft te voorzien: wereldsche stoffen waren de enige lektuur voor het publiek, dat geen Latijn verstand, doch het leven van den Heiland was daarvoor een gesloten boek. In het jaar, waarin hij dichtte, kon dus Maerlant’s Rijmbijbel nog niet gedicht of althans nog niet bekend geworden zijn: immers het is niet aan te nemen, dat voor den dichter, die

¹⁾ Te Winkel, *Mnl. Lett.* bl. 124.

²⁾ *T. en Letterb.* 6, 241 vlgg. uitg. door J. C. Matthes. Dat fragment schijnt uit de 14de eeuw, maar het is te klein om er eene vaststaande redeneering op te bouwen.

³⁾ *Alex.* I, 51.

Maerlant's *Alexander* kende, die van de Vlaamsche letterkunde het een en ander had gelezen, en in de gewijde geschiedenis meer belang stelde dan in romanliteratuur, de geruchtmakende verschijning van Maerlant's *Rijmbijbel* een geheim had kunnen blijven. Daar nu het laatste werk van 1271 dagteekent, moet onze tekst geschreven zijn tusschen 1260 en 1270, en is het Oetingsche of Utrechtsche afschrift dus ruim anderhalve eeuw jonger dan het oorspronkelijk ¹⁾). En wat er in dien tijd met een tekst kan gebeuren, zal men zich kunnen voorstellen, en zal men wat onzen tekst betreft zeer duidelijk kunnen zien wanneer men het hs. vergelijkt met de fragmenten, die soms geheele passages anders hebben geredigeerd. En nu zal ik niet beweren dat in dezen altijd de minst oorspronkelijke lezing staat in het jongste afschrift, maar dit is althans zeker, dat op sommige plaatsen onze tekst door de hand der afschrijvers willekeurig is veranderd.

De moeilijkheid is nu maar, met juistheid het aandeel te bepalen, dat die hand van den afschrijver in de vervormingen heeft gehad, en die van den oorspronkelijken dichter te herstellen, doch men kan althans eene poging daartoe in het werk stellen. Ik zal dan, zonder blinde tegeningenomenheid en slechts met kalme redeneering, enkele plaatsen van het hs. vergelijken met de fragmenten, en maak mij sterk U te overtuigen, dat de duidelijke sporen van bijvoegselen en veranderingen aanwezig zijn.

Vooraf vestig ik de aandacht op proloog en epiloog, waarvoor ons geen enkel critisch hulpmiddel ten dienste staat, behalve alleen het gezond verstand, waaraan in dergelijke gevallen toch ook wel eenig gezag mag worden toegekend. En wanneer men daarmede de allereerste verzen beschouwt, dan moeten ze een vreemden indruk maken. Zij zijn eenigszins gehavend (de laatste woorden der beide eerste regels zijn onleesbaar), doch hebben aldus geluid :

¹⁾ Over de andere fragmenten zie een opstel van mijne hand in het 20^e deel van het *Tijdschr. v. d. Mij. der Ndl. Lett.*

Dicke ghesciet dat een groot scat
 Besloten leit in een cleyn vat;
 Dese boec dat es een cleyn vat,
 Die vroetheit binnen dats i groot scat.

Is het wel zeer waarschijnlijk, dat een schrijver over zijn eigen werk aldus zal spreken? Is dit niet veeleer de toon, waarop een ander, die voor een werk bewondering gevoelt, zich daarover uitlaat? Wanneer men dezen aanhef vergelijkt met dien van andere werken, waarvan wij zeker weten dat hij van den schrijver zelf is, dan treft ons een groot verschil. Zij vervallen eerder in den toon der gemaakte nederigheid, dan in dien der opgeblazenheid, welke hier alleen aan het woord zou zijn, indien de regels van den schrijver zelf waren.

Men vergelijke slechts Maerlant's wijze van zich over zijn werk uit te laten, b. v. in den Proloog van zijn *Naturen Bloeme*:

Niemen en hebbe des waen,
 Dat ic die materie vensede,
 Els dan ic die rime pensede.
 Die materie vergaderde ech
 Van Coolne broeder Alebrecht,

of den proloog van de *Heimelijcheit der Heimelijcheden*:

Vindire iet dat te prisene es,
 Dat visierde Aristotiles;
 Vindire oec iet onnutschinne,
 Dat tye minen dommen sinne,

of van Boendale's *Lekenspiegel*:

Ic hope dat si (*de leeken*) daer bi
 Bidden zullen voor (*l. vore*) mi,
 Ende segghen in enighen stonden:
 God vergheve hem sine zonden,
 Die met sinen arbeyde
 Dit werck sijn eerst toeleyde,

of van den *Theophilus*:

Al es dit ghedichte niet wel ghemaect
 Ende niet alsoo wel als een ander smaect,
 Tighet mijne ongheraecthede
 Ende minen haesteghen sin mede:
 Al hebbic recht of en doe,
 Ic hebbe den wille goet daertoe.

of eindelijk, om ook een prozawerk te noemen, van den schrijver van het zoogenaamde Bonaventura-Ludolphiaansche Leven van Jezus, die tot zich zelven zegt (f. 1 b): „du biste een stom ezel ende en verstaetste niet wel den sin van vele passiën (passen, *passages*), ende mochtste licht enighe lere anders beduden dan si (*ze*) die leraers, die verlicht waren van den heylighen geest, verstaen hebben.”

Verder merke men op hoe slecht de samenhang der vier aangehaalde regels is met het onmiddellijk volgende, dat juist uitnemend geschikt is om het begin van een werk te zijn:

Meneghe rime soe es ghemaect,
Die ter zielen luttel smaect,
Van battaliën ende van minnen
Van meneghen die wi niet kinnen;
Van Roelande ende van Oliviere,
Van Alexandre ende van Ogiere,
Van Waleweine ende van siere macht,
Hoe hi jeghen¹⁾ sine viande vacht,

Dit es boerde, al eest gescreven,
Dit es meer dan niet, dit blivet al:
Neemt roeken an dat ic seggen sal,

Dat es van den heylighen Kerste.

Naar mijne overtuiging zijn de vier eerste regels van dezelfde hand, die den epiloog aan het dichtwerk heeft toegevoegd: deze ademt althans denzelfden geest. Het eigenlijke slot van het gedicht was vs. 4900 vlgg.:

Nu moeten wi dan die ghewerke
Doen, man ende wijf, leec ende clerke,
Dat wi moeten sijn met hem
Ewelike in dat (? int) hoghe Jherusalem!

waarschijnlijk gevuld door het gebruikelijke doch hier naar achteren verschoven „Amen”. Doch nu volgt er nog eene tirade van ruim 30 regels, waarin dit boek voor hem, die het in zijn huis zal hebben, een talisman genoemd wordt tegen

¹⁾ *hs.* weder jeghen.

miskraam, tegen storm en plagen, en tegen een plotselingen dood of „gadoot”. Is het niet nog onwaarschijnlijker dat de dichter op deze wijze zijn werk zal aanprijzen, dan zooals hij het zou doen in de vier eerste regels van het gedicht¹⁾? En wil men een toonbeeld van onbehopenheid, men leze de vier regels, die nu de laatste van het gedicht zijn geworden:

(Sonder inde moeten hare sielen
Metten inghel sinte Michele)
Rusten in den hoghen trone
Met allen heylighen vele scone;
Onser alre zielen oec met hem.
Spreect alle te gader: „Amen!

En op zich zelf kan het niet verwonderen, dat hij die aan het begin van een werk iets toevoegt, dit ook doet aan het einde. Als de afschrijver zich maar hiertoe had bepaald! Doch ik meen zijn spoor ook elders te ontdekken en wel voor eerst nog op eene plaats in den proloog, want dat er geen enkele reden is om dien in zijn geheel aan den dichter te ontzeggen, ben ik met Te Winkel eens. Alleen aangaande den oorspronkelijken vorm verkeeren wij in het onzekere. Maar dat wij dien zouden hebben in de verzen 17—20, komt mij onaan nemelijk voor. Nadat de dichter enkele voorbeelden heeft genoemd van ridder- en minnepoëzie, waaraan men voor zijn gemoed niets heeft, en hij gesproken heeft

Van Walewaine ende van siere macht,...
Van Digenen (?), hoe hi sijn lijf
Tormente omme een scone wijf;
Van Pyramuse, hoe hi sijn leven
Omme minne verloes, dats al gescreven,

vervolgt hij

Kinder dus varense ende ledichede
Dijt (l. Diet) lesen, lachteren hem daermede,
Sonden, mesprisen ende dorperhede,
Om horen truffe ende ledichede;
Dire sen an leyf, eest wijf eest man,
Hi es sot, daer es niet vroetheit an.

¹⁾ Ook Moll houdt den epiloog voor onecht (Joh. Brugman, t. a. p.)

De vier eerste regels schijnen ons op het eerste gehoor wartaal, en dit wordt bij eene aandachtige beschouwing niet anders. En, hetgeen opmerkelijk is, het zijn hier vier gelijke rijmregels, die ons verdacht voorkomen. Dit is juist een van de meest in het oog vallende eigenaardigheden van onzen tekst, nl. het herhaalde voorkomen van vier gelijke rijmen. Men weet, hoe zeldzaam het is in de mnl. teksten, en ook, dat het meer dan eens gepaard gaat met het bestaan van eene onoorspronkelijke lezing. Ik herinner b.v. aan Rein. I, 105—108, waar het zoogoed als zeker is, dat twee van de vier regels moeten worden uitgeworpen (*Tijdschr.* 1, 5). Nu is het viermaalen herhalen van denzelfden rijmklank in dit „Leven ons Heren” zeer gewoon, het komt er niet minder dan 49 malen in voor, terwijl eens zes (3409—15) en eens zelfs tien regels (3395—3404) op elkaander rijmen, en men moet dus grondige redenen hebben om hierin een reden van verdenking te zien, doch wanneer men nu met het oog hierop de oudere fragmenten raadpleegt en met den tekst vergelijkt, en men ziet dat hetzelfde verschijnsel ook daar weliswaar sporadisch voorkomt, doch dat op verschillende plaatsen, waar de lezing ons vreemd moet schijnen, deze slechts twee van de vier rijmregels heeft, dan zal erkend moeten worden, dat er alle reden is om wantrouwen te koesteren tegen den overgeleverden tekst, die anderhalve eeuw jonger is dan het oorspronkelijke werk. Ik weet wel en heb door ondervinding geleerd, dat ook geen nieuw gevonden fragment grenzenloos vertrouwen verdient en dat men onverstandig doet daarvan het onfeilbaar geneesmiddel te verwachten van alle gebreken van het hs.; ik weet dat die fragmenten fouten kunnen bevatten, waarvan een jonger hs. is vrijgebleven. Doch wanneer hetzelfde verschil meermalen wordt opgemerkt, dan zal men wel tot de erkentenis moeten komen, dat het ongelijk moet zijn aan den kant van den jongeren tekst. En nu is het aan te tonen, dat van de negen keeren, waar het rijmwoord vier maal wordt herhaald, dit drie malen voorkomt op eene plaats, waar het ontbreken van twee der vier regels in de fragmenten eene werkelijke verbetering mag worden genoemd.

Wij zullen deze plaatsen kortelijk beschouwen. Vs. 2176 vlgg.
luiden in het Utrechtsche hs.:

Also sinte Pieter sach tghevecht,
Dat sijn here dogede sonder recht,
Sonder verdiente ende sonder plecht,
Hem was wee, want hi was sijn knecht,
Als hi daer quam, hi trac I swert.
Hem jammerde sere, hi hadt onwert;
Ende sloech Malcuse, enen knecht,
De rechte ore af, hi hadde recht,
Daermen tormente sere
Jammerlike Gode onsen here.
Peter hi hadde grote onwerde
Dies knechs, daer (l. dat) hi metten swerde
Dien selven knecht enen slach gaf,
So dat sine ore vloech af.

De woorden „als hi daer quam” staan in den tekst zonder beteekenis; de herhaalde vermelding van het afhouwen van het oor van Malchus kan evenmin oorspronkelijk zijn; de verbinding „hi hadde grote onwerde dies knechs” is vreemd; men zou den genitief van de zaak verwachten; en de woorden „hi hadde recht” zijn hoogst ongepast en geheel in strijd met de berisping, die onmiddellijk daarop in den tekst en in het fragment beide door Christus aan zijn onstuimigen leerling wordt toegediend.

Veel beter is de redactie in het Oudenaardsche hs. vs. 1 vlgg.:

Also Pieter sach dat ghevecht,
dat sijn meester ghedoghede sonder recht,
hi ghinc vaste tien Jueden wart.
Also hi dar quam, hi trac sijn swart
ende sloech Malcuse, enen knecht,
die metten prins was int ghevecht,
dar men tormente onsen here,
utermaten iamberleke sere.
Pieter hads seer ende groete onwaerde;
dies prins knect met sinen swaerde
enen wel groeten slach hi gaf,
dat tore van sinen hoefde voer af.

In de berisping, die Christus aan Petrus toedient, lezen wij het tweede verdachte viertal rijmregels:

Onse here keerde hem te Petren wert,
 „Peter,” seit hi, „neemt u swert
 Ende steket weder in die sceet,
 Sleestu meer het es mi leet,
 „So wie,” seit hi, „met swerde sleet,
 Ochte speelt, ochte diere mede geet,
 Hi sal met swerden sijn leven
 Verliesen, Peter, het es gescreven.

Zoo kan de oorspronkelijke lezing onmogelijk geluid hebben: een geapocopeerde vorm *sceet* voor *scede* is in de 13de eeuw en nog lang daarna ondenkbaar: mij is geen enkel voorbeeld er van uit de middeleeuwen bekend. En dan, wat betekent in dit verband de uitdrukking „met swerden speelt”? En is het op zijde hebben van een zwaard, volgens Christus, alleen reeds strafbaar? Van al deze werkelijke bezwaren tegen den tekst verlost ons de redactie van het Oudenaardsche fragment, waar wij lezen:

Onse here kerdem te Pieter waert
 ende seide: Pieter, nem dijn swaert,
 ende stect weder in sine scede;
 slaestu meer, du doest mi leede.

Nu blijkt ons duidelijk, dat de eene of andere afschrijver er zich op toegelegd heeft om, in den geest van den dichter, dit vierregelige rijm in den tekst te brengen.

In het verhoor van Christus voor Pilatus vinden wij het derde viertal aanstootelijke rijmregels. Daar zegt Pilatus tot de Joden (vs. 2729):

gi jaghet quaet!
 Doet wel ende soeket anderen raet;
 Ic dar wel seggen oppenbare
 Dat dese man seit, dat es ware,
 Hi es u coninc ende u God:
 Waertoe maecti met hem u spot?
 Hi es onwettich ende sot,
 So wien niet en hout over sinen God.

Zijn de twee laatste regels in den mond van Pilatus niet ongerijmd te noemen? In het Oudenaardsche fragment vindt men alleen:

hic dar wel segghen al openbaere,
 dat dese segt, dats vele es ware:
 dat ghi met hem dar hout u spot,
 ghi mesdoet: hic ontsie dat hi es Ghod.

Ik geef verre de voorkeur aan de redactie der beide laatste regels in het Utrechtsche hs., maar de beide andere, die ons te recht verdacht voorkomen, staan er in geen geval in.

Wanneer wij nu, met deze ondervinding gewapend, de boven aangehaalde regels uit den proloog nog eens overlezen:

[Kinder dus varense ende ledichede]
 Dijt (*i. Diet*) lesen, lachteren hem daermede,
 [Sonden, mesprisen ende dorperhede,]
 Om horen truffe ende ledichede.

merken wij op, dat de eerste en derde regel den zin geheel verstoren, terwijl de eerste nog bovendien wartaal is. Het woord *ledichede* komt tweemaal voor in het rijm, en den derden regel vinden wij op twee andere plaatsen in het werk, en daar in een uitstekend verband, terug, nl. vs. 2553 en 3163. Laat men die beide regels weg, daar is de zin onberispelijk. Ik wenschte dat ik ook kon zeggen, hoe zij in den tekst gekomen zijn, of dat ik mij op een ander hs. kon beroepen, dan zou ik met mijne meening op een vasteren bodem staan dan nu. Doch een dichter kan er in geen geval bezwaar tegen hebben, dat wij trachten hem te zuiveren van den blaam onzin geschreven te hebben.

Nog verscheidene andere dergelijke rijmverbindingen komen mij verdacht voor, doch ik breng die niet ter sprake, omdat ik mij tot eene bloote gissing zou moeten bepalen. Liever kies ik nog enkele andere bewijzen dat de tekstdredactie niet oorspronkelijk is, uit die gedeelten, waar ons een fragment ten dienste staat; men zal dan zien dat de hand van een afschrijver hier en daar te herkennen is ook daar waar geen vier rijmklanken op elkaar volgen. Ik kies daartoe een paar plaatsen uit de beschrijving van Jezus' kindsheid, waaruit ik U boven enkele regels mededeelde. Wij kunnen daarvoor vergelijken het door Van den Bergh uitgegeven fragment van het *Leven*

ons Heren, door hem ontleend aan het Zutfensch-Groningsche hs., welk fragment eene eeuw ouder is dan het Utrechtsche (\pm 1339). Wij zullen ook daar zeer duidelijk de zucht zien om uit te werken en op te sieren hetgeen eenvoudig en onopgesmukt was. Kunnen wij wel anders denken over de vier regels, die volgen op de beide voortreffelijke:

At sie, dranc sie, al dat sie dede,
Haer oghen volgden¹⁾ den kinde mede,

en die aldus luiden:

Groete vrienscap was Mariën met
Haren kinde, dat was die wet.
Si seide dicke: „kint, heb lof ende ere!”
Dat kint was siere moeder here.

De indruk wordt er door bedorven, en de uitdrukking is bovendien zeer ongelukkig. Eene moeder die groote vriendschap gevoelt voor haar zuigeling; de vreemde toevoeging „dat was die wet”; de theologie in den laatsten regel, het is alles even ongepast en onnatuurlijk. De verzen komen gelukkig in het fragment niet voor, en nu weten wij zoogoed als zeker, dat ze niet ten laste komen van den oorspronkelijken dichter. Eenige regels verder merken wij iets dergelijks op. Wanneer van Jezus’ gehoorzaamheid en gedienstigheid als knaap de volgende schildering is gegeven:

Hi diende sire moeder sonder daengier,
Hi haeldt hout, hi maecte vier,
Hi ne was overmoedich no fier:
Sine grote duecht merct alle hier!

dan volgt daarop in het fragment onmiddellijk:

Tkint (het) hadde goeden sede,
Tilic het dede ootmoedichede;

in het hs. staan er nog twee verzen tusschen, welke men eer met betrekking tot eene middeleeuwsche of 19de-eeuwsche dienstmaagd zou hebben verwacht:

¹⁾ Bij v. d. Berg *waren*.

Hine ginc nie nut sire moeder doren,
Hine hadde orlof ghesocht te voren.

In vs. 910 vlg. wordt van Jezus gezegd:

Binnen hem en was gene overdaet,
Maer mate, trouwe ende raet.

Daarop volgen in den tekst de beide verzen:

Hi conste fransoeys, dietsch ende latijn,
Ende alle talen die nu sijn,

waarna de karakterschets weder vervolgd wordt met:

Sine duecht en gheseidic nimmermeer,
Sijn genoet en was no sint no eer.

De beide middelste verzen ontbreken in het honderd jaren oudere fragment. En gelukkig, immers hier wordt werkelijk de grens, die men mag stellen aan het aanbrengen van anachronismen of locale kleur overschreden. Wij weten, dat de middeleeuwse smaak over het algemeen in dit opzicht niet zeer fijn ontwikkeld was, dat b. v. Maerlant, in navolging van Bénoît, Achilles laat strijden op een Nubischen hengst of op een Spaansch paard, dat de Grieken en Trojanen vechten met middeleeuwsche wapenrustingen en wapenschilden, en te water met grieksche vuur. En ook onze dichter maakt daarop geen uitzondering; hij betitelt Cayafas als „bisschop”; doet dezen bisschop „te mettenen lesen”; laat de van Christus afkeerige Joden den afgod dienen der middeleeuwsche Sarracenen, met name Mamet of Maumet; doet de Joden als schatting opbrengen ieder „II marc van roden goude”, en laat Maria Magdalena klagen, dat zij „horde misse no getide”. En men kan vragen of ook hier niet nu en dan die grens overschreden wordt. Maar zeer zeker is dit het geval in de boven aangehaalde regels, en daarom kan het ons niet anders dan aangenaam aandoen, dat wij aan het ontbreken der beide regels in het fragment het recht kunnen ontleenen om ze aan den dichter te ontzeggen.

En zoo vindt men herhaaldelijk twee of meer regels, die men zou willen verwijderen omdat zij niet strooken met den eenvoud en de soberheid van het gedicht, of den samenhang

verstoren. Laat mij daarvan nog één duidelijk voorbeeld aanhalen. In de klacht van Maria aan het kruis, waar de indrukwekkendste gebeurtenissen uit het leven van Christus haren geest voorbijgaan, herinnert zij zich natuurlijk ook de voorspelling van Simeon, en zegt vs. 3343 vlgg.:

Oemoedich here, ewelic coninc,
Nu eest waer ende ic ondervint
Dat Symeon, die oude man,
Mi seide vore den tempel dan:
„Maria, moeder, maghet, jonevrouwe ¹⁾ ,
Du salt noch hebben bitteren rouwe
Van dinen kinde dat gi hier siet”;
Lieve kint, nu eest gesciet!

Doch daartusschen in, en wel tusschen den tweeden en derden regel:

Lieve kint, als du laegs bi mi,
Dicke helsdic ende custe di,
Salic alsoe doen nemmermere?
Segge mi, ic bids di, lieve here!

Deze verzen komen noch in het fragment uit het Zutphensche-Groningsche hs. (*Tijdschr.* 15, 84) voor, noch in het Delftsche ²⁾ noch bij De Pauw (*Mnl. fragm.* 319). Nu ligt wel het vermoeden voor de hand, dat zij van hunne plaats zijn geraakt, en ergens anders hebben gestaan, waar zij wel passen. Doch zij worden noch in het Zutphensche noch in het Delftsche (het Oudenaardsche breekt juist bij den vierde der bovengenoemde regels af) ergens elders gevonden. En ze zijn ook zeer goed te missen, want de gedachte wordt eenige regels verder in den tekst en de twee fragmenten overeenstemmend uitgedrukt door „Salic di cussen nemmermeer?” Ik houd dus de regels voor eene ter onjuister tijd en plaats aangebrachte toevoeging van een voor zijne taak met al te veel verbeelding begaafden afschrijver.

¹⁾ Voor *jonevrouwe* te lezen *vrouwe*. Het Gron. hs. heeft; *Maria, maghet moeder, vrouwe.*”

²⁾ Het is nog ongedrukt, doch zal door mij in het *Tijdschrift v. d. Ms. der Ndl. Lett.* worden medegedeeld.

Ten slotte bespreek ik eene der lyrische gedeelten, waarmede de dichter een enkele maal zijn verhaal heeft afgewisseld, nl. de episode van Maria Magdalena ten huize van Simon den melaatsche.

De heer Dr. Tinbergen heeft in de 14de stelling achter zijn academisch proefschrift over deze plaats gesproken en, hoewel zijne lezing der plaats niet geheel en al goed is, de juiste opmerking gemaakt, dat hier een gebed in strophenvorm staat. „Met vs. 1422”, zegt hij, „begint een lied van vijf zesregelige strofen, die steeds met dezelfde twee regels beginnen”. Voor de critiek van dit gedeelte kunnen wij gebruik maken van een nog niet genoemd fragment, een Brugsch, op perkament en in schrift der 14de eeuw, en uitgegeven door Willem in *Belg. Mus.* 4, 265—267. Het eerste gedeelte van die passage is in den tekst geheel in de war; deze verwarring blijkt duidelijk uit de getallen der regels, welke ik zal laten voorafgaan aan de verzen, die hier volgen in de orde, waarin zij werkelijk gelezen moeten worden :

- 1406 Doen si tons heren voeten quam,
- 7 Eene *alabastrine* busse dat sie nam;
- 8 In die busse was salve soete;
- 9 [Sie bat van haren sonden boete]
- 20 Sie dwoech met tranen ons heren voete
- 21 [Vele minlic ende soete].
- 10 Sie droghese na met haren hare;
- 11 Van haren sonden was si in vare.
- 16 Sie beweende hare sonden sere.
- 17 Sie riep: „Genade, gheweldich here!
- 12 Ghenadich God, ghehore my,
- 13 Hoor mine sonden, ic sechse dy:
- 14 Ic ben een *dat* besondichste wijf,
- 15 Die nie ontfinc ter werelt lijf.
- 22 Ghenade, ghenade, gheweldech here,
- 23 Mine sonden rouwen mi sere.
- 24 Het en was nie man ghebornen,
- 25 Mochtic, hine was met mi verloren;
- enz. Ic nie dien man met oghen sach,
Mochtict volbringhen, hine met mi lach.
Ghenade, ghenade, gheweldich here,
Mine sonden rouwen mi sere!
- 30 Ic was behaghel, ongemate, fier,

Ic hadde onwert oemoedichede.
 In mi was alle ledichede.
 Ghenade, genade, gheweldich here,
 35 Mine sonden rouwen mi sere!
 Inne horde misse no getide,
 Ic was in ledicheden blide;
 Ic hadde onwert dijn gebot
 Ende dijn gewerke, al waerstu God.
 40 Genade, genade, geweldich here.
 Mine sonden rouwen mi sere!
 Here, mine sonden rouwen mi:
 Ic wilre afstaen, dat seggic di.
 Inne mochte di geseggen niet
 45 Algader dat mi de duvel riet!
 Genade, genade, geweldich here,
 Mine sonden rouwen mi sere!
 Du seits, hens niemen in die mesdaet,
 Maer staet hijs af ende sanct hijs raet,
 50 Hi es al quite, comt hi te di:
 Of dit waer es, ghehore mi!".

Aan het einde gekomen van mijne beschouwingen, die natuurlijk slechts een klein gedeelte uitmaken van hetgeen op te merken valt, wanneer men den tekst geregeld en van het begin tot het einde nagaat, zal ik die in beknopten vorm samenvatten in de volgende vier stellingen, van wier juistheid ik U hoop te hebben overtuigd.

1. Het Mnl. dichtwerk *Van den Levene ons Heren* dagteekent van omstreeks 1270 en is niet uit een Latijnsch origineel vertaald.
 2. Het is het werk van een echt dichter, die zich behoorlijk rekenschap gaf van zijne taak en daarvoor ten volle bekend was.
 3. De tekst van het Utrechtsche hs. is meer dan anderhalve eeuw jonger dan het oorspronkelijke gedicht, en is voor een deel door een afschrijver of afschrijvers bedorven.
 4. De oorspronkelijke vorm kan gedeeltelijk worden hersteld met behulp der ons ten dienste staande fragmenten, en hoewel de uitgave van Vermeulen in zijn tijd aan alle redelijke eischen voldeed, is thans eene nieuwe uitgave van dit echt dichterlijke werk dringend noodzakelijk.
-

INHOUD

VAN

DEEL IV. — STUK III.

	Bladz.
Gewone vergadering, gehouden 11 Februari 1901.....	231.
J. VAN LEEUWEN JR. Het paard van Troje.....	235.
Gewone vergadering, gehouden 11 Maart 1901.....	257.
Bericht over den wedstrijd in Latijnsche poëzie van het jaar 1900.	261.
Gewone vergadering, gehouden 15 April 1901	266.
H. T. KARSTEN. Over de contaminatie, samenstelling uit twee grieksche origineelen van Plautus' Poenulus.....	271.
Gewone vergadering, gehouden 13 Mei 1901.....	296.
N. P. VAN DEN BERG. Coen en de vrije vaart en handel in Indië	300.
Gewone vergadering, gehouden 10 Juni 1901.....	355.
J. VERDAM. Het middelnederlandse dichtwerk „Van den Levene ons Heren”.....	358.

Gedrukt bij Johannes Enschedé en Zonen, Haarlem.

